

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

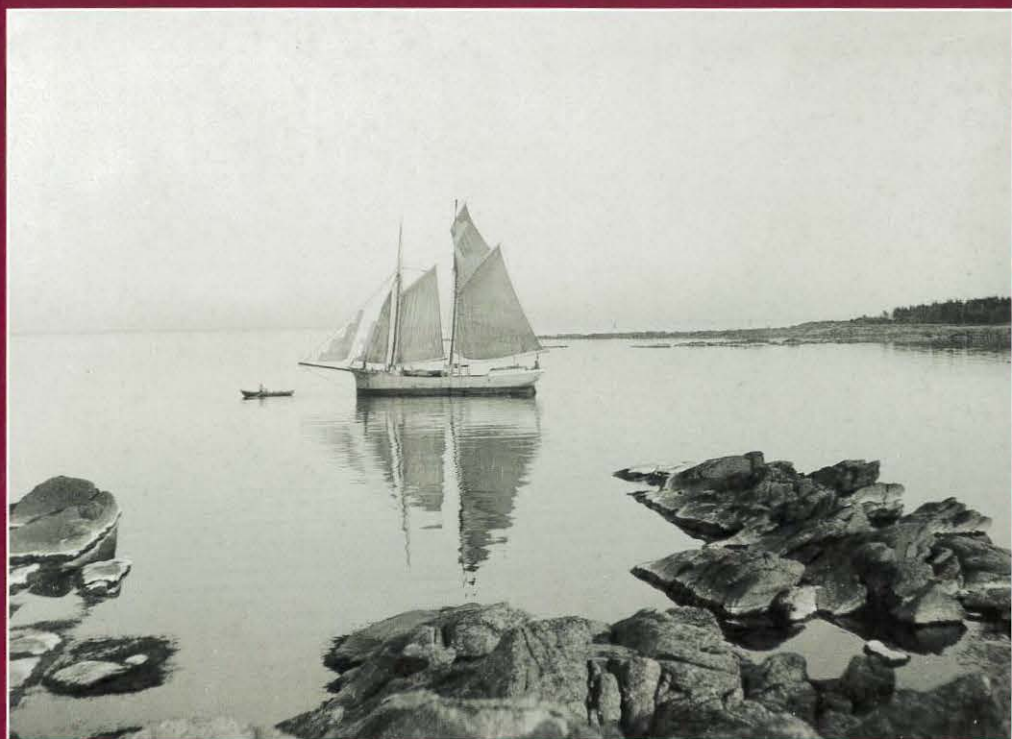
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 3. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

E-mail: bornholm@historisk-samfund.dk

Internetadresse: www.historisk-samfund-bornholm.dk

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Billedet på forsiden: Skonnerten »MOGENS SMIDT«.

Foto Fred. Jensen, Svaneke, o. 1905.

Udgivet 2009.

ISBN 978-87-87042-37-6 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm Grafisk, 3700 Rønne.

FORORD

Det er med stor glæde, redaktøren igen kan udsende en årbog til Bornholms historiske Samfunds medlemmer. I år har vi valgt at samle en række meget forskellige artikler, som redaktionen dels har opfordret forfatterne til at skrive, dels har modtaget gennem de seneste år. Årbogen rummer således ikke et tema i år - men viser den bredde og mangfoldighed, den bornholmske historie rummer, og som vi gerne afspejler i Samfundets årbøger.

Vi har, som den indledende artikel, valgt at bringe afdøde lokalhistoriker Bodil Tornehaves artikel om maleren Kristian Zahrtmanns billedtæpper, fordi det netop i år er 300 år siden, de unikke, daterede billedtæpper blev fremstillet. Bodil Tornehave arbejdede med tæpperne og deres historie samtidig med de gennemgik en større konservering på Nationalmuseets konserveringsværksteder i Brede, og hun nåede at færdiggøre en artikel om dem kort før hun døde i 1993. Tæpperne tilhører, sammen med nogle unikke oliemalede forlæg, Bornholms Museum og vises i museets udstilling.

Årbogens mangfoldighed understreges allerede med næste artikel. Det er Poul Sonne, Svaneke, der har gennemgået et hidtil ukendt arkiv tilhørende Byforeningen Svaneke's Venner. Det er købmand og reder Mogens Smidts og hans families arkiv og i det har Poul Sonne fundet oplysninger om en af de driftige købmandsslægter, der har præget Svaneke's udvikling i over hundrede år. I den næste artikel fører sprogforskeren Lilliane Højgaard Holm os med kyndig hånd ind i navneforskningens verden i 1600tallets Østermarie. Hvad hed man og hvorfor? En helt ny historie, som givet vil optage mange mennesker. Med middelalderhistorikeren Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen tager vi en tur til Nordbornholm, besøger Salomons Kapel og får nogle kvalificerede bud på, hvorfor det netop hedder Salomons kapel.

De følgende fire artikler er resultatet af en militærhistorisk ekskursion til Bornholm i 2009, hvor Læseselskabet Rendsborg satte hinanden stævne og fremlagde feltstudier, bl.a. de artikler, der gengives i denne årbog, og som alle har Bornholm som omdrejningspunkt. Efter Peter A. Henriksens introduktion får vi med Svend E. Albrethsen en særdeles velskrevet gennemgang af Rønnes befæstning i 1600tallet. Med de to efterfølgende artikler fører forfatterne, Michael H. Clemmesen og John E. Andersen, os frem til nyeste tid og ser dels på Bornholms militære udvikling i første halvdel af 1900tallet, dels på det næsten ufattelige der skete på Bornholm, da sovjetrusserne valgte at bombe Nexø og Rønne og efterfølgende besætte øen i næsten et helt år. Hvorfor - er det spørgsmål, der så ofte bliver stillet. Forfatteren analyserer begivenheden og forsøger at besvare spørgsmålet, hvis dybere årsager måske endnu gemmer sig i Kremls lukkede arkiver.

Med de to sidste artikler kigger vi indenfor på Bornholms Ø-arkiv, som nu Bornholms lokalhistoriske Arkiv er blevet en del af. Lill-May Didriksen kendes af mange slægtsforskere. Hendes store indsamlingsarbejde, der har resulteret i et enestående kartotek over de tusindvis af bornholmere, der udvandrede især til Amerika, er en guldgrube for de mange mennesker, der leder efter deres rødder. Lill-May Didriksen fortæller om arkivets tilblivelse og giver eksempler på hvad det rummer. Bornholms Ø-arkivs arkivleder, Anette Eriksen, fortæller om det ny Ø-arkiv, som i 2009 får helt nye faciliteter, både hvad angår arkivet og publikum og som med et dygtigt personale kommer til at åbne de mange bornholmske arkivalier, kommunale såvel som private, såvel for slægtsforskere og militærhistorikere som for Bornholms historiske Samfunds nysgerrige og interesserede medlemmer.

Rigtig god læselyst!

*Ann Vibeke Knudsen
Rønne oktober 2009*

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Redaktørens forord 5

Bodil Tornehave

Zahrtmanns rekvisitter 8

Poul Sonne

Om købmandsslægten Mogens Smidt i Svaneke 60

Lilliane Højgaard Holm

Fornavnestudier i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700) 98

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Skt. Salomons Kapel

- mulige spor efter dominikanere på middelalderens Bornholm 118

Militærhistorie: 144

Peter Aage Henriksen

Militær-/Krigshistorisk ekskursion til Bornholm maj 2009 146

Svend E. Albrethsen

Planerne og befæstningen af Rønne og den bornholmske virkelighed 150

Michael Hesselholt Clemmesen

Bornholms Forsvar 1893 til 1943 - københavnske ideer og bornholmsk realitet 162

John E. Andersen

Bornholm i Sovjetisk perspektiv 1944-1946

- og Døssings ambitioner om en dansk proletarisk revolution 236

Arkiv: 256

Lill-May Didriksen

Udvandrerarkivet på Bornholm 258

Anette Eriksen

Bornholms Ø-arkiv 274

Jakob Seerup

Formandsberetning 282

Svend Aage Møller

Hjemmeside, nyhedsbreve, m.v. 285

Forfatterens navne og adresser 286

Bestyrelsens navne og adresser 286

Zahrtmanns rekvisitter

Af Bodil Tornehave

Maleren Kristian Zahrtmann (hans fulde navn var Peder Henrik Kristian Zahrtmann) blev født i Rønne 31. marts 1843 og døde på Frederiksberg 22. juni 1917.

Faderen Carl Vilhelm Zahrtmann, der stammede fra Viborg, kom til Bornholm i 1840. Han var regimentskirurg og blev senere distriktslæge på Øen. Han giftede sig med en ung købmandsdatter fra Rønne, Laura Pouline Jespersen, og i deres hjem kom ni børn til verden, syv drenge og to piger, med Kristian som den ældste.

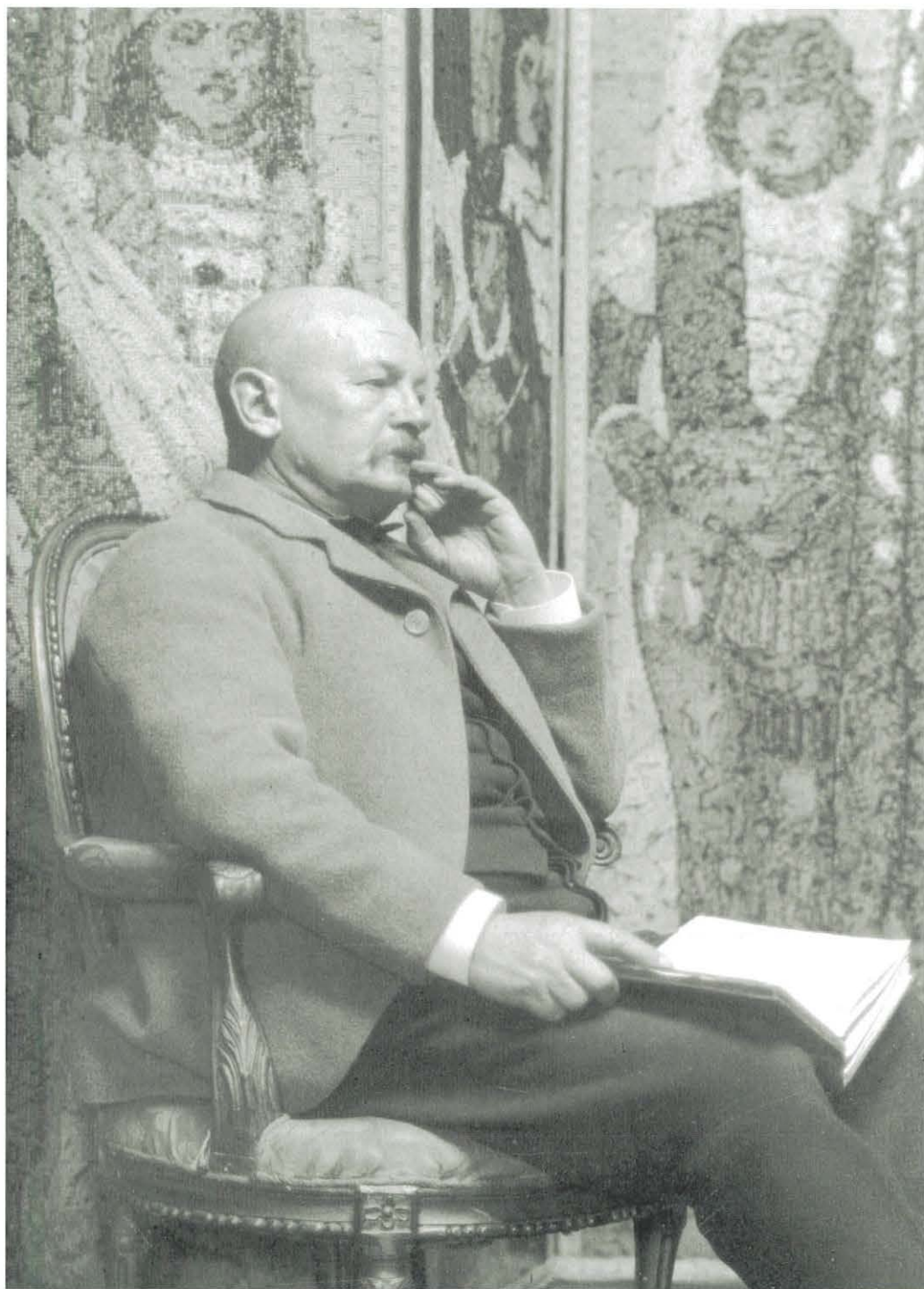
For at tage studentereksamen var det dengang nødvendigt at afslutte skolegangen udenfor Øen, så da han var sytten år gammel, kom han på Sorø Akademi. Her tog han tegneundervisning ved siden af og fortsatte hermed i København, medens han læste til og tog filosofikum. Da han var 21 år gammel blev han optaget på Kunstakademiet. Han skulle blive den første store kunstmaler, som kom fra Bornholm.

Kristian Zahrtmann var en udpræget figurmaler og malede adskillige billeder med bibelske, mytologiske og især historiske motiver, ofte illustrerende episoder fra

Cand. mag. i teoretisk fysik, Bodil Tornehave, 1915-1993, med bornholmsk familie på fars og mors side. Det inspirerede hende til at beskæftige sig med den bornholmske historie, fra håndarbejder til bornholmerure, fra toldvæsen til kobbersmede. Og meget mere. Bodil Tornehave skrev denne artikel kort før sin død. Artiklen publiceres nu for første gang i 300-året for tæpperens tilblivelse.

Eleonora Christines Jammersminde. Han var desuden en udmærket portrætmaler, og som en særlig gruppe står de mange billeder af landskaber og folkeliv, han malede under sine talrige ophold i Italien.

For hundrede år siden var han en stærkt beundret kunstmaler. I dag, hvor interessen for figurmaleriet er dalet stærkt, er han trådt lidt i baggrunden. Man værdsætter stadig hans farveglæde, man regner hans virke som en inciterende lære for flere generationer af malere, der slog igennem i årene før og efter århundredskiftet, som hans vigtigste indsats.

Kristian Zahrtmann, 1843 - 1917. Foto 1912.

»Der var engang en konge og en dronning« 70x63 cm.
Malet 1887 og tilhørende Den hirschsprungske Samling.

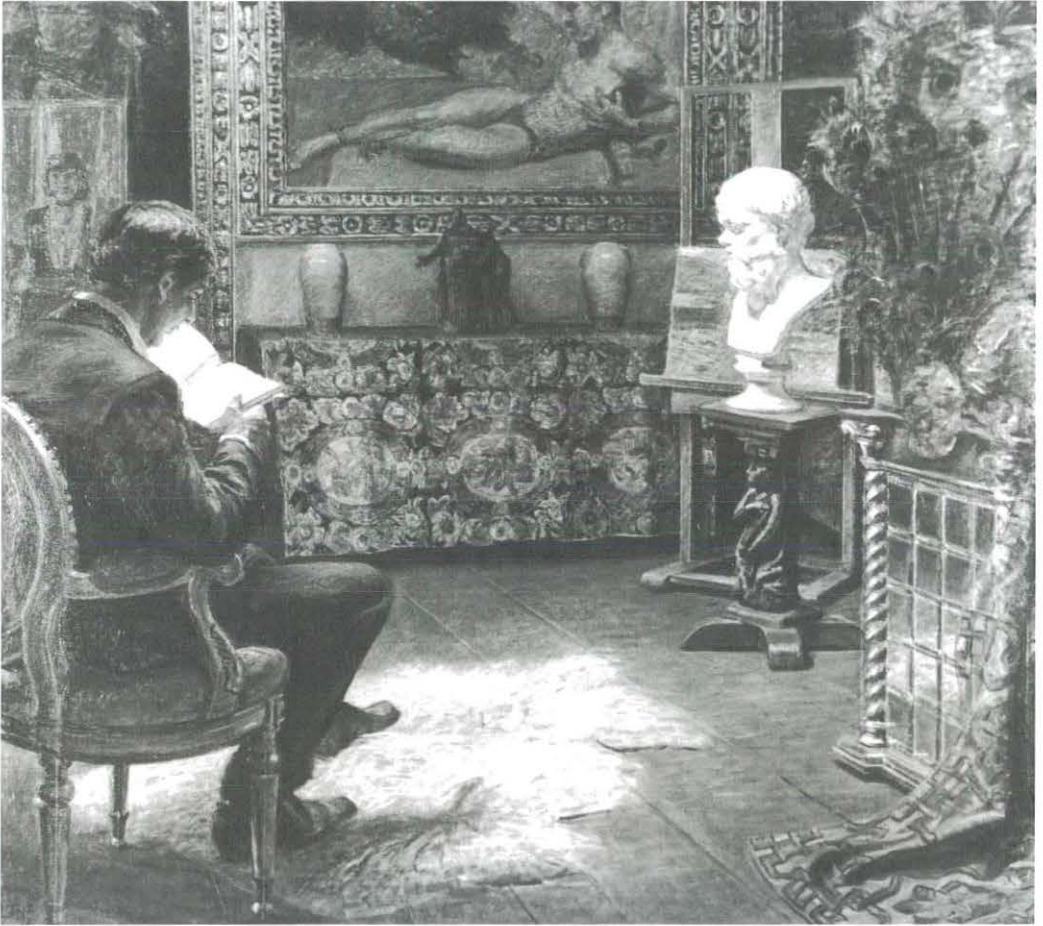

»Dronning Sofie Amalies død«. Malet i 1882 og tilhørende Den hirschsprungske Samling.

De fleste af hans arbejder blev til i hans atelier. Forud for selve maleprocessen lagde han et stort arbejde i både at indleve sig i den afbildede situation og i det miljø, den skulle udspilles i. Scenen skulle virke så autentisk som muligt med møbler og eventuel udsmykning med kunstgenstande og tekstiler fra den rette periode, foruden at

dragterne, personerne bar, skulle svare dertil.

Det betød, at han, selv om meget blev lånt eller lejet til formålet, gennem årene fik samlet sig en lang række genstande, der kunne bruges til opbygning i atelieret af den ønskede scene. Derfor finder vi ikke sjældent, at rekvisitterne i hans billeder går

»Interior med læsende ung mand«, 63x70 cm., malet i Zahrtmanns atelier i Amaliegade 14 i 1912. Tilhører Bornholms Museum.

igen. Det gælder f.eks. en stor brudekiste fra o. 1600, der flere gange på hans arbejder kan ses anbragt op mod væggen under et stort maleri af den lænkede Prometheus. Også mindre møbler som stole, borde og små skabe går igen og frem for alt kunststande, såsom vaser, glaspokaler og andet. Man ser i hans senere malerier ofte en lille statuette af Leonora Christines udgang fra fængslet. Den havde han selv modelle-ret.

Frem for alt var han glad for prægtige

tekstiler, som han brugte, så snart der var lejlighed til det, og som han havde mange af. Maleriet på side 11 er et godt eksempel. Det er ikke et historiemaleri, for han har hentet motivet i eventyrets verden. Det hedder »Der var engang en konge og en dronning«, er malet i 1887 og tilhører Den hirschsprungske Samling.

Her har Zahrtmann moret sig med at bruge en rigdom af tekstiler, hvis farver spiller op mod hinanden og i særdeleshed finder genklang i farverne i det broderede

tæppe, der danner baggrund for det humoristisk opfattede, slumrende kongepar.

Et andet maleri, hvor dette tæppe har en central rolle, er et interiør fra hans atelier i Amaliegade 14, malet i 1912, før han i oktober flyttede ind i sin nyopførte villa Casa d'Antino på Fuglebakken, opkaldt efter den lille bjergby Civita d'Antino i Abruzzerne, hvor han havde tilbragt så mange somre. Maleriet, der ses side 12 er nu på Bornholms Museum, i det ser man det nederste af tæppet, der er trukket netop så langt ud af kisten, så det dækker forsiden.

Han brugte ellers med forkærlighed tæppet i malerier med fyrsteligt motiv. Det er dronningekåbe i »Kong Salomo og dronningen af Saba« fra 1886, er bordtæppe (med en hvid, broderet dug over) i begge udgaver af »Dronning Sofie Amalies død« i henholdsvis Den hirschsprungske Samling (1881) og Statens Museum for Kunst (1882) og er brugt som dække over brudekisten i »Leonora Christine og Dina Vijnhofvers« fra 1910.

Tæppet var en af hans kæreste ejendele, for han havde arvet det samt et andet, med det sammenhørende tæppe, efter sin mormor - bedstemor, som han kaldte hende. Det er disse to tæpper denne historie drejer sig om.

De to tæpper

Tæpperne var nedarvede i bedstemoderens familie, en fremtrædende købmandsfamilie i Rønne. De består hver især af tolv sammensyede enkeltbroderier med bibelske billeder indenfor en oval krans og med blomster på en sort bund udenom. Omramningen af motiverne er forskellig i de to tæpper, men ens indenfor hvert motiv.

I det ene af dem, der ses side 15, er felterne lidt mindre, end de er i det andet, side 17 viste. Motiverne side 15 ses umiddelbart at forestille episoder af Kristi Lidelseshistorie; men de sidder ikke i rette rækkeføl-

ge. Dette, samt det for dette tæppe særegne, at der forneden i alle felter er indbroderet H. HIORT MPDL ANNO 1709, har gjort tæppet mindre velegnet til brug i malerierne.

Det er derimod svært at se, om motiverne i det udaterede tæppe side 17 på lignende måde fortæller en fra bibelen kendt historie. Det forekommer en nærmere at vise enkelt-episoder (et problem vi skal vende tilbage til senere); men netop dette forhold gjorde tæppet anvendeligt for ham.

Der er dog eet sted, hvor felter fra det daterede tæppe er taget i brug. I maleriet »Dronning Amalie Sofies Død« på Statens Museum for Kunst, har han anbragt to af dem med henholdsvis »Gravlæggelsen« og »Tornekroningen« som motiv bag det øverste af ryggen på dronningens stol. Den dækker det meste af felterne; men en del af motivernes »omramning« ses tydeligt, og der er netop så meget af dem selv at se, så de (med kendskab til det daterede tæppe) kan identificeres. Unægteligt godt skjulte symboler for død og forhånelse.

I »Der var engang en konge og en dronning« side 10 har Zahrtmann i øvrigt måttet supplere vægtæppet med en fjerde lodret række af felter. Dem han taget fra den del af tæppet, der er dækket af kongeparret.

Initialerne MPLD i det daterede tæppe står for Margrethe Pedersdatter Lesler, der var en af Zahrtmanns tiptiptipoldemødre. Hun var købmandsfrue i den selv samme købmandsgård i Rønne, hvor hans moder senere blev født og voksede op, og tæpperne var med gården nedarvet i familien til hans bedstemor. Så at følge gårdens historie er også at følge tæppernes, indtil de blev Kristian Zahrtmanns.

Bagsiden af det daterede tæppe, hvor farverne i broderiet ses i de oprindelige nuancer. Samtlige billeder af tæpperne er fotograferet af John Lee, Nationalmuseet.

Det daterede tæppe, sat sammen af tolv med uldgarn broderede felter; der måler ca. 44x51 cm. hver. Tæppet er fotograferet inden den flammesyede bort (som blev tilføjet tæppet efter at Bornholms Museum overtog det), blev fjernet.

Bagsiden af det udaterede tæppe, hvor farverne i broderiet ses i de oprindelige nuancer.

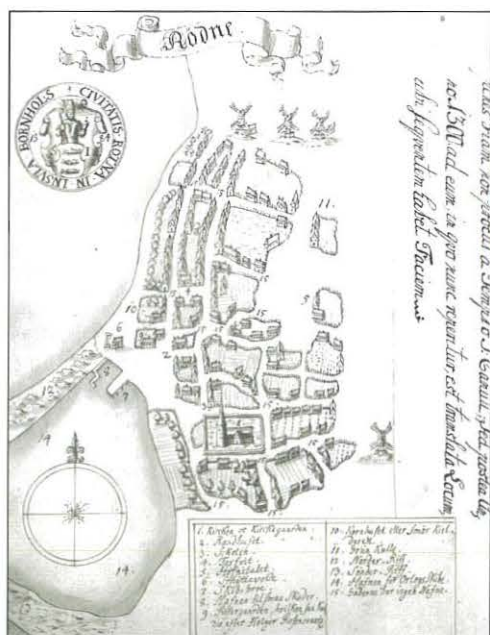
*Det udaterede tæppe, sat sammen af tolv med uld-
garn broderede felter, der måler ca. 49x55 cm hver.*

Hvor tæpperne blev til

Det tidligste kort over Rønne stammer fra o. 1680 og blev lavet til Peder Hansen Resens Danske Atlas fra 1684. Vi ser på det den lille by med kirken, der hæver sig op over havnen, klyngen af huse omkring den, og, udgående derfra, to gader, som følger kystlinien nordpå, nutidens Grønnegade og Storegade.

Her lå de førende købmænds gårde, alle med store haver og store avlsbygninger, for de drev tillige landbrug på de jorder i byvangen, de ejede. De var ofte både købmænd og skippere eller skibsredere.

Især på den nordlige del af Storegades østside var gårdene store og havde ekstra store havearealer, som nåede tæt op til det,

Kort over Rønne, tegnet til Peder Hansen Resens Danske Atlas fra 1684. Husene langs gaderne svarer ikke til den daværende bebyggelse, men markerer kun, hvor den lå. Havearealerne er angivet ved hegning ud til gaden. Ved en fejltagelse er vandhullet Grummekulen af tegneren blevet opfattet som et jordstykke med et hus.

der i dag er byens Store Torv, men dengang lå som en endnu større, åben plads uden egentlig randbebyggelse. Den brugtes til mønstringsplads for borgervæbningen.

Det var i disse gårde, at flere af de mænd, der i sidste halvdel af 1600'erne blev borgmestre i byen, boede. Hvor dagbladet Bornholmeren en gang holdt til (Storegade 32), boede, indtil han døde i 1674¹, Peder Lauridsen Møller, allerede borgmester under bornholmernes vellykkede opstand i 1658 mod deres nye herrer, svenskerne. Det var under et møde i hans gård, at oprøret startede. Hvor Amtsmandsgården nu ligger, havde borgmester Hans Pedersen Kofoed (der døde før 1681) sin gård, og sikkert før ham hans fader, Peder Hansen Kofoed. Både den og naboejendommen mod nord, som borgmester Oluf Svendsen Brock giftede sig til, havde havearealer, der strakte sig op til mønstringspladsen. Endelig var der, hvor den nuværende Kommandantgård ligger, endnu en stor gård med tilsvarende stort haveareal. Den tilhørte den magtfulde borgmester Herman Mortensen Bohn, hvis enke Barbara Jørgensdatter i adskillige år efter mandens død i 1668 drev købmandsvirksomheden videre med stor dygtighed.

Det var en af disse gårde, Oluf Svendsen Brocks gård på sydhjørnet af nutidens Storegade og Krystalgade (tidligere kaldet Skidenstræde), de to tæpper skulle blive knyttede til.

Brock stammede fra Bornholm, men var indtil 1659 købmand i Malmø. Som deltager i byens oprørsplaner mod svenskerne var han blandt de dødsdømte, som i sidste øjeblik undgik at blive henrettet, takket være den svenske konges benådning; men han mistede alt sit gods og blev landsforvist. Han tog tilbage til Rønne og genoptog sin købmandshandel der. Borgmesterposten tilfaldt ham i 1680.

¹ Jvnf. hans epitafium, nu på Bornholms Museum.

Fotografi fra o. 1920 af gården på hjørnet af Storegade og Krystalgade, set fra nord, efter at både nordlængen og de otte sydligste fag var solgt fra og erstattet med nybyggeri. Foto Chr. A. Møller, o. 1910-20.

Som nævnt giftede han sig til gården og var stadig dens ejer efter konens død. Han indgik hurtigt et nyt ægteskab med den unge Margrethe Pedersdatter Lesler, der var datter fra Kyndegård i Nyker².

Om der allerede i hans tid blev drevet farveri i gården vides ikke, men er sandsynligt. Der var enkelte købmænd i byen, hvis hustruer drev farveri som supplement til handelen, og vi ved, at Margrethe Pedersdatter Lesler gjorde det i alle sine tre senere ægteskaber.

Hun overtog gården efter manden, der døde omkring nytår 1688³, og giftede sig atter, med købmand Laurids Lauridsen

Hjort. Han nævnes flere gange i landdistrikternes skifteprotokoller som »farver«. I dette ægteskab fødte hun o. 1695 en datter, der fik navnet Karen.

Margrethe Pedersdatter Lesler blev enke igen i 1702⁴, og giftede sig endnu en gang, med Hans Hjort, en broder til Laurids Hjort. Det er dette ægtepar, der lod de to tæpper udføre.

At arbejdet hermed blev sat i gang skal sikkert ses i sammenhæng med en større ombygning af gården i 1705, som har omfattet en fornyelse af dens længe langs Storegade, en længe, der endnu i begyndelsen af dette århundrede stadig eksisterede som

2 J. Bidstrup, Stamtavler over de bornholmske familier Müllers, Madvig og Sode. Kbh. 1884, s. 19.

3 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne Kirkes regnskaber 1684-1699, fol. 26a: betalt for Oluf Svendsen Brocks lig 17/1 1688. LA.

4 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne Kirkes regnskaber 1699-1747, fol. 10a, betalt for Laurits Lauritsens lig 14/12 1702. LA.

Sandstenstavle fra ægteparret Hjorts i 1709 opførte vestlænge til deres gård, forsynet med deres navne og årstal, anno 1705.

del af ejendommene Storegade nr. 38 og 40, omend i ombygget stand. I dag er der kun bevaret fem fag af den, nemlig de fem sydligste fag af Storegade nr. 40 (side 21), der nu er den eneste rest af den gamle købmandsgård. Ved nedrivning af længens port, der lå sydligst i Storegade nr. 38 (der har fået bygningen fornyet), stødte man på en indemuret sandstenstavle med ægteparrets navne og årstallet 1705. Den befinder sig i dag på Bornholms Museum.

Gårdens indretning

Den tidligste beskrivelse af gården finder vi i taksationen af byens huse fra 1736⁵. Den bestod da af tre længer. Nordligst lå stuelængen på 15 fag i retning øst-vest og med gavl ud til Storegade. Den havde to tilbygninger nordud, hver på tre fag. Langs Storegade lå den foran omtalte længe, vestlængen, der var på ti fag foruden tre fag til port. Mod syd lå endelig en 16-fags ladelænge i øst-vest med gavl ud mod Storegade.

Gården var opført i bindingsværk med klinede vægge, dog var bindingsværket i stuelængens vestgavl og vestlængens mur ud mod Storegade udmuret med mursten, og der var tegltag på begge længer, medens sydlængen havde halmtag. Desuden var grunden totalt indhegnet, ud mod Storegade og Skidenstræde med bindingsværksmur (»væggered«). Muren mod Skidenstræde var på et stykke drejet indad, så der blev plads til en skråt anbragt port, som tilod indkørsel af vogne, der kom i retning fra mønstringspladsen, Store Plads.

Gårdens anlæg svarede fuldt ud til det da sædvanlige for de større gårde ude omkring på øen, hvor stuelængen uvægerligt var anbragt i øst-vest og suppleret med to til tre udlænger. Taksationen fra 1736 viser, at Rønnes købmandsgårde da stadig for en stor dels vedkommende fulgte dette mønster, også selvom det for bl.a. den gård, vi interesserer os for, medførte, at stuelængens eneste vinduer ud til gaden sad i den ene gavl. Inden for dem lå gerne gårdens mest repræsentative rum, »salen«. Det er først ved senere ombygninger, at sådanne gårde fik stuelængen til at ligge langs gaden.

Ægteparret Hjorts gård har tilsyneladende kun haft kontakt med omverdenen gennem portene. Dens døre har ført ud til enten

5 Sjællands stiftsamt, bornholmske Købstæders Taksationsforretninger 1736, Rønne, L.A.

Fotografi fra 1941 af gården set fra syd. Bemærk, at de sydligste (nærmeste) fem fag af den gamle vestlænge er kortere end de øvrige, der oprindeligt udgjorde en gavl. Foto H.P. Holm.

gårdspladsen eller baggården nord for stuelængen. Det gælder også for dens butiks vedkommende, for den lå i 1736 og til lidt ind i 1800'erne i stuelængen. Kunderne kom ind ad portene, kom de ude fra landet, kørte de direkte ind på gårdspladsen, overlod hest og vogn til en gårdskarl og gik ind i stuehuset for at handle.

Gården kommer i slægten Bohn's eje

Hans Hjort døde i 1712⁶. 11/6 1711 var Karen Lauridsdatter Hjort blevet gift med Herman Mortensen Bohn (f. 1682)⁷, søn-

nesøn af ovennævnte borgmester af samme navn og søn af borgmester i Hasle, Morten Hermansen Bohn. Svigersønnen var gået ind i købmandshandelen og havde taget borgerskab 9/1 1712. Nu overtog han den helt.

Det havde været naturligt, om moderen var gået på aftægt hos de unge. I stedet valgte hun at indgå endnu et ægteskab. Margrethe Pedersdatter Leslers nye mand blev Christian Leegaard, der var fuldmægtig hos Bornholms guvernør. Han var født i 1682 og dermed jævnaldrende med svigersønnen. De flyttede i 1714 ind i en nyopført gård, hvor han nedsatte sig som købmand og tog borgerskab 9/2 1715.

Gården blev bygget på et areal, som hun må have lagt til, nemlig den østlige del af haven til hendes tidligere gård, suppleret med et stykke af mønstringspladsen. Dette, samt et stykke agerjord i den nordlige del af

6 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne kirkes regnskaber 1699-1747, fol. 46b, betalt for Hans Hjorts lig 23/4 1712. LA.

7 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne kirkes regnskaber 1699-1747, der betales offerpenge ved deres bryllup 11/6 1711. LA.

byen, købte hun som enke af byen 28/6 1713.⁸ Det var en anseelig gård med fem længer, hvoraf stuelængen lå langs Skidenstræde, altså placeret på den sædvanlige måde i øst-vest.⁹ Mønstringspladsen blev i årene derefter kaldt for Leegaards Plads, for deres gård var den første større bebyggelse ved det, der skulle blive til Store Torv. Margrethe Pedersdatter Lesler nåede at få 6-7 år som husmoder i gården, hun døde i 1720 eller -21.¹⁰

Hun havde taget farvervirksomheden med sig til sit nye hjem, for Christian Leegaard oplyser i 1744, at han driver farveri og havde lært det af sin første hustru.¹¹ Samtidig havde hendes datter Karen fortsat farveriet i gården i Storegade, en virksomhed, der nedarvedes videre i familien. Så sent som i 1801 omtales der i en brandtaksation af gården et »farverhus med to kedler til farveri«, som har ligget i vestlængen, op til porten.¹²

Herman Mortensen Bohn udvidede det til gården hørende agerbrug stærkt, så han kom hurtigt til at behøve flere avlsbygninger. Det blev ikke, som man kunne forvente det, til en opførelse af en fjerde længe i øst, men til bygning af en hel trelænget ladegård på 30 fag i alt, placeret på et areal på den anden side af Storegade over for selve købmandsgården og med gårdsplads vendende mod gaden. Ladegården blev omtalt som »Nygården«.¹³

Han var byens største skatteyder. Ægte-

Lykønskingsdigt ved Lars Hjort Bohns og Maria J. Anchers enkes bryllup. Bornholms Museum.

parrets velstand afspejler sig i deres donationer, f.eks. skænkede de i 1723 et fløjlsforhæng, kantet med sølvkniplinger, til alteret og et grønt fløjlsdække med sølvfrynser til prædikestolen i Rønne Kirke.¹⁴

Han var i 1717 blevet forstander for Rønne Hospital, en velgørende institution for gamle og syge. 5/4 1723 udstedte han et gavebrev på opførelse af en ny bygning til hospitalet foruden en donation på 500 sl.d.¹⁵ Huset, der lå øst for mønstringspladsen blev på otte fag og havde tegltag. Der var et kirkerum, to store stuer samt en mindre stue og et køkken. Kirkerummet var udstyret med prædikestol, alter med malet altertavle, et krucifiks, to messingstager, skammel med

8 Rønne Rådstue, Kæmnerprotokol 1710-77, fol. 7a. LA.

9 Sjællands stiftsamt, bornholmske Købstæders Taksationsforretninger 1736, Rønne, LA.

10 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne kirkes regnskaber 1699-1747. Der betales for hendes lig i regnskabsåret 1720-21. LA.

11 Bornholms Amt, gruppesager om købstædernes frihedsjorder og sammes grænser 1736-1805. Håndværkerliste af 1744. LA.

12 Brandtaksationen 1801, gengivet i K. Thorsens upublicerede artikel om gården. Kopi på Bornholms Museum.

13 Sjællands stiftsamt, bornholmske Købstæders Taksationsforretninger 1736, Rønne, LA.

14 Kirkeinspektionsarkiver, Bornholm. Rønne kirkes regnskaber 1699-1747, fol. 182a. LA.

15 Rønne Hospitals Regnskabsbog 1711-1773, fol. 49. Bornholms Museum.

tralværk (gitterværk) for alteret, skriftestol og to mands- og to kvindestole, hver på fire sæder. De 500 sl.d. skulle dække udgifter til morgenandagt, gudstjeneste, brændsel og vedligeholdelser. Til dette formål skænkede ægteparret 1/6 1742 yderligere 500 sl.d.

I hjemmet voksede tre børn op, Lars Hjort Bohn (f. 1715), der giftede sig til en købmandsgård i Rønne, Barbara (f. 1717), der blev gift med købmand Mads Bohn og ligesom sin mor drev farveri, samt Morten (f. 1719), der efter den på Bornholm sædvanlige skik som den yngste søn skulle have gården.

Morten Hermansen Bohn tog 6/4 1750 borgerskab som købmand efter at have

overtaget handelen fra faderen, der fremover levede af sine midler, og 28/4 1768 fik han for 2840 sl.d. skøde fra forældrene på deres ejendom og jorder. De forbeholdt sig værelser i købmandsgården til deres eget brug. Herman Mortensen Bohn døde i 1773, hustruen Karen i 1784.

Morten Bohn afløste faderen som hospitalsforstander, forretningen og landbruget trivedes fortsat, og også han lå i toppen blandt byens skatteydere.

I hans tid var gården (og med den de to tæpper) nær ved at blive udsløttet ved ildebrand. I naboejendommen havde englænderen James Davenport fået indrettet en stengodsfabrik, hvor man september 1792

Malerier af Morten Hermansen Bohn og hustru Barbara Jochumsdatter Ancher; 1745. Ukendt maler. Erichsens Gård. Foto Jesper Høm, 1953.

Tegning af købmand, kancelliråd Peder Dam Jespersen. Ukendt kunstner. Bornholms Museum.

Tegning af Barbara Kirstine Jespersen, f. Bohn, udført af A. Richter Ibsen. Bornholms Museum.

var parat til at fyre op i en stor, nyopført ovn, der var bygget ind i ejendommens nordlige længe. Morten Bohns søndre, halmtækkede længe lå kun fire alen fra den. Da der blev fyret op i ovnen, dannedes der kraftigt ildskær over skorstenen, og med en stærkt opfriskende søndenvind føg der gni-ster ind over halmtaget og truede med at antænde det. Kun den omstændighed, at tililende rønneborgere med byfogeden i spidsen tvang Davenport til at slukke for ovnen, reddede Morten Bohns gård og dermed sikkert også store dele af byens nordre kvarter fra at brænde ned.¹⁶

Morten Bohn, der døde i 1802, havde syv børn, fire sønner og tre døtre. Af døtrene er det værd at bemærke Marie (f. 1760), der efter to ægteskaber døde barnløs og særdeles velhavende i 1838. Hun er stifteren af statsrådinde Marie Kofoeds legater.

Af sønnerne blev det Jochum Ancher Bohn (f. 1756), der fulgte efter faderen i købmandsgården. Indtil da havde han været købmand i Svaneke, men flyttede nu til Rønne, hvor han tog borgerskab 23/8 1803. Også han nåede at gøre sig gældende i byen, før han døde i 1809. Han blev eligeret borger, og det var ham, der stod bag oprettelsen af en borgerskole i byen. Han udvidede i 1806 gården betydeligt ved dels at forlænge den søndre længe mod øst og dels opføre en østre, så købmandsgården nu blev en næsten lukket, firlænget gård. Bygningsmæssigt var gården, hvortil Nygården stadig hørte, da på sit højeste.

Han havde eet barn, datteren Barbara Kirstine, der var født i 1781. Hun blev i 1798 gift med Peder Dam Jespersen (f. 1772), der var søn af Nexøs by- og herredsfoged og selv prokurator og by- og herredsskriver der. Da Jochum Ancher Bohn døde, var datteren hans enearving og en særdeles velhavende arving.

¹⁶ Bodil Tornehave: Fajancefabrikken i Storegade, Bornholmske Samlinger II, 10 bd. s. 9-83.

Gården i slægten Jespersens eje

Ægteparret Jespersen overtog nu gården i Rønne. Han var en god forretningsmand og udnævntes i 1811 til kancelliråd. Det, der interesserede ham mest, var nok det tilhørende store landbrug, som han udvidede. Han erhvervede bl.a. gården Sejersgård i Knudsker, hvis jorder han drev sammen med sine jorder i byvängen.

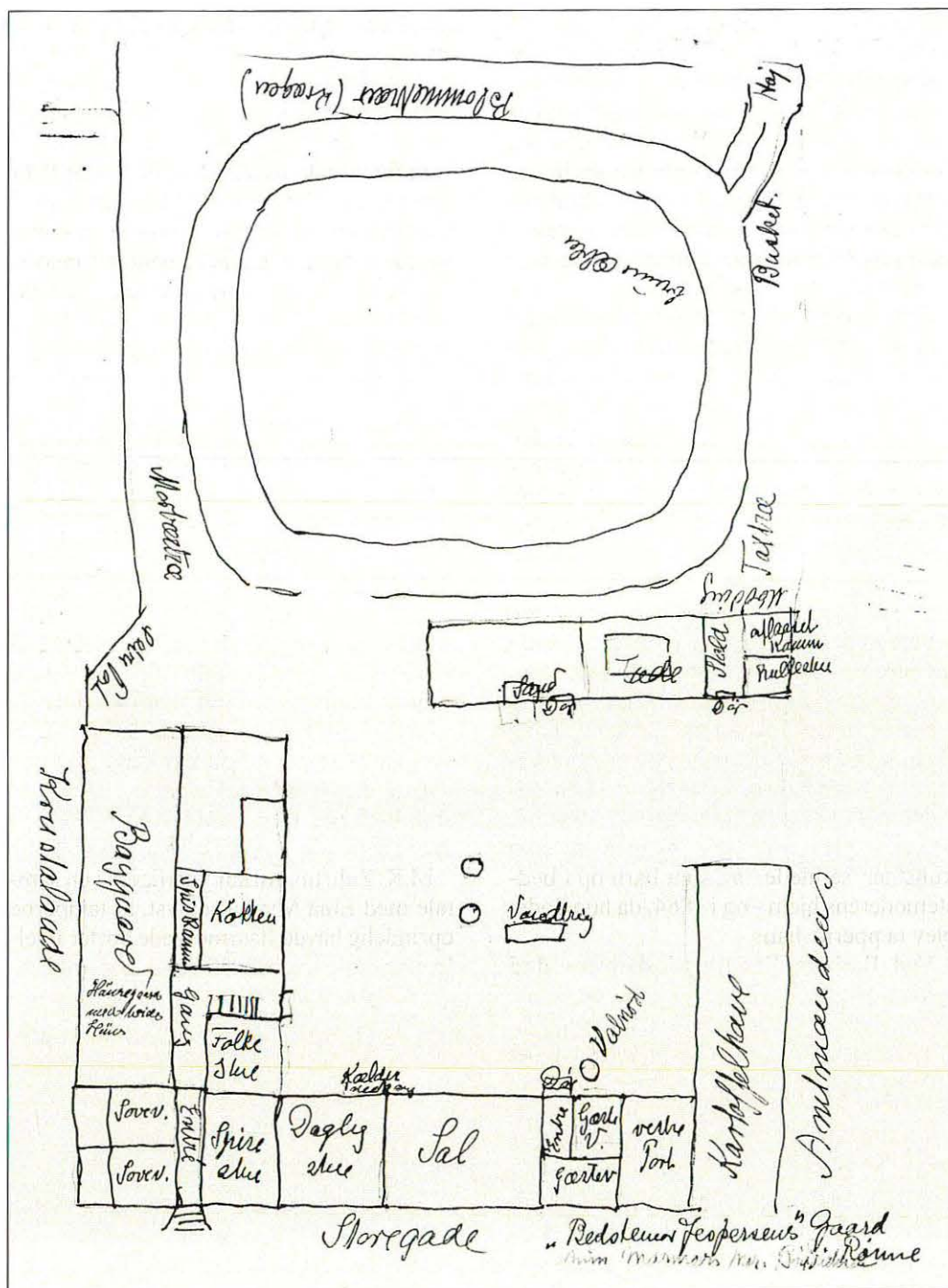
Det, Peder Dam Jespersen huskes bedst for, er imidlertid hans indsats som sand-

flugtskommissær. Det var ham, der sørgede for, at flyvesandsstrækningen mellem Rønne og Hasle blev beplantet med skov, så man slap af med sandflugtsproblemerne på jorderne indenfor kyststrækningen.

Da han døde i 1835, sad enken tilbage med hele ansvaret for driften af virksomheden og for at få de yngste af deres børn, syv sønner og seks døtre, i vej. Hun giftede sig ikke igen. Købmandsforretningen drev hun selv videre, men overlod driften af landbruget til de endnu ugifte, hjemmeboende sønner.

»Bedstemors Have«, 45x67 cm. Malet i 1869 og tilhørende Bornholms Kunstmuseum. På maleriet ser man gårdens gamle nordlænge og en del af vestlængen. Zahrtmann har givet motivet liv ved at befolke det, som han huskede det fra bedstemoderens tid, med hende selv stående ind til dagligstuen, to børnebørn, der vipper på gårdspladsen, og to unge piger promenerende i haven.

Plan over gården, som den så ud omkring midten af 1800årene med angivelse af benyttelse af rummene m.v. ifølge en skitse, udført af Elisabeth Erichsen (jvnf. note 18).

I 1838 opgav de at drive landbruget fra gården i Rønne, der nu blev koncentreret om Sejersgård. I den forbindelse solgte hun Nygården fra, og gårdens gamle, søndre længe blev nedrevet. Hvor den lå, anlagdes der en kartoffelhø. Sønnerne, der havde taget sig af landbruget, giftede sig efterhånden (bortset fra den ældste, der var døvstum) og fik egne gårde rundt om på øen, en af dem fik Sejersgård. Omkring 1840 var gården i Storegade således udelukkende en købmandsgård.

Hun blev centrum for familien, der hurtigt voksede med svigerbørn og børnebørn, som ofte besøgte hende i gården med den store plads. Oftest besøgte den yngste datter, Laura Pouline (f. 1822) hende, for hun boede blot 100 meter længere nede ad gården på dens modsatte side sammen med sin lægemand, Carl Vilhelm Zahrtmann.

Dette ægtepars ældste barn, Kristian, den senere kunstmaler, gik ofte med sin hånd i moderens, rundt i bedstemoderens store have og lærte navnene på alle de farvestrålende blomster. Indendørs hos hende hang de to spændende tæpper, også med blomster og med mange farver og med en billedverden, han ikke blev træt af at se på. Meget af grundlaget, han byggede på som kunstner, samlede han som barn op i bedstemoderens hjem - og i 1864, da hun døde, blev tæpperne hans.

Ved Barbara Kirstine Jespersens død rykkede sønnen Jacob Ancher Jespersen (f. 1808), der havde været proprietær på Splitsgård i Klemensker, ind i barndomshjemmet som particulier. Han nedrev gårdens østre længe, hvilket i 1869 tillod Kristian Zahrtmann at male sit billede af Bedstemors Have, hvor gårdens nu kun to længer ses ude fra haven, og hvor han har anbragt bedstemoderen i den åbne dagligstuedør, kiggende over mod den have, der i hendes tid i gården, var helt skjult af østlængen. Jacob Ancher Jespersen udstykkede i årene derefter gården i flere parceller, og ved hans

død i 1880, gik den sidste rest af den ud af slægtens eje.

Margrethe Pedersdatter Leslers to tæpper havde hørt til i denne gård fra deres færdiggørelse i 1709 til Kristian Zahrtmann fik dem forærende som 21-årig. Kun i de få år i hendes sidste ægteskab, kan de have været væk fra den, og de blev omhyggeligt opbevarede i gården gennem generationerne. Hos Kristian Zahrtmann fik de en helt anden tilværelse.

Om tæppernes tilblivelse og tidligere udseende

I familien var der en nedarvet historie om tæppernes tilblivelse, som to af Kristian Zahrtmanns yngre søskende, lægen og bornholmerhistorikeren Marius K. Zahrtmann¹⁷ og Elisabeth, gift Erichsen¹⁸, har fortalt om.

Ifølge den var det deres formoder, Margrethe Pedersdatter Lesler, der selv havde vævet stoffet, de var broderede på, og havde spundet og farvet uldgarnet dertil. Selve syarbejdet var derimod udført af to ældre damer med nogle dels runde, dels ovale små malerier som forlæg - de mentes at stamme fra Tyskland.

M.K. Zahrtmann har yderligere i en samtale med Elna Mygdal oplyst, at tæpperne oprindeligt havde flammesyede borter imellem og omkring billedfelterne, men at broderen, da han fik tæpperne, havde skilt dem ad. De flammesyede borter havde han udnyttet til betræk til stole, og han havde sat billedfelterne på sine blå gardiner.¹⁹

17 M.K. Zahrtmann, Slægten Bohn fra Rønne. Personalthistorisk Tidsskrift II rk, VI s. 265-96. Artiklen indeholder bl.a. en stamtavle over slægten og er en kilde til de anførte data uden kildeangivelser.

18 Kopi på Bornholms Museum af Elisabeth Erichsens beskrivelse af gården, som hun husker den fra sin barndom.

19 Elna Mygdal, Lidt om Dragter og tekstiler fra Bornholm. Turistforeningen for Danmarks Aarbog 1926, s. 137-59 (s. 155-57).

Det har ved den i forbindelse med Bornholms Museums hundredårsjubilæum i 1993 foretagne konservering af tæpperne vist sig, at adskillelsen af tæpperne har været nødvendig for Kristian Zahrtmann. Sortfarvet uldgarn fra så gammel tid, som den tæpperne er fra, har gerne tendens til at smuldre bort, og tæpperne må, da han overtog dem, have haft mange bare partier i den sorte bund for blomsterne.

Dette er blevet udbedret ved en omfattende oversyning af bunden med nyt, sort uldgarn, og også mindre defekter i broderiernes kulørte partier er blevet repareret. Det er sikkert Zahrtmann selv, der har udført arbejdet. Han var netop startet som elev på Kunstakademiet, så penge har der ikke været for mange af, og han var ferm med nål og tråd. Han er kendt for selv at have syet adskillige af de dragter, hans modeller er iført på hans malerier.

Da Zahrtmann i 1912 flyttede ind i sit nyopførte hus Casa d'Antino på Fuglebakken, hængte han det største af de to tæpper, det udaterede, op i sin forstue. Her så Else Moltke det, da hun og Harald Moltke fik forevist hans nye hjem. Zahrtmann må da have ladet en bemærkning falde om sit syarbejde på tæppet, som Else Moltke misforstod, for hun fik den opfattelse, at han selv havde udført hele broderiet!²⁰

Det har taget lang tid for ham at udbedre skaderne, og han har åbenbart haft for vane at hænge et færdigt billedfelt op en tid, så han kunne glæde sig over resultatet af anstrengelserne.

Han har haft bestemte planer for udnyttelsen af broderierne. De flammesyede borter havde gjort tæpperne urolige at se på, så de måtte udelades, når han ville bruge tæpperne fremover i sine malerier. Han kunne desuden få givet dem en størrelse og et format, der passede bedre hertil.

Det er ved den fornyede sammenføjning af felterne, at rækkefølgen af billederne kom i uorden. Han havde ellers rige muligheder for at overholde den, for han kunne støtte hukommelsen ved hjælp af de små malede forlæg, hvoraf der stadig eksisterede 21, for de er nummererede. Til det daterede tæppe er der bevaret 11 ovale forlæg, svarende til 11 af billedmotiverne, kun nr. et mangler. Til det udaterede tæppe er forlæggene cirkelrunde, her mangler både nr. et og nr. to, så kun ved disse to kunne der være tvivl om rækkefølgen.

Det er nok den kendsgerning, at felterne i hvert af de to tæpper varierer lidt, der har været det afgørende. Dele af de flammesyede borter er stadig tilstede, og de varierer i bredden mellem 17 og 19 cm, så de har kunnet udligne forskellene. Uden dem har det været et rent puslespil at passe felterne sammen, og det er kun lykkedes helt for det ene tæppes vedkommende, det udaterede. I det daterede flugter de ikke i underkanten, det midterste felt rager lidt nedenfor.

Af de flammesyede borter er der kun bevaret godt en tredjedel. Det sled på dem at blive brugt som stolebetræk. Den bevarede del af dem kom ifølge museumsprotokollen til Bornholms Museum i form af dels et lille tæppe, dels en pude. Den sidste ses på maleriet side 10, hvor kongen hviler sine fødder på den.

På museet udnyttede man det flammesyede til at give det daterede tæppe den sammenflikkede bort, vi ser på side 15, hvorved tæpperne fik samme mål. De blev herefter sømmede op på to lige store træplader til udstillingsbrug, og først for få år siden er de atter blevet pillede af dem. Nu kan de to tæpper efter endt konservering ophænges forsvarligt og er blevet udstyrede med en redegørelse for, hvad deres billeder forestiller.

²⁰ Else Moltke, *Fra herregård til kunstnerhus*, Kbh. 1965, s. 202.

Tæpperne brug som vægtæpper

Når man ved konserveringen har valgt at bibeholde tæpperne med den sammensætning, Kristian Zahrtmann fik givet dem, er det dels af hensyn til, at sådan brugte han dem i sine malerier, dels fordi broderierne ville lide ved endnu en gang at blive pillede fra hinanden. Og vi kan alligevel ikke genskabe dem, som de engang så ud, selvom rækkefølgen af billederne kunne blive rigtig. Alt for meget af de flammesvede borter mangler, og vi ved heller ikke, hvordan billedfelterne var sat sammen i dem oprindeligt.

Det kan ikke have været som nu med fire rækker billedfelter med tre i hver. Med den nuværende højde på det største af tæpperne på lidt over to meter, ville de godt nok kunne have været på væggene i de lavloftede stuer; men med 18 cm brede borter imellem og omkring felterne er det ikke muligt - og vi ved fra M.K. Zahrtmann²¹, at Barbara Kirstine Jespersen havde haft dem hængende i gårdens storstue, et naturligt sted til ophængning af de to pragtbroderier. Hans beretning om tæpperne kan imidlertid ikke bero på egen erindring om dem, for han var kun tre år gammel, da bedstemoderen døde, det er familiens historie herom vi får. Den otte år ældre søster Elisabeth har derimod skrevet om gårdens indretning ud fra egne oplevelser, og hun husker tæpperne som ophængte i det største af de to gæsteværelser, der lå mellem storstuen og porten.²² Her må de være blevet forviste til, da der (måske efter en lidt hårdhændet rengøring?) var opstået bare pletter i deres sorte bund.

Det er nærliggende at forestille sig, at tæpperne oprindeligt har haft tre rækker

med fire billedfelter i hver. I så fald ville de med 18 cm brede borter imellem og omkring felterne have målt henholdsvis 2,0 gange 2,9 m og 2,2 gange 3,1 m, og der har været 25 meter af borterne i alt. Med et sådant udseende har de kunnet være på storstuens endevægge, og det største af tæpperne har nået fra gulv til loft.

Det er sandsynligvis først i Barbara Kirstine Jespersens tid, at tæpperne har været brugt til vægtæpper, for deres bevaringstilstand udelukker, at de kan have hængt fremme i gården lige fra de var færdige i 1709. De har antagelig det meste af tiden ligget hængt i en kiste.

Storstuen opstod nemlig først ved en gennemgribende ombygning af gården, Barbara Kirstine Jespersen lod gennemføre først i 1840'erne. Indtil da havde de vigtigste beboelsesrum ligget i nordlængen, selv om de havde bredt sig noget ind i vestlængen. Ved ombygningen blev de vestligste fag af nordlængen lagt til vestlængen, der yderligere forlængedes nord ud, så den nåede ud til Krystalgade. Gården fik derved en ubrudt længe langs Storegade på i alt 19 fag, hvoraf de tre var port. I gavlen mod Krystalgade blev der indrettet butik med indgang fra Storegade (se side 26).

Gården fik også indgangsdør ud til Storegade. Den blev anbragt i et af fagene, som tidligere hørte til nordlængen. Fra den kom man ind i en entré, som for enden førte videre til de sekundære rum, såsom folkestue, køkken, spisekammer og bryggers, som optog resten af den gamle nordlænge. I entreen var der yderligere døre til to små nyindrettede soveværelser på nordsiden og i sydsiden en dør ind til spisestuen, der sammen med entreen havde udgjort gårdens gamle »sal«. Fra spisestuen kom man videre ind i den gamle vestlænges nyindrettede rum, først en dagligstue, dernæst storstuen, som erstattede den gamle »sal«, og endelig ind til en lille entré med indgang

21 M.K. Zahrtmann, 1861-1940, læge og lokalhistoriker, yngre bror til Kristian Zahrtmann.

22 Se note 18. Skitsens angivelser er overført til tegningen af gården, som den så ud i 1850'erne, side 26.

fra gårdspladsen, og som førte ind til de to gæsteværelser (side 26). I disse rum havde der i Peder Dam Jespersens tid været kontor og butik og endnu længere tilbage farverhus.

Hvad broderierne har været beregnede til?

At de malede forlæg er nummererede betyder, at vi kan få den rette rækkefølge af billederne frem. Det blev realiseret på Nationalmuseets bevaringsafdeling i Brede, hvor konserveringen fandt sted, ved hjælp af fotografier af de enkelte felter. For det daterede tæppes vedkommende faldt det som forventet smukt på plads som en »tegnese-rie« af Kristi lidelseshistorie. Derimod viste der sig ikke nogen genkendelig historie ud fra det udaterede tæppe. Tæpperne blev set af mange af museets ansatte, og da museumsinspektør Inge Meier Antonsen så dem, var hendes umiddelbare reaktion: de har da været beregnede til at sætte på stole!

Ideen blev straks fulgt op - og det viste sig, at felterne fra de to tæpper netop ville passe til en gammel, på Bornholm tidligere gængs stoletype, der ses til højre. Den omtales i skifter fra omkring 1700 som en »bagstol«. Imidlertid bærer broderierne absolut ikke tegn på at være brugt på den måde, det ville uvægerlig have sat sig spor som slid. Forklaringen kan være, at man er blevet betænkelig ved, om det var passende at sidde på »passionen«, så man har ændret planerne og i stedet brugt broderierne til tæpper - måske til brug som »bordklæder«, altså bordtæpper. Det ville deres mål passe til, hvis sammensætningen har været som ovenfor antaget, og de ville stadig kunne udsmykke »salen«, som stolene sikkert har skullet bruges i.

At broderierne har været beregnede til stolebetræk blev slået fast, da det blev opdaget, hvad billederne på det udaterede tæppe »forestiller«, for de passer, nummer

Som man kunne forestille sig en gammel bornholmsk »bagstol«, forsynet med de broderede arbejder. Tegning Lone Schiøts Nielsen, Bornholms Museum.

for nummer, sammen med billederne i det daterede tæppe, idet hvert nummersæt har motiver taget fra eet bestemt af billederne i en meget kendt kobberstiksserie fra slutningen af 1500'erne, Henrich Goltzius's passionsserie i Lucas van Leydens stil, en serie på netop 12 billeder.

Flamske kobberstik. Tyske forlæg?

Vi er nu i stand til at give en plausibel reddegørelse for broderiernes tilblivelse.

Det var i sin tid almindeligt, at malere brugte grafik som forlæg, hvad adskillige altertavler og andet kirkeligt malerarbejde vidner om. Også ved broderi var det almindeligt at benytte grafik som forlæg, en praksis Georg Garde har gjort rede for i sin bog »Danske silkebroderede lærreduge« fra 1961, hvad angår denne gruppe broderier.

Ved disse består broderiet i at dække et påtegnet mønsters linje med stingrækker, og her kan et træsnit eller kobberstik bruges direkte som forlæg. Hos os drejer det sig om en anden type broderi, en fladedækkende, fri syning i mange farver ud fra et påtegnet mønster, og i dette tilfælde har der været stukket et mellemlid ind mellem det benyttede kobberstik og mønstertegningen: et malet forlæg som vejledning ved både mønstertegning, valg af farver i broderiet og ved dets udførelse.

Kobberstikkene er lavet i årene 1596-98 af den berømte, flamske kobberstikker, Henrich Goltzius, der levede fra 1558 til 1617. At de er i Lucas van Leydens stil inddebærer, at de i flere henseende bygger på dennes passionsserie fra 1521, hvad der i vort tilfælde mest afgørende viser sig ved, at personer i Goltzius's stik, der vrimer med folk og liv, er klædt i renæssancedragter fra tidligt i 1500'erne.

Karakteristisk for disse var et udstrakt brug af spalter i stoffet, hvorigennem et underfor i en afvigende farve viste sig. De ses i soldaternes dragter omkring knæ, hofter, skuldre og albuer, hvor de giver større bevægelsesfrihed i den stramme beklædning, tillige andre steder i dragten som ren udsmykning. Endvidere kan man bemærke den tids brug af stramme hoser, supplerede med stærkt fremtrædende skamkapsler.

Det er meget troligt, at købmand Hans

Hjort har erhvervet de 24 malede forlæg i Tyskland, sandsynligvis i Lybæk. Bornholm havde i middelalderen besøg af tyske handlende, der havde slået sig ned på Øen. Datidens rønnekøbmænd med navne som Bohn, Wickmann, Marchmann og Rosmann er alle af tydelig tysk oprindelse, ja, selv den familie, man i dag ser på som den mest typisk bornholmske, Kofoed'erne, har sine rødder på lybækkanten.²³

De bevarede bornholmske toldbøger fra tiden (de er fra 1637-40 og 1700) røber, at handelen stadig i udstrakt grad gik til Lybæk, lybækkerne havde jo haft Øen i pant gennem 50 år i 1500'erne. Det var også skik og brug, at man sendte sine unge sønner i købmandslære i Lybæk, så det var en by, man havde gode forbindelser til.

Frit efter Goltzius

Hans Hjort har næppe selv ladet de malede forlæg til broderierne udføre, for som vi skal se, har de ikke umiddelbart kunnet bruges til betræk på den stoletype, der her synes at være tale om. Det må have været forlæg, der allerede tidligere havde været i brug, han fik fat på.

Så på et tidspunkt, der godt kan have ligget adskillige år forinden, har der været en eller anden, der har afgivet bestilling på forlæggene hos en maler, som har gået sin beholdning af egnet grafik igennem og har fundet gode muligheder i Goltzius's passionsserie. Han har forelagt kunden det og fået projektet godkendt.

Maleren har derefter taget noget lærred frem til at male på - det synes at have haft en fortid som f.eks. omhæng til en himmelseng eller måske som tapet, for han har anvendt bagsiden af et stykke stoftryk dertil,

²³ Jørn Klindt, På spor af de første Kofod'er, Rønne, 1979, kap. II og IV.

se s. 36, hvor bagsider af forlæg er brugt som erstatning for de manglende.

Han har malet med raske tag og med brug af kun få farver. I dragterne er således udelukkende brugt rødt, blå, brunt, sort og hvidt. Alt for mange detaljer skulle der ikke være i dem, når det drejede sig om broderi, f.eks. er de mange spalter i dragterne kun antydende uden brug af afvigende farve til at vise underforet, og jo længere fremme i serien, maleren var nået, jo sjældnere blev de angivet.

Forenklingen er især gået ud over de menige soldaters dragter samt over ansigterne, der er groft udformede. Hoserne er blevet ændret til benklæder, og deres stærkt varierende hovedbeklædninger forenkledes mere og mere, jo længere hen vi kommer i historien. Bedst genkendeligt er personernes holdninger og gebærder, som ofte er særdeles godt ramt.

Hvor i kobberstikkene Goltzius lader lidelseshistorien udspille sig er i Jerusalem fyldt med renæssancepaladser, -kirker og -borge, har maleren som et samlende element valgt at bruge et åbent landskab som baggrund. Over hovedparterne af scenerne i de små malerier, hvælver der sig en blå himmel med lyserøde skyer i horisonten. Landskabet er med få undtagelser grønt, med måske et par buske i forgrunden, men ellers kun fjerne træer eller bjerge.

Malerens måde at skabe to selvstændige billeder på ud fra eet kobberstik, demonstreres tydeligt allerede ved sæt no. 1, »Den hellige nadver«. Forlæggene til dem mangler, men af broderierne ser vi, at han til rygstykket har udvalgt Jesus, anbragt midt for bag bordet med Johannes foran sig og yderligere en discipel på hver side. Til venstre ser vi Peter, genkendelig på skægget og den lille hårtot på issen, og til højre en krølhåret og skulende Judas. Til sædestykket har han udtaget de tre disciple for bordenden, hvor der dog af den ene kun ses en profil på kob-

berstikket. Han er blevet udstyret med en krop for at udfylde billedfeltet.

Hvad der unægteligt gør det svært at genkende scenen som del af et nadverbillede er landskabet, de er anbragt i, med en kirke til at afbalancere de på jorden siddende skikkelser.

Det er et af de kun tre af malerierne, hvor vi ser en bygning i landskabet. I sæt no. 2, »Gethsemane Have« har maleren bibeholdt Goltzius's borglignende port, som soldaterne og Judas trænger ind igennem. Vi skal derefter helt frem til sæt no. 10, »Korsfæstelsen«, før der igen optræder en bygning, en lille borg, der på sædestykket skal afbalancere de på jorden siddende soldater, der kaster lod om Jesu klæder. Dog optræder der i sæt no. 5, »Jesus fremstilles for Herodes«, til højre i rygstykkets billedfelt en mur med en port i til at antyde, at vi er ved et palads. Herodes sidder selv i sædestykket på sin trone i fri luft.

I mange af forlæggene optræder kun udvalgte skikkelser, men det er sjældent, at billedets indhold derved ændres så meget, som det skete ved sæt no. 1, »Den hellige Nadver«. Et godt eksempel på, at den fulde mening er bevaret trods forenklingen, har vi i sæt no. 8, »Ecce homo«, hvor folkemængden, der råber »korsfæst, korsfæst«, på sædestykket er reduceret til tre markante personer, manden, der holder et kors, den gamle råbende mand med strudhætten og bondemanden med sin kurv med æg i hånden. Det var dette billedfelt, der førte til opdagelsen af, at det var Goltzius's kobberstik, der var anvendt.

Ved de nævnte billedsæt har maleren ikke haft vanskeligheder ved at få dannet de to nødvendige grupper, Jesus med omgivende personer til rygstykket og en anden, helst sigende gruppe til sædestykket; men det sidste er ikke altid helt vellykket. Et eksempel herpå finder vi i sæt no. 11, »Gravlæggelsen«, hvor en sørgende gruppe er stykket sammen af det gamle ægtepar oppe ved

gravens indgang, de to ungdommelige personer, der sidder på en repos indenfor, samt den sørgende mand bag kisten nede i gravkammeret. Anbragt på stribe, som maleren har gjort det, er det svært at se, hvad de to unge har at gøre der, og hvad det hele forestiller.

Han har af og til tilføjet en person, f.eks. en fakkelbærer, men kun eet sted har det ikke været muligt for ham at få en passende gruppe dannet ud fra bipersonerne i billedet. Ved sæt no. 9, »Korsgangen«, har han måttet opfinde de tre kvinder, der rædselsslagne ser til. Kun en af dem kan have sit forbillede i kobberstikket, den midterste af kvinderne, der har fælles træk med kvinden lige bag korset i stikket.

Mønstertegneren

For at få lavet broderimønstre til at overføre til stoffet, har Hans Hjort måttet overlade de malede forlæg til en mønstertegner. Denne har fremstillet dem ved at lægge gennemsigtigt papir over de malede forlæg, så han har kunnet trækket konturer og andre støttelinier op derpå.

De cirkelrunde forlæg har imidlertid ikke egnet sig til sædestykkerne på den type stol, der var tale om, så tegneren har måttet lave ovale billedfelter til både rygge og sæder. Det er opnået ved, at personerne i de cirkelformede oplæg er forrykkede lidt i forhold til hinanden samt ved tilføjelse af flere træer i baggrunden og lignende.

Tegneren har åbenbart ikke kendt Goltzius's kobberstiksserie. Det røber sig ved en række småændringer i motiverne, som den, der var fortrolig med serien, næppe ville foretage. Tydeligst ser vi det i sæt no. 4 »Jesus fremstilles for Ypperstepræsten Kaifas«, med en Kaifas, som er i færd med at sønderrive sine klæder. Både den i kobberstikket stærkt ophidsede ypperstepræst og den knap så altererede i det malede forlæg har en hætte over hovedet. På broderiet

har en noget udtryksløs Kaifas fået en sort kalot på, en ændring kun tegneren kan have foretaget.

Det kan også være tegnerens ukendskab til kobberstikkene, der ligger bag den kendsgerning, at vi i sædestykket til sæt no. 12, »Kvinderne ved Graven« i broderiet får fortalt en lidt anden historie end den, Goltzius beretter.

Her har maleren antagelig fået vildledt tegneren ved at udelukke alle de faldende og liggende soldater, så den eneste, der er tilbage af gravens vogtere, er den halvsovende høvedsmand med ryggen til begivenhederne. Det kan have bragt tegnerens opmærksomhed hen på den udgave af episoden, vi finder i Lucasevangeliet, hvor kvinderne ved den tomme grav af »en hvidklædt yngling« får at vide, at Jesus er opstanden. I alt fald er det en særdeles vågen, lidt lapset klædt ung mand, vi i broderiet ser foran de to kvinder med salvekrukker i hænderne.

Tegneren har haft eneansvaret for at komponere »rammerne« omkring billedfelterne. Udformningen af dem er typisk for 1600'årene og genkendes fra utallige flamskvævede pudestykker: omkring det ovale felt er der en stiliseret laurbærkrans med fire heraldiske roser i, en omramning af de bibelske motiver, vi også finder på de silkebroderede lærredsduge. Udenom kransen er der på sort bund blomster, i hjørnerne er de store og naturalistisk udformede, som vi finder dem i 1600'årenes florilegier²⁴, medens der i de smalle felter langs siderne er mere eller mindre stiliserede blomster og blade. Midt forneden på rammen til rygstykkerne har der været gjort plads til navne og årstal.

24 Blomstersamlinger.

Påtegning og broderi

Endnu en proces skulle der til, overførsel af mønsteret til stoffet. Den er sandsynligvis foretaget af brodererskerne på den da gængse måde. Den udførtes ved, at man gennemprykkede mønstret passende tæt langs dets linjer, lagde stoffet på et bord og placerede mønstret ovenpå det, godt holdt på plads af tunge genstande, som man efter behov kunne flytte rundt på. Derefter gned man hen over perforeringerne med en pose, fyldt med f.eks. knust trækul. Undervejs kunne man ved at fjerne en passende vægt og løfte lidt på papiret kontrollere, om mønstret stod klart nok på stoffet. Når papiret til slut blev fjernet, blev linierne trukket op med en mere bestandig farve.

Ved disse broderier har der været benyttet til sådanne gennemprykkede mønstre til hver broderet firkant, et med »rammen«, som gik igen i alle tolv billeder i en serie, og et med det aktuelle billedmotiv.

Ved et af motiverne har der været et uheld, ved sæt no. 2, »I Gethsemane Have«, for her er billedmotivet i sædestykket blevet spejlvendt. Forlægget til det er et af de manglende, men forlægget til det tilhørende rygstykke er der, det er retvendt i forhold til stikket. Hverken maler eller tegner har haft brug for at spejlvende det, så det må være sket ved mønsterpåtegningen. Det ser ud, som om man ved udprikningen er kommet til at vende tegningen med bagsiden op. På det gennemsigtige papir har strengen tegnet sig tydeligt også på bagsiden, og var udprikningen først startet, var det ikke muligt at gøre det om uden at tegne hele mønstret op igen på et nyt stykke papir.

Det påtegnede mønster er helt skjult for os af det totalt dækkende, velbevarede broderi, hvis udførelse blev bestemmende for det endelige udseende. Familietraditionen fortæller os, at det var to ældre damer, der delte arbejdet mellem sig, og det må formo-

des, at den af dem, der var mest øvet i kunstbroderi, tog sig af billederne, medens den anden broderede »rammerne«, idet der for begge deles vedkommende er tale om en meget ensartet udførelse. Kun en ting synes de begge at have deltaget i, det afsluttende broderi af navne og årstal på rygstykkerne. På bagsiden af felterne kan man se, at den ene har arbejdet systematisk med kun lidt tråd synlig på bagsiden, medens den anden har efterladt et virvar af krydsende tråde.

Med hensyn til valg af farver i broderiet er det tydeligt, at de oliemalede forlæg har været vejledende, men at damerne selv med stor dygtighed har formået at arbejde videre dermed ud fra de muligheder, det foreliggende garn har givet dem - og her har det været Margrethe Pedersdatter Leslers evner som farver, der har været afgørende. At hun var dygtig fremgår af fotografierne af tæppernes bagsider, side 14 og 16, hvor vi stadig ser farverne med deres oprindelige glød og deres mange nuancer.

Det fremgår ikke af familietraditionen, om de to damer har boet på Bornholm, eller om syarbejdet er foregået udenfor Øen. Den omstændighed, at det var Margrethe Pedersdatter Lesler, der selv leverede stoffet og spandt og indfarvede garnerne, taler imidlertid for, at der har været tæt kontakt mellem hende og de to broderersker, så de løbende har kunnet få leveret netop det, de havde brug for af garn i bestemte farver.

Det var absolut ikke nybegyndere i kunstbroderi, der udførte arbejdet. Det gør en nysgerrig efter, hvordan de mange broderede bænkeklæder, vi finder i de datidige bornholmske skifter, egentlig har set ud. Mon der på nogle af dem har været lige så pragtfulde broderier, som dem vi ser på Kristian Zahrtmanns tæpper?

Om forlæggene

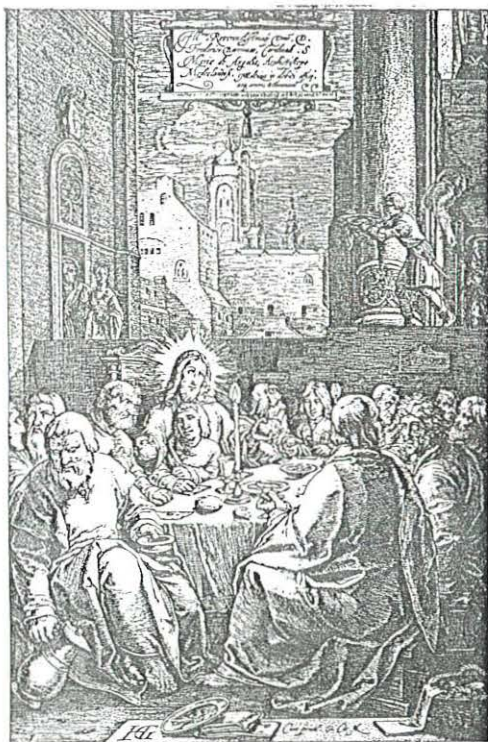
Det er eksistensen af de malede forlæg, der har bevirket, at vi i dag kan se tæppernes billedverden, som inspireret af Henrich Goltzius's passionsserie. Er tæpperne i sig selv usædvanlige eksempler på broderi i uldgarn af så høj alder fra et dansk, borgerligt miljø, er bevarelsen af forlæggene nærmest en sensation. Tilsammen er tæpper og forlæg simpelthen enestående.

Fremgangsmåden ved brug af malede forlæg ved billedbroderier som disse, har utvivlsomt været almindelige på den tid; men forlæggene har måske ofte blot været malede på papir og vil normalt være forsvundne. Skulle vi endelig støde på et billede, der har været beregnet til brug som forlæg til et broderi, vil det, løsrevet fra dette, ikke blive genkendt som det, det er, men blot blive skubbet til side som kunstnerisk uinteressant.

Når forlæggene i dette tilfælde er blevet bevarede, skyldes det en speciel brug, familien gjorde af dem. Sømhuller rundt langs de små maleriers kanter viser, at de har været sømmet op på en væg, vel på væggen i gårdens »sal«, som de broderede stolesæder utvivlsomt har været beregnede til, og hvor man i stedet har lagt de broderede tæpper på bordet, når det skulle være festligt.

Her kan malerierne have siddet, lige til Barbara Kirstine Jespersen lod gården ombygge, så »salen« forsvandt. Det er påfaldende, at det netop er tre af de tidligste forlæg i serien, der er forsvundne. De kan være blevet forrevne under nedtagningen, før man lærte sig at gøre det forsigtigt nok.

Kristian Zahrtmann værdsatte sine to tæpper og sørgede for, at såvel de som forlæggene efter hans død kom tilbage til Rønne; men han vidste nok ikke, hvor værdifulde forlæggene var som tekstilhistoriske sjældenheder. Det ved vi nu.

Den hellige nadver

Sæt no. 1

Kobberstikket: Jesus og disciplene er anbragt omkring et rektangulært, skråt anbragt bord. Johannes sidder ved siden af Jesus med sit hoved mod hans bryst, (egentlig i Johannes 13,23 »lå ved Jesu bryst«, man lå til bords med sit hoved ud for side-mandens bryst. Det er en passus, der ofte har voldt kunstnerne kvaler ved gengivelse af den hellige nadver.)

Forlæggene: mangler helt til dette billed-sæt. I stedet er gengivet bagsider af to af de bevarede forlæg, visende det bloktrykte mønster på lærredet. Trykket er af den tidlige type, hvor mønsteret er trykt med sort og den røde farve i blomsterne er malet på med en vandopløselig farve, hvor der kun er svage spor tilbage af den. Mønsteret med de blomstrende ranker, der snor sig i næsten lukkede cirkler, var meget populært til broderi i England fra slutningen af 1500-årene til midt i 1600-årene. Som mønster til stoftryk ses det på et forhæng på et flamsk interiørmaleri fra første halvdel af 1650-erne på The National Galleri i London.²⁵

Broderierne: er beskrevet nærmere s. 32.

²⁵ Peter Thornton, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, 1978. Fig. 246.

I Gethsemane Have

Sæt no. 2

Kobberstikket: viser Jesus knælende på Oliebjerget, med englen han taler med, svævende derover. Nederst i billedet ses de tre sovende disciple Jacob, Peter og Johannes. I baggrunden trænger yppersteprestens tjenere og soldater samt Judas ind gennem en portbygning. Kobberstikket har i øvrigt også været forlæg til et billedvævet pudestykke, dateret 1654, som er kommet til Nationalmuseet fra Lynderup kirke i Nordjylland (mus.no. D 10274).

Forlæggene: af disse er kun forlægget til rygstykket bevaret. Sædestykkets forlæg er erstattet med en bagside fra et andet i samme serie.

Broderierne: er nærmere diskuteret s. 32 og 34, hvor der er gjort rede for det ejendommelige, at medens motivet i rygstykket er retvendt, er sædestykkets motiv spejlvendt i forhold til stikket. Bemærk at den sovende Peter har en hårtot på issen, som også ses i billedsæt no. 1 og 3 - og at han knuger en sabel i hånden.

Judaskysset

Sæt no. 3

Kobberstikket: viser øverst Judas, der kysser Jesus, omgivet af soldater. Nederst ses Peter (genkendelig på hårtotten) i færd med at hugge øret af ypperstepræstens tjener Malkus - legenden siger, at Jesus atter satte øret fast. I baggrunden ses Jacob og Johannes i vild flugt.

Forlæggene: er fra nu af alle bevarede. Til rygstykket er brugt gruppen omkring Jesus, til sædestykket den dramatiske scene med Peter og Malkus.

Broderierne: følger forlæggene.

Jesus fremstilles for Kaifas

Sæt no. 4

Kobberstikket: Jesus står med sammenbundne hænder og omgivet af soldater. Til venstre for ham på et podie den stærkt op-hidsede ypperstepræst Kaipas i færd med at sønderrive sine klæder. Han er omgivet af tjenere. Nede i porten ses en hane - det er den, der vil gale, efter at Peter for tredje gang har fornægtet Jesus.

Forlæggene: har delt motivet op, så Jesus, bevogtet af soldater, er brugt på rygstykket, Kaipas med to tjenere til sædestykket. Bemærk, at Kaipas ligesom i stikket har en hætte på hovedet.

Broderierne: følger i det store forlæggene, men Kaipas har fået en sort kalot på i stedet for hætten (se s. 33).

Jesus fremstilles for Herodes

Sæt no. 5

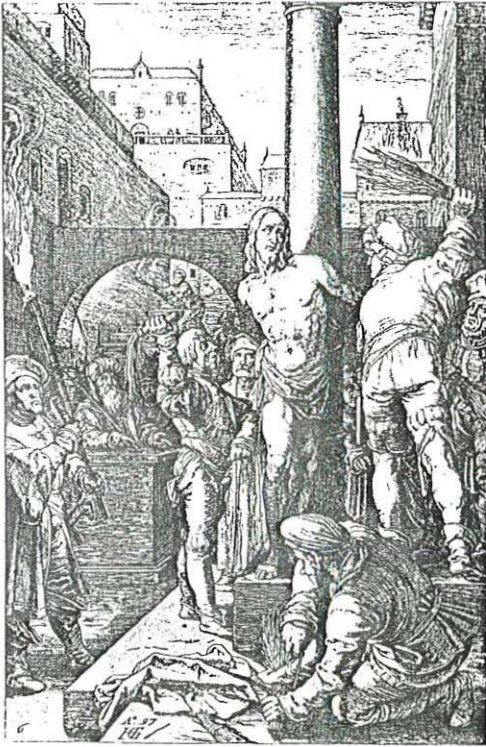
Kobberstikket: her føres en bagbundet Jesus frem af to soldater, af hvilke kun en ses fuldt ud. Herodes sidder i sin tronstol, omgivet af hoffolk. Man kan også møde dette stik med betegnelsen »Jesus fremstilles for Pilatus«; men Pilatus, der optræder i billedsættene no. 6 og 8, har et helt andet udseende.

Forlæggene: har til rygstykket Jesus og de to soldater, til sædestykket Herodes og to hoffolk.

Broderierne: medens Herodes i stikket er en ældre herre, der ser stærkt bekymret ud, er han via forlægget blevet til en betydeligt yngre mand, der højst ser interesseret ud. Se omtalen s. 32.

Hudflettelsen

Sæt no. 6

Kobberstikket: Hovedmotivet er Jesus, der bundet til en søjle bliver pisket af to soldater, medens en tredje ved søjlens fod indædt binder ris til afstraffelsen. Scenen overværes af Pilatus, der sidder bag en skranke, samt af flere af ypperstepræstens folk. I baggrunden ses enkelte nysgerrige, der forsøger at få et glimt af, hvad der sker.

Forlæggene: til rygstykket er udnyttet Jesus og de to straffende soldater. Motivet til sædet er stykket sammen af Pilatus, en fakkelbærer og soldaten, der binder ris.

Broderierne: følger forlæggene.

Tornekroningen

Sæt no. 7

Kobberstikket: Hovedmotivet er Jesus iført purpurkåbe og tornekrone samt to soldater, hvoraf den ene hamrer kronen længere ned over hans hoved og den anden overrækker ham »scepteret« og samtidig »piber ham ud«. Blandt de mange tilskuere må man specielt bemærke de to ude i højre side, som håner Jesus med gebærder med hænderne.

Forlæggene: til rygstykket er anvendt Jesus og de to soldater, medens der til sædestykket er brugt de to mænd yderst til højre. Den bagerste af dem er trukket fri fra personen foran ham, hvorved hans hånd er forsvundet. Scenen er suppleret med en fakkelbærer, der knap nok anes på stikket.

Broderierne: følger forlæggene.

Ecce homo

Sæt no. 8

Kobberstikket: viser Jesus, omgivet af soldater, samt Pilatus, der vasker sine hænder, anbragt ovenover en trappe til paladset. På pladsen nedenfor er en større menneskemængde, bl.a. omfattende den ene af de to røvere, der allerede var idømt korsfæstelse, samt den mand, der holder korset, han skal hænges på. Folkemængden råber: Korsfæst, korsfæst!

Forlæggene: har til rygstykket udnyttet scenen oppe over trappen, medens der til sædestykket er udnyttet tre personer fra folkemængden, den gamle mand med strudhætten i forgrunden, bondemanden med æggekurven i hånden samt bag ham samt manden med korset.

Broderiet: følger forlæggene, men personen på sædestykket er trukket fri af hinanden i forbindelse med ændringen af motivet fra at være cirkulært til at være ovalt.

Korsgangen

Sæt no. 9

Kobberstikket: viser Jesus, der slæber sig frem under korset, men får hjælp af Simon fra Kyrene, der løfter korset bagtil. En soldat skynder på med hævet knippel. Jesus vender hovedet mod kvinden, der rækker et klæde mod ham - det er den hellige Veronica, der ifølge legenden tørrede sveden af hans ansigt, hvorved der fremkom et billede af det på svededugen. Der følger et større optog efter den korsbærende Jesus.

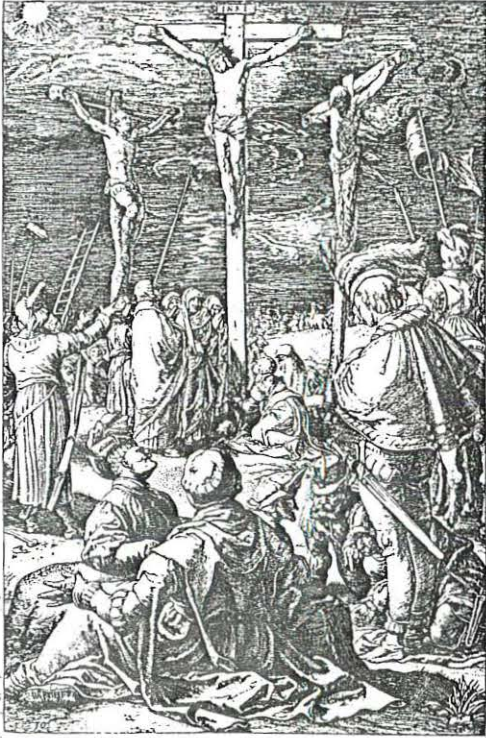

Forlæggene: til rygstykket er brugt Jesus, der slæber på korset, soldaten bag ham og de to kvinder i forgrunden. Udeladelsen af Simon af Kyrene bevirker, at korsets bagende svæver lidt vel højt. Til sædet har maleren måttet digte gruppen af kvinder, der rædselsslagne ser til, se s. 33.

Broderierne: følger forlæggene.

Korsfæstelsen

Sæt no. 10

Kobberstikket: viser Jesus og de to røvere på korsene, der er gengivet usædvanlig høje. Omkring Jesu kors adskillige mennesker og i forgrunden soldater, der spiller terninger om Jesu klæder, overvåget af en ung officer.

Forlæggene: gengiver til rygstykket det øverste af tre kors. Maleren har tilføjet to soldater, hvoraf den ene stikker Jesus til blods, medens den anden rækker en eddikevædet svamp, sat på en spydspids, op mod ham. Til sædestykket er udnyttet to af de terningspillende soldater, trukket fri af officeren, der iagttager dem. I landskabet er anbragt en borg til at afbalancere personerne.

Broderierne: følger forlæggene.

Gravlæggelsen

Sæt no. 11

Kobberstikket: lader gravlæggelsen foregå i en klippehule med trappe ned til gravkammeret. To mænd løfter det afsjælede legeme ned i kisten, der er omgivet af sørgende personer. Af tilskuere er der yderligere et gammelt ægtepar i åbningen ind til hulen og to grædende børn, der sidder på en repos.

Forlæggene: På rygstykket ses de to mænd, der løfter Jesus ned i kisten, og de to sørgende kvinder ved dens sider. Til sædet er der stykket en sørgende gruppe sammen af det gamle ægtepar, de to børn og den grædende mand til højre nede i selve gravkammeret. Se s. 32.

Broderierne: følger forlæggene.

Kvinderne ved graven

Sæt no. 12

Kobberstikket: viser de to Maria'er i døråbningen ind til det, der må opfattes som et forkammer til gravkammeret. Jesus selv stiger op med sejrspanen i hånden og omgivet af lysskær. På den åbnede dør ind til gravkammeret sidder en engel, parat til at fortælle de tre kvinder (den tredje anes bag ved Maria'erne), hvad der netop er sket. Soldaterne, der bevogtede graven, er faldet om, undtagen en halvsovende høvedsmand i forgrunden, lænet mod en sten.

Forlæggene: viser på rygstykket Jesus med sejrspanen (et dannebrog!) i hånden samt englen. På sædestykket de to Maria'er med salvekrukker i hænderne og en tilsyneladende gående soldat med nedslåede øjne.

Broderierne: følger forlæggene, dog er Jesu glorie ændret fra at være trekantet til at være rund, og høvedsmanden er forvandlet til en ung mand med åbne øjne. Se s. 33.

Om købmandsslægten Mogens Smidt i Svaneke

Af Poul M. Sonne

Skibsfører Poul Sonne var medejer og skibsfører i sin families rederi i 15 år, 1959-1976. Samtidig medejer og skibsfører i Christiansøfarten i 36 år, 1967-2002. Pensioneret i 2002. Poul Sonne har skrevet bøger og artikler om Svanke og Christiansøfarten.

*Svaneke, ■ Siemsens Gaard,
Trap Danmark 1898.*

To rejsende - Rawert og Garlieb - besøgte Svaneke i 1815 og skrev efterfølgende bl.a., at »Her er 172 Boliger, men ikkun 145 Familier; resten beboes af Enker, ugifte aldernde Fruentimmer og Almissemlemmer. Byen har blot 3 handlende, og deriblandt ingen Skibsreder, naar de undtages, som eie Part i Fiskerkvaser... her haves ingen Jagter mere... i denne for Handel næsten uddøde By«.¹

Svaneke vågner

Allerede året efter (i 1816) havde købmand Jeppe Holst fået dronningens tilladelse til at lade soldaterne hjælpe til med havnebyggeriet (i stedet for at holde manøvre, hvilket i alt gav 800 arbejdsdage). At det var dronningen, der gav tilladelsen skyldtes, at kong Frederik VI var til fredskongres i Wien. Nu havde Svaneke potentiale for vækst. Og den kom. Da havnen var færdig i 1816 kunne den rumme ca. 40 fiskekvaser eller jagter.²

Det var hertil kvaseskipper Mogens Madsen Smidt (1794-1872) flyttede i 1821.³

Mogens Madsen Smidt

Han var søn af fisker Hans Larsen Smidt og hustru Karen Monsdatter i Gudhjem. Det er formentlig hans kommende hustru den 18-årige Ane Dorthea Mossin (1804-1837) i Svaneke, der får Mogens til at flytte hened. Han køber i 1821 et syvfags hus på Kirkebakken af Christian Larsen Schou for 300 rigsdaler. De gifter sig i Sct. Ibs kirke

den 21. oktober 1822 og flytter ind i Kirkebakken 6.

Ane Dorthea var datter af skomager Christian Mossin. Den 29. december 1821 indbetaler han skipperlavspenge og bliver berettiget af havnekommissionen til at føre fiskekvasen »ANNE MARIE«, som Jeppe Holst ejer. Der krævedes ingen eksaminering for at føre kvaser, men havnekommissionen skulle garantere for skipperens due-lighed.

Dokument fra 1821, hvori Mogens Madsen Smidt gives tilladelse til at føre fiskekvasen »ANNE MARIE« af Svaneke efter at have indbetalt skipperlavspenge.

Fra Kirkebakken 6 driver Mogens Madsen Smidt også købmandshandel. »Læbælter« samlede al handel i byen. Ingen købmandsforretninger måtte være inden for et bælte af syv til ti kilometer omkring byen. Det betød for Svaneke, at alle, der boede i Ibsker eller i fiskerlejerne Aarsdale og Listed, var tvunget til at gøre deres indkøb her. De førende forretninger i byen havde hver lørdag vogne fra gårdene i omegnen holdende på deres gårdsplads. Købmand Holst havde foruden de almindelige købmandsvarer og foderstoffer også et stort lager af tømmer og brædder. Familien Smidt havde et jernlager som sin specialitet.

1 Rawert og Garlieb: »Bornholm beskrevet paa en reise i Aaret 1815. Kjøbenhavn 1819. s. 69.

2 Forfatteren baserer her og i den øvrige fortælling sin viden på Th. Lind: »Svaneke Bys Historie« fra 1955, ny udgave 1986. Samt på en samling arkivalier fra familien Smidt, skænket til Byforeningen i Svaneke. Se også litteraturlisten sidst i artiklen.

3 En kvase er et skib til transport af levende fisk i lastrummet, der igennem huller i skibsbunden står i forbindelse med soen.

Som årene går, kommer der børn i huset. I 1824 Karen Kjerstine; i 1826 Hans Larsen; i 1829 Christian Mossin og i 1833 Mogens. Så snart drengene kommer ud af skolen lærer faderen dem sømandskab, og i 1842 får Hans Larsen tilladelse til at føre fiskekvasen »ANE DORTHEA« som faderen har erhvervet i 1836. (Kvasen er første gang nævnt i Svaneke havnejournal i 1836). Broderen Christian Mossin får sin tilladelse den 1. marts 1847 til at føre »ANE DORTHEA«.

Ifølge havnejournalen var der 19 fiskekvaser og 12 jagter hjemmehørende i 1836, og i Bornholms Avis fra den 13. juni 1835 gøres opmærksom på at: »Svaneke er noget i tiltagende paa de sidste 20 Aar (siden havnebyggeriet), og der hersker maaske mere Driftighed i denne, end i flere af landets andre (bornholmske) Købstæder, hvorhos Byen og har en temmelig god Havn«.

Samtidig med at Mogens Madsen Smidt ankommer til Svaneke fra Gudhjem, kommer også Jens Müller Nansen (1796-1864) til byen. Det er hans aktiviteter med skibsbygning, der skaber velstand til byen. Købmændene Holst og Smidt nyder godt heraf. I årene fra 1833, hvor Nansen bygger det første af ni skibe til firmaet Peter F. Heering i København og Henrik Hansen (1819-91) »SVANEN« i 1858 som det sidste, tjenes der penge i Svaneke og der bygges mange huse - faktisk skabes det nuværende præg af Svaneke i forbindelse med en omfattende renovering og nybygning.

Mogens Madsen Smidt må have tjent gode penge, for foruden at erhverve fiskekvasen »ANE DORTHEA« river han sin bolig ned og bygger i 1837 et nyt stuehus med 13 fag som i 1859 fik yderligere to fag tilføjet mod syd. Her over for opførte Mogens Madsen Smidt i henholdsvis 1845 og 1856 Kirkebakken nr. 7 og 5 som pakhuse og hestestald. Kirkebakken 6 blev brugt til bolig og butik.

I 1840 (bilbrev af 20. februar 1840) får

han bygget sin første jagt »SNAP OP«, som går i fart imellem København og Bornholm. Fra nu af går det stærkt. Poul Jensen Blem bygger tre jagter i henholdsvis 1844, 46 og 48. Fra 1852 bygger Henrik Hansen 14 skibe til familien Smidt.⁴

Mogens Madsen Smidt har parter i skibene sammen med sine sønner. I 1863 generationsskifter han med sine tre sønner, men beholder dog en fjerdepart i jagten »TRE SØNNER« ind til sin død i 1872. I 1838 bygges »ALERT« til M. M. Smidt, Mads Mogensen Schou, Poul Jensen Blem og Hans Larsen. I 1840 har han halvpert i kvasen »ANE MARIE« med Holst som medejer. Den sælges i 1856 for 800 rigsdaler til D. Petersen. Smidt har også en $\frac{1}{12}$ part i jagten »FORTUNA« som Hans Larsen Blem bygger på Svaneke havneplads i 1844. Der er ni parthavere i »FORTUNA«. Allerede i 1845 kommer hun hjem til Svaneke fra England.

Foruden parter i egne skibe har Mogens Madsen Smidt også parter i andre skibe, for eksempel fiskekvasen »AUGUSTA« fra 1855, sammen med A. P. Hansen, Listed og N. A. Clausen. Udefrakommende fik også parter i Smidts egne skibe, således A. P. Hansen fra Listed, der havde en $\frac{1}{18}$ part i jagten »SEIREN« fra 1855.

I 1862 bygger Mogens Madsen Smidt det nuværende Oluf Høstgade 2 og flytter derned. Her bor han til sin død i 1872, hvor huset overgik til branddirektør Niels P. N. Høst for 1500 rigsdaler, og hvor maleren Oluf Høst blev født i 1884.

Mogens Madsen Smidt havde tre ægte-skaber. Hans første hustru Ane Dortha døde allerede som 33-årig i 1837. Hun havde født ham fem børn. Det fjerde barn, Anton Theodor døde allerede som 8-årig. Hans andet ægteskab (1840) var med Karen Cathrine Frost. Hun døde allerede i 1843.

4 En jagt er et enmastet sejlskib, der førte storsejl, topsejl og to-tre stagsejl. Nogle førte også en bredfok (på en rår).

Kirkebakken 6, Svaneke opført til Mogens Madsen Smidt i 1837 efter nedrivning af det gamle forhus. I Smidt-familiens eje ind til 1933.

Hans tredje ægteskab (1845) var med Ingeborg Rask, enke efter skipper og bådfører P. Hansen. Her blev han værge for tre drenge, Hans, Alexander og Renius på henholdsvis 12, 8 og 6 år, som hver arvede 150 rigsdaler efter deres far.

I 1872 dør »gamle Mons«, som han kaldtes i Svaneke, efter et langt og virksomt liv. Han er en af dem, som Svaneke skylder sin opvågnen efter lang tid i dvale. Han oparbejdede en betydelig købmandshandel og rederivirksomhed sammen med sine børn.

Når skipperne kom i havn, blev de kaldt op til »gamle Mons« til skidebatter. Også byens håndværkere fik skældud, når de ikke prompte mødte op, så snart »Mons« kaldte fra sin plads på en pladevogn, som blev trukket af to mænd. Med sin pisk slog han på døren for at få håndværkerne ud. Fra sit hjem i Oluf Høstgade 2 gik »gamle Mons« med nathue og skindunderbukser og med kikkert under armen hver morgen hen på skansen og spejdede ud over havet efter sine kære skibe.

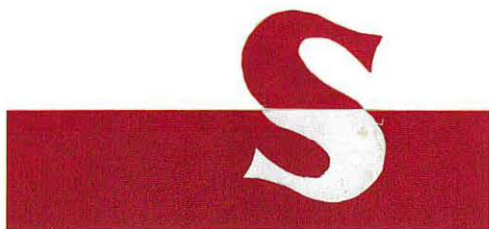

*Mogens Madsen Smidt, 1794-1872, fik stor betydning for Svanekes udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet.
Foto August Birch, København.*

Rederiet - Kvaser og jagter

»ANE DORTHEA«

Mogens Madsen Smidt opkaldte sin første selvejede kvase efter sin hustru Ane Dorte. Vores dokumenter viser ikke, hvor han fik den fra, men den ses første gang hjemmehørende i Svaneke i havnejournalen i 1836. Den opgives at laste ni kommercelæster. En kommercelæst er lig 2600 kg. Det var som nævnt en kvase, beregnet til transport af levende fisk. Mogens Madsen Smidt førte den selv i nogle år. I 1842 fik sønnen Hans Larsen Smidt »ANE DORTHEA« at føre. Han var da kun 16 år gammel!

Familien Smidts rederiflag.

I 1847 fik broderen Christian Mossin Smidt den at føre som 18-årig. Der blev normalt sejlet 6-7 årlige rejser til København med levende torsk. Rejserne blev gjort om foråret og efteråret. I sommermånederne blev torsken fra Østersøen ikke sejlet til København, da man fandt kvaliteten for dårlig. Svaneke toldsted indberetter, at »ANE DORTHEA« i 1842 har udført »Sejlad fra Nordsøen, Østersøen og Svaneke, samt med Fragtgods imellem København og Svaneke«. I 1843 strander »ANE DORTHEA« på den tyske kyst, men bjærges af bjærgelavet fra Rügenwalde (i dag Darlowo, Polen). Kvasen ses sidste gang i havnejournalen i 1847.

»SNAP OP«

Som før nævnt får Mogens Madsen Smidt sin første nybygning »SNAP OP« på 4½ cl (= kommercelæster). Poul Jensen Blem byggede den i 1840. Den kostede 548-5-0 rigsdaler at bygge. Ejerne var blandt andre Lars og Mogens Madsen Smidt med hver ¼ part og E. Jensen ⅛ part. Da Smidt selv var kvaseskipper og da »SNAP OP« var en jagt, måtte han ansætte en skipper. Det blev først Hans H. Holm, og fra 1842 P. H. Gram. Toldvæsenet oplyser at jagten har været i fart mellem København og Bornholm. Der skrives endvidere: *»I 1843 har Farten paa Kjøbenhavn været størst og udgør i Antal af Skibe over Halvdelen og i Omfang af Vareimport og Eksport over to Trediedele af den hele indenrigske Skibsfart og Handel. Der er udført til Kjøbenhavn over 16.000 Tønder Kornvarer, der næsten udgør hele Eksporten fra Bornholm af denne Artikel. Fra Kjøbenhavn modtager Bornholm Hovedmængden af de Fornødenhedsartikler af fremmede og indenlandske Varer, saasom Sukker, Kaffe, Tobak, The, Ris, Manufakturvarer, Specerier m.m.«*

»SNAP OP« ses sidste gang i havnejournalen ankomende til Svaneke den 23. oktober 1855.

»NØJAGTSOMHED«

Denne jagt på 6 ¼ cl. byggede Poul Jensen Blem til Mogens Madsen Smidt i 1843 (bilbrev fra 24. januar 1844). Den får som sin første fører Hans Larsen Smidt. Fra toldvæsenets indberetning ser vi, at skibsfarten i 1844 for størstedelen er foregået på indenlandske steder og hovedsageligt på København. *»Der blev i Aar udført Kornvarer fra Svaneke til Holland og Belgien. Det var det første Forsøg paa at udføre Kornvarer til Udlandet i hele Ladninger af en større Betydning, hvorved man dog ikke skal have seet nogen overveiende Fordel.«*

»NØJAGTSOMHED« solgtes i 1852 til købmand og skipper Peter Thomsen, som døde i 1865. Jagten totalforliste ved Allinge den 4. december 1872.

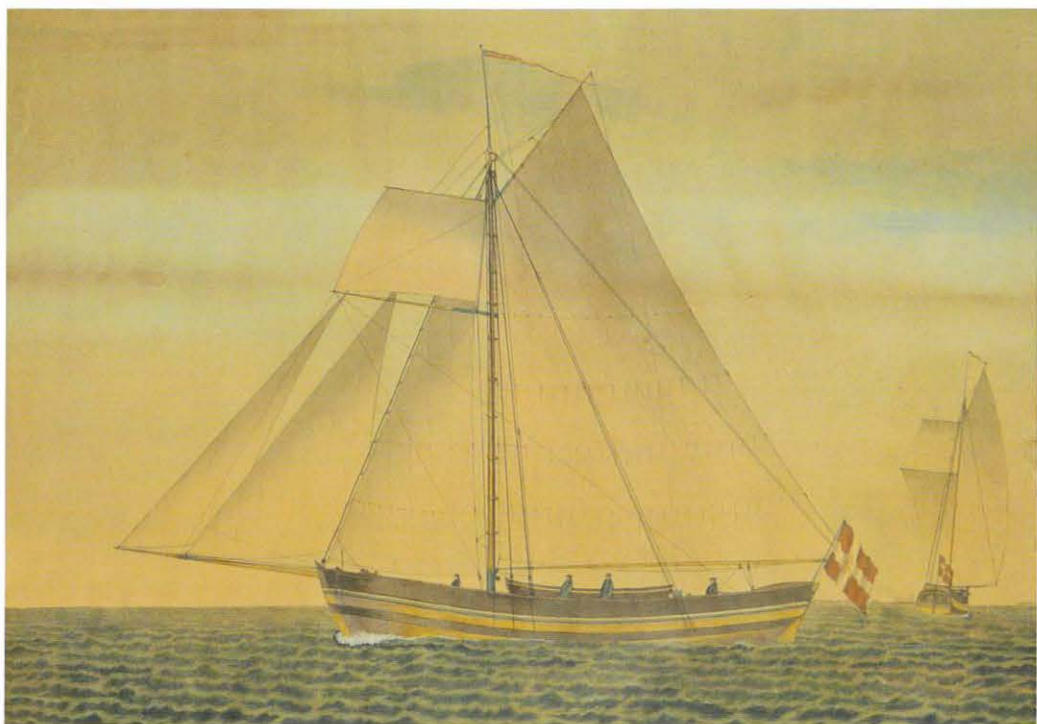
»SARPEN«

I 1846 bygger Poul Jensen Blem jagten »SARPEN« på 8 1/4 cl. til familien Smidt. Toldvæsenet beretter for 1846, at »af de i Svaneke hjemmehørende Skibe har 2 paa 71 cl. været i Fragtfart udenfor Bornholm. 2 på 36 cl. paa Fiskeri under Island. 15 Kvaser paa 112 cl. paa Fiskeri i Nordsøen. Resten i indenrigs Fart«. For året 1847 indberettes, at: »af de i Svaneke hjemmehørende Skibe har 4 paa 107 cl. været i fragtfart udenfor Bornholm; 14 Fiskekvaser paa

106 1/2 Læster har fisket i Nord- og Østersøen. 10 Skibe paa 71 3/4 cl. i stadig fart paa indenlandske Steder, hovedsagelig paa Kjøbenhavn.« »SARPEN« blev solgt til Rønne i 1852. Ved udgangen af 1846 fandtes i Svaneke 30 fartøjer på tilsammen 294 1/4 commercelæster.

»KAREN LINE«

I 1848 bygger Poul Jensen Blem jagten »KAREN LINE« på 13 1/2 cl. til Mogens Madsen Smidt. Sejladsen er som de øvrige jagter. Fra Svaneke har farten på Sverige været import af tømmer, kalk og brænde. Her er eksporteret sild og skind. Fra Preussen import af egetømmer. På København import og eksport af næsten alle stedets

Jagten »KAREN LINE« fra 1853. En af datidens typiske jagter. Skibet fører storsejl, stagfok, klyver, jager, og bredfok (råsejl). På billedet står: »Karen & Line af Svaneke ført af H. Smidt«. Skibsportræt Jørgen Peter Olsen, Byforeningen Svaneke Venner.

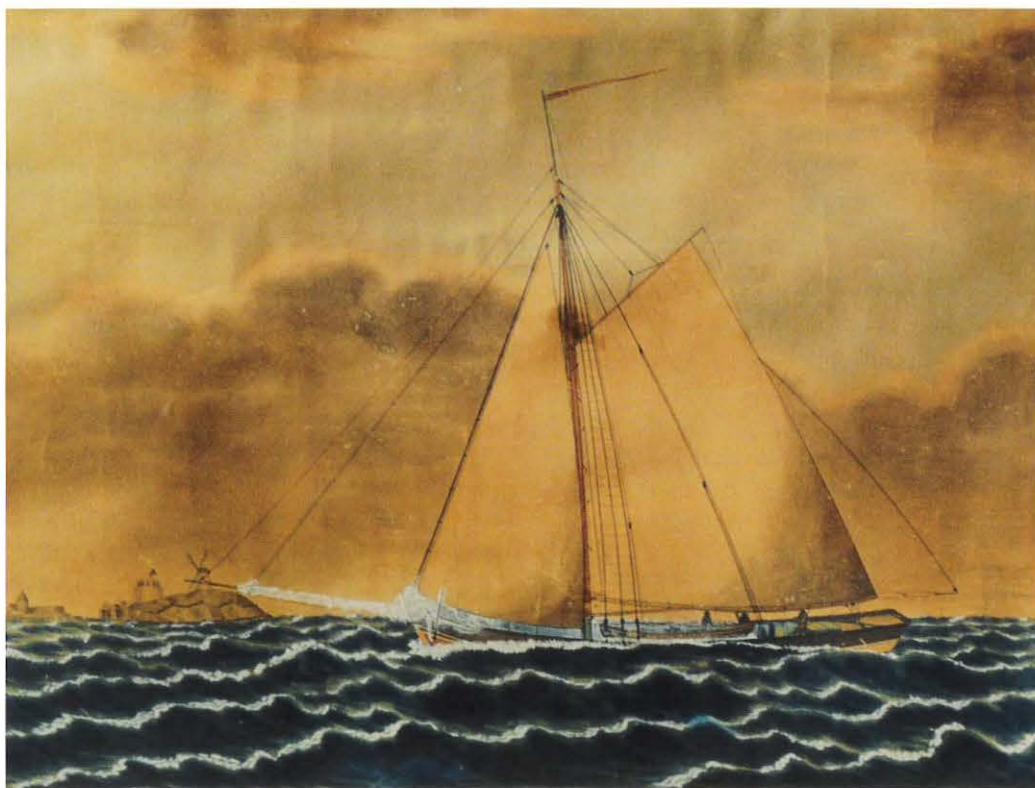
fornødenheder af manufaktur- og kolonialvarer. »KAREN LINE« sejlede en del på Sverige og Flensborg. Enkelte ture til Kalmar og Gotland. »KAREN LINE« blev solgt til Rønne i 1854, og i 1863 til Island. I disse år, hvor Poul Jensen Blem og siden Henrik Hansen byggede jagter, byggedes på Nordre Bedding ni større skibe af Jens Müller Nansen i årene 1833-51 (der hvor nu yderhavnen er). Den megen skibsbygning betød, at mange ladninger af især tømmer, skulle sejles til Svaneke fra Sverige og Preussen. Dette sørgede jagterne for.

»SUTJES« og »CASTOR«

Henrik Hansen byggede sin første jagt til familien Smidt i 1852. Den fik navnet

»SUTJES«, som skulle betyde »sejl forsigtigt« og skyldtes, at én af Smidts skippere var lidt vild med sin sejlads. Solgt til Rønne i 1859. Da beddingerne i Svaneke var optagede, måtte Poul Jensen Blem til Bølshavn, hvor han samme år byggede »CASTOR« til Mogens Madsen Smidt. Den fik Bølshavn som sit hjemsted. Jens Jensen Holm, der også havde part, førte skibet til 1871, hvor den nævnes sidste gang i havnejournalen.

I 1852 er der 27 fartøjer på tilsammen 344³/₄ cl. hjemmehørende i Svaneke. Jagterne sejler manufaktur-, fabriks- og kolonialvarer til Bornholm, og fra Bornholm sejles kornvarer, tildannede kampesten, cement, fajance, ure, huder, skind og laks hovedsagelig til København. Fra udlandet hentes skibstømmer fra Preussen og Sve-

Jagten »SUTJES« fra 1852 med Christiansø i baggrunden. Skibsportræt i privateje.

rige; stenkul, stentøj og nogle manufakturvarer og bomulds garn fra England. Der eksporteres laks og sten til Preussen, kornvarer og kartofler til Sverige, laks, ure, skind og sten til Lübeck.

»DEN BORNHOLMSKE EG«,
»CAMILLA« og »HELFORT«

I 1854 byggede Henrik Hansen tre jagter til Mogens Madsen Smidt. »DEN BORNHOLMSKE EG«, og »HELFORT« brugte Smidt som kvaser. »DEN BORNHOLMSKE EG« blev i 1874 solgt til Anne Margrethe Kromann i Marstal og skiftede navn til »ANNE« af Marstal, og i Svendborg blev den rigget om til skonnert, inden den blev indsat i farten på Nord- og Østersøen. Under navnet »ELINE« solgtes den til Mandal i Norge i 1900. »CAMILLA« sejlede forsyninger til den engelske flåde, som befandt sig i Østersøen i 1855 under Krimkrigen (1853-56) for at forhindre den russiske flåde i at nå frem til Sortehavet. Føreren af »CAMILLA« var Ditlev Jensen og H. P. Nielsen. Christian Mossin Smidt var med som ladningsinspektør. »CAMILLA« mødte det engelske admiralskib »DUKE OF WELLINGTON« ved Färösund (nordenden af Gotland) og lossede halvdelen af ladningen, der bestod af smør, æg, kartofler, tobak m.m. på to timer. En kvart tønde kartofler betaltes med syv shilling og en flaske brændevin med to shilling. Resten af ladningen afsattes til den øvrige del af flåden, der lå ved Narva i Den finske Bugt. Rejserne foregik i juni og august 1855. »CAMILLA« nævnes sidste gang i journalen i 1856 og »HERFORT« i 1857.

»SEIREN«

I 1855 byggede Henrik Hansen en stor jagt på hele 20 commercelæster, der fik P. N. Kofoed som fører. Efterhånden som Smidts sønner blev ældre fik de også

parter i skibene; ligeledes datteren Karen. I »SEIREN« har Mogens Madsen Smidt $\frac{2}{3}$ part, Hans Larsen Smidt $\frac{1}{6}$ part, Christian Mossin Smidt $\frac{1}{18}$ part, Mogens Smidt $\frac{1}{18}$ part og Anders Peder Hansen, Listed $\frac{1}{18}$ part.

»SEIREN« var stor nok til at sende over Nordøen til England for at hente kul. Hun gjorde således tre rejser til England i 1861 og fire i 1862 med P. N. Kofoed som fører. I 1865 solgtes »SEIREN« til skipper Jeppe Georg Hansen, Svaneke for 2500 rigsdaler. »SEIREN« forliste ved Skanör ved Falsterbo i Sverige under stormen den 6.-7. december 1880, hvorved skipperen J. G. Hansen omkom. Skibet blev bragt flot, men kondemneret. Toldvæsenet indberetter: »at Farten paa Preussen har været Import af Brændte og Egetømmer og Eksport af Sten og Lax, fra England Stenkul, Stentøj og Vitriol; paa Østersøen med Provisionen til de fremmede Krigsflaader (se under »CAMILLA«), paa Hannover med Import af Tagsten; paa Holland med Eksport af Kornvarer og paa Norge ligeledes med Eksport af Kornvarer«. I 1855 ankom i alt 549 skibe fra fremmede steder til toldstederne på Bornholm.

»SARBINE«

Den 15. februar 1856 løb jagten »SARBINE« af stabelen i Svaneke. Henrik Hansen er bygmester og Mogens Madsen Smidt har $\frac{1}{3}$ part og sønnerne Hans Larsen, Christian Mossin og Mogens resten. Christian Mossin Smidt fører hende fra 1856-59. I juni 1857 kommer »SARBINE« hjem til Svaneke fra Karlshamn med en ladning tømmer, der skal medgå til bygning af barkskipet »SVANEN« til Peter F. Heering, København. Igen i september kommer Christian Mossin Smidt hjem med »SARBINE« fra Karlshamn, denne gang med tømmer til kølsvin, dæksbjælker m.m. til »SVANEN«. I 1864 kommer »SARBINE« to gange hjem til Svaneke med kullaster fra England, og

med H. C. Lou som skipper. I England sker der en ulykke. Således skriver kaptajn P. H. Bech på briggen »ESTONIA« af Reval til Mogens Smidt den 5. februar 1864 fra Leith i England: *»Det gør mig ondt at maatte underrette Dem om en sørgelig Ulykke, der forgangne Nat er sket i Deres Jagt »SARBINE«, Kaptajn Lou; 2 Mand i Lukaf'et laa døde i morges afkulosforgiftning. Naar jeg skriver, er det fordi Lou i Dag ikke befinder sig ganske vel«.* »SARBINE« ses sidste gang i havnejournalen den 1. januar 1865 kommende hjem til Svaneke fra England med en kullast.

»SOSTRATA«

I 1859 bygger Henrik Hansen »SOSTRATA« til brødrene Smidt, som hver får $\frac{1}{3}$ part i skibet. Faderen er ikke med denne gang. Skibet har en lasteevne på 17 commercelæster = 44 tons.

»SOSTRATA« er så uheldig at strande på Stevns den 11. februar 1861 med en ladning hvede, byg og havre og med H. Davidsen som fører. Ladningen blev bjærget fra skibet, men fundet ubrugelig. »SOSTRATA« var også i England. Kom således hjem til Svaneke derfra to gange i 1862, fire gange i 1863 og tre gange i 1865. På en rejse, hvor skibet forlod København den 1. februar 1870 bestemt til Bergen med en ladning kornvarer, forliste det eller som Mogens Smidt skriver i sin indberetning til skibsregisteret *»gaaet under med Mand og Muus«.* Skibsfører var Anders Jensen med borgerbrev fra 12. marts 1866.

»TRE SØNNER«

I 1861 bygger Henrik Hansen jagten »TRE SØNNER« på 13 commercelæster. Ejere er Mogens Madsen Smidt, Hans Larsen Smidt, Christian Mossin Smidt og Mogens

Jagten »TRE SØNNER« var den sidste jagt, Henrik Hansen byggede til familien Smidt i 1861. Skibet forliste i 1880. Tegnet af Jørgen Peter Olsen, ført af P. M. Møller 1867. Bornholms Museum, BM 3766.

Smidt med hver $\frac{1}{4}$ part. Peder Mogensen Møller bliver skibets første fører. Skibet forsikres i Bornholms Søe-Assurance Forening for 2.500 rigsdaler for året 1869-70, bestemt for i det anførte år »at besejle de danske Farvande og de nærmeste udenrigske Havne, dog ikke udenfor Kattegat og Østersøen ei nordligere end til Calmar og ei østligere eller sydligere end Retningen af Danzig«. I 1863 ændrer ejerforholdene sig til, at Mogens Madsen Smidt ejer $\frac{2}{8}$ part, Mogens Smidt $\frac{3}{8}$ part og Hans Larsen Smidt $\frac{3}{8}$ part. »TRE SØNNER« solgtes i 1873 til Nivaa. »TRE SØNNER« blev den sidste jagt, der byggedes til familien Smidt. Toldvæsenet skriver om 1861: »Skibsbyggeriet, der forinden Pengekrisen (1857) var i en saa fortrinlig Drift, er saa at sige aldeles standset. De 2 vigtigste Skibsbyggere paa Bornholm, nemlig Dannebrogsmænd Beck i Rønne og Consul Nansen i Svaneke gik under denne Krise Fallit. I 1861 er der kun bygget 1 Jagt på 13 Læster« (»TRE SØNNER«).

Jagterne og forbindelsen til omverdenen

Jagternes storhedstid lå mellem 1843 og 1866. I 1843 skriver toldinspektør Terp, Rønne i sin indberetning: »at man her (1843) begyndte paa en forbedret Agerdyrkning og virksommere Afbenyttelse af den Rigdom af Kræfter som Øen gemmer i sit Skjød for Fabrik- og Industrivirksomhed. Man sætter nu et stort Haab til at Bornholm nu derved vil være i Stand til at hæve sin Anseelse og Værdighed saavel i mercantil Henseende som i Agerdyrkning«.

Endvidere indberettes det, at: »Importen fra Sverige har især været med Tømmer til Brug for Landmanden, der i 1843 har bygget usædvanlig meget med Steen og Skibstømmer og Exporten især Kartofler, hvor der er udført over 1600 Tønder. Svaneke,

der i 1842 udførte et Parti Kreaturben til England, udførte i 1843 12.160 Pund Kreaturben til Kjøbenhavn«.

Endvidere indberetter Bornholms Toldkammer ved toldinspektør Terp den 30. januar 1844: »at hvorledes man end udstrækker Beregningerne for nøiagtigere at angive Størrelsen af Bornholms Importhandel og Trafik, saa vil det dog vist vise sig at Forbrugen af saavel indførte Colonial som Manufakturvarer er mindre paa denne Ø end i nogen anden dansk Provins. Aarsagen hertil skulle man fornemmelig søge i Landmandens ringe Evne til at bruge Luksus og andre fremmede Varer. Vel udføres her fra Øen Lax, hvis Pris især i 1843 er stegne og betalt til 16 Mark 9 Skilling pr. Pund i fersk Tilstand, ligeledes nogle Kreaturer, Huder og Skind, tilhugne Kampesten o.s.v., men Hovedproductet er dog Kornvarer og af denne Artikel blev i Aaret 1843, efter en usædvanlig rig Høst, udført et Partie af 16.585 Tønder. Regner man, at der paa Bornholm er 947 Gaarde, hvilke overhovedet kan beregnes til Bøndergaarde og at Øen har 8.300 Tønder Hartkorn, samt er 11 Qvadrarmile i Omfang med en Folke-mængde af 25.000 Individuer, da er den aarlige Udførsel for hver Gaard kun 17 $\frac{1}{2}$ Tønde, for hver Tønde Hartkorn 2 Tønder paa hver Gaard ret nøie 1508 Tønder og for hver Individ 5 $\frac{1}{3}$ Skjæppe Kornvarer. Fra drager man endnu 3.357 Tønder strandet Hvede som er medtaget i ovennævnte Kornudførsel, vil Forholdet blive endnu mindre og man vil deraf kunne danne sig et Slags Begreb om Landmandens Evne og Forfatning, der maaske her overhovedet vil vise sig i lig saa ringe et Forhold, som hans Forbrug af fremmede Varer. Her findes ingen Herregaarde paa Øen og ingen Herskaber rige eller velhavende, og det er saaledes alene Embedsklassen af privat og militær Stilling og en Deel af de mere velhavende Handlende, der gjøre noget egentlig Brug af Luksus og fremmed Colonial- og

Manufacturvarer. En Deel af disse og disse Familier forsyner sig under hyppige Ophold i Kjøbenhavn med de Klæder de ønske af et finere Stof og af et mere moderne Snit. Selv en stor Deel af Embedsmændene, især uden for Rønne bruger meget af bornholmske Tøier til daglige Dragter. Saaledes gøres i Almindelighed ikke mindre end 30 Passagerer af Bornholmere ugentlig her fra Øen til København. De Varer hvoraf Landmanden gjør den største Brug af er Sukker, Kaffe og Tobak. The bruger man kun sjældent og ved højtidelige Leiligheder og ligeledes Viin, der erstattes af Brændeviin, som her kun koster 8 Shilling Potten og hvoraf Brugen er saa stor, at ethvert Forsøg paa her at indføre Maadeholds Selskaber vilde være frugtesløse. For øvrigt bestaar Landmandens Brug for det meste af egen Production. Man gjør selv sit Læder og næsten enhver Landmand er Garver, man forfærdiger selv sine Redskaber og forarbejder ved Huusfliden Tøier til de Klæder man forbruger. Til Forfærdigelse af Tøier, nemlig Vadmeldsunevaar, Høergarn, Bomuldstøier, Lærred, Tøier af Uld og Bomuld, uldne Sjaler og Tørklæder er her paa Landet i Gang omtrent 16 å 1700 Væve«.

For året 1846 indberettes »at af de i Svaneke hjemmehørende Skibe har 2 paa 71 Læster været i Fragtfart udenfor Bornholm, 2 paa 36 Læster paa Fiskeri under Island. 15 der ere Fiskerqvaser tilsammen 112 Læster paa Fiskeri i Nordsøen. Resten i indenrigs Fart«. I 1848 indberettes »at fra Svaneke har Farten paa Sverig været Import af Tømmer, Kalk, Brænde, Export af Sild og Skind. Import fra Preussen af Egetømmer. Tagsteen fra Flensborg«. I 1852 udgjorde handelsflåden på Bornholm i alt 117 fartøjer af 1.686 1/2 læsters drægtighed; heraf fra Svaneke 37 Fartøjer af 344 3/4 læsters drægtighed.

Den 30. september 1857 sejlede »SARBINE« fra Svaneke med en ladning hvede

og passagerer her i blandt Laurits Kofoed, som i 1858 påmønstrede barkskibet »SVANEN«, der dette år blev bygget i Svaneke til firmaet Peter F. Heering i København.

Laurits Kofoed skriver i sin dagbog:⁵

»Jeg rejste fra Svaneke den 30te September med en Jagt som Chr. Smit førte, vi var mange Passagerer ombord, der var foruden mig 8 Norske Søfolk, som havde forlist deres Skib paa Klipperne ved Aarsdale, og saa var der nogle gamle Koner ombord og deriblandt min Moder. Vinden var VSV og vi laa NV over vi paserede Hammeren og da Kl var 10 gik Skiperen til Køjs efter at han havde givet Bestemanden Jens Bohn Ordre til at kalde paa Skiperen Kl 12 for saa skulle der vennes, men Jens Bohn kaldte ikke paa Skiperen Kl 12 thi Vinden rommede og han mente at vi styrede Cours for Falsterbo, men han havde ikke beregnet at vi først var løbet et godt Stykke indimod Sverrig og derved var Coursen blevet højere end fra Hammeren, Jens Bohn mente at nu var der ingen Grund til at vende og han purrede derfor ikke Skiperen efter Ordre og derfor gik det som det gaar saa ofte naar der ikke bliver varskoet i Tide at vi løb paa Grund med Jagten Kl 1 om Natten paa en Sandrævle udfor Sandhamer, den kom snart ind over den første Rævle og kom flot, men kort efter løb den sig fast paa den næste Rævle. Skipperen og Pasagererne kom strax op paa Dækket vi fik sat en Baad ud og førte et Varpanker og Trosse ud for at hive os flot, men der stod temmelig Sø og det var saa sort at vi ikke kunde se om vi hiv den rette Vej, for øvrigt sprang Varpet, da vi satte rigtig Kraft derpaa, Skipperen befale nu at vi skulle oppevente Dagen, og derpaa gav han sig til at skjænde Jens Bohn ud og oplæste alle de Djævle og Eder han kunne tænke sig over ham, fordi han ikke

5 Laurits Kofoeds dagbog, udgivet i privattryk af Byforeningen Svaneke Venner i 2007.

havde kaldt på ham efter Ordre, han ønskede at den Onde maatte kjøle hans skurvede Krop. Skipperen gav os dernæst Ordre til, hvis der kom nogen Svensk Baad ud til os, da at sige at vi var ladet med Grus, for hvis vi sagde at vi var ladet med Hvede saa mente han, at Svenskerne ville gjøre alt for at faa Jagten til at blive Vrag, men når vi var ladet med Grus som ingen videre Verdi havde for Svenskerne, saa mente han at de ville gjøre hvad de kunne for at faa Jagten flot, hvis vi tog disse til Hjelp. Dagen kom og vi førte først det ene Anker ud, men da det ikke vilde holde saa førte vi ogsaa det andet Anker ud og kattede disse efter hverandre førte Kjøttingen ind igjennem Agter Kljset og til Bragspillet, men Vandet faldt og det var os ikke muligt at faa Jagten flot, og efter at have arbejdet derpaa hele Dagen tog vi Pasagerer vort Tøj og gik Iland. Skipperen sendte saa en Baad over til Bornholm for at faa en anden Jagt over for at losse Lasten over i, thi Svenskerne var saa ublu at forlange for at hjelpe til at bringe Jagten af Grund. Vi gik nu op iland for at faa nogle Vogne som kunne kjøre os til Ystad for at vi kunne gaa derfra med Dampskibet til Kjøbenhavn, men der var næsten ikke en Vogn at faa, endelig lykkedes det dog for os at faa to Vogne, men de rommede ikke meget, thi de var ikke stort bredere end en Kat imellem Øinnen, og Hestene var nogle usle Krikker der saa ud til at have Næringsørg. Vi fik da vores Bagage stablet paa Vognene og selv maatte vi gaa de 6 Mil vi havde til Ystad, det var værst for de gamle Koner, skjønt vi andre ogsaa var træt, vi gjorde hvil paa nogle Bevertningstæder for at faa noget at spise, men vi kunde ikke faa noget andet end kogt Sild og Potater, men da vi var soltne og Hestene skulle bede, saa tog vi til takke med det tarvelige Maaltid. Vi kom til Ystad henimod Morgen den 1ste October tog ind paa et Hotel og fik god Forplejning. Den 2den October kom Dampskibet fra Rønne som førte

os til Kjøbenhavn, hvor vi ankom samme aften. 8 dage senere kom Christian Smit til Kjøbenhavn med Jagten, den var ikke blevet Læk, og de havde taget Ladningen ombord igjen fra den anden Jagt.⁶

I 1863 udgjorde handelsflåden på Bornholm i alt 128 fartøjer på i alt 2.442 læster, heraf Svaneke 40 stk. med 315 læster.

Jagterne, som havde opretholdt forbindelsen til Bornholm og den øvrige verden, herunder Danmark, med al slags gods og personer, fik allerede i 1844 konkurrence af postvæsenet med indsættelsen af postjagten »ØRNEN«. Så havde jagtskipperne ikke længere den indtægt. Der var næsten ingen persontrafik til øen (i 1843 således ca. 30 passagerer ugentligt). Det var de små jagter, også kaldet paketter, der tog sig af forbindelsen, og de sejlede kun, når forholdene tillod det. Da Kong Christian VIII døde den 20. januar 1848, nåede nyheden først til Bornholm den 17. februar, da den blev bragt af en skipper. Skipperen ankom til Rønne netop under en stor fest i byen, hvorfra han lod amtmanden kalde, men amtmanden påbød skipperen at holde tæt med nyheden til næste morgen. I 1840 bad øens præster hver søndag i kirkerne for den syge Frederik VI - selv efter at han for længst var blevet stedt til hvile i Roskilde Domkirke.⁷

I 1850 kom den første damper til øen. Den hed »VALDEMAR« Det gik ikke. I 1857 blev imidlertid et lille dampskib indsat i nogenlunde fast rutefart. Det var »MERCUR«, en lille hjuldamper, bygget af egetræ i Norrköping i Sverige i 1831. Den sejlede kun fra marts til december, resten af året måtte paketterne klare sejladsen. »MERCUR« blev solgt til Kiel i 1866. I november 1865 offentliggjorde man i »Born-

6 De otte norske søfolk kom fra briggen »ANDREA ELISABETH« af Tönsberg, Norge, strandet 19. september 1857 på rejse fra Råneå, Sverige til Roschelli, Frankrig med en ladning tommer. Dampskibet fra Rønne var hjuldamperen »MERCUR«.

7 Lasse Kofoed: »Postvæsenet 1841-1991«, Rønne 1991.

holms Avis», en opfordring til aktietegning til bygning af et skib til et nydannet aktieselskab, som året efter den 14. februar 1866 blev stiftet under navnet Dampskibs-Selskabet paa Bornholm (senere tilføjet »af 1866«). Det var især købmændene og bønderne, der var initiativtagerne til oprettelse af selskabet. At brødrene Smidt så, hvor det bar hen, ses af, at Christian Mossin Smidt deltog i opfordringen til dannelsen af det nye aktieselskab.

I årene fra 1860 og fremefter følte mere og mere savnet af en dampskibsforbindelse fra østlandet til København. Fragtvognen kørte ud fra Rønne til Nexø og Aakirkeby for at samle smør, der førtes til Rønne for at gå med dampskibene til København. *»Mejeridrift og Kvægavl var noget, som det bornholmske Landvæsen stærkere og stærkere kom ind paa. Kreaturer førtes derfor ugentlig til Rønne for ligeledes at gaa med Damperne paa en bestemt Dag til Kjøbenhavn. Paa denne Maade droges Trafikken mere og mere mod Rønne, hvad vi ugentlig fik Fornemmelse af her i Nexø og beklagede«* skriver den aktive politiker og borgerkaptajn O. E. Sonne i sine erindringer.⁸

Den 4. april 1876 stiftedes »Det Østbornholmske Dampskibs Selskab paa Bornholm«. I bestyrelsen ses (foruden O.E. Sonne) bl.a. købmand Mogens Smidt i Svaneke og Peder Mogensen i Gudhjem (min oldefar). Formålet var: *»at vedligeholde en regelmæssig Dampskibsforbindelse til Befordring af Personer, Kreaturer og Gods mellem Nexø, Svaneke, Gudhjem, Allinge, Hasle og København«*. Selskabet fik bygget et jerndampskib hos Kockums i Malmø for 162.000 kroner.

Nu var der ikke længere brug for jagterne, hvis antal længe havde været faldende. En epoke var slut og det skønt der sejlede enkelte jagter med fragt i danske farvande til efter 2. verdenskrig.

Langfarerne

Skonnert »SVANEKE«

På trods af verdenshandelskrisen, der begyndte i 1857, byggede Henrik Hansen i 1858 barkskibet »SVANEN« til grosserer Peter F. Heering i København. For Svaneke et meget stort skib på hele 135 commerce-læster. Henrik Hansen havde nu bevist, at han kunne bygge store skibe, og i 1865 byggede han skonnerten »SVANEKE« på 41½ cl. til de tre brødre Smidt, der hver ejede en tredjedel af skibet. Som fører ud nævntes en fætter til brødrene Smidt: Lars P. Smidt med borgerbrev dateret 9. marts 1862.

Skibsfører Lars P. Smidt, 1836-1867, var fætter til brødrene Smidt og forliste med skonnerten »SVANEKE« under orkanen den 2. december 1867 i Kattegat på rejse fra Danzig, Polen til Leith, England. Foto Hartitzsch & Co, 113, Rundle Str.

8 Bornholmske Samlinger, I. Række, 8. bind, 1913.

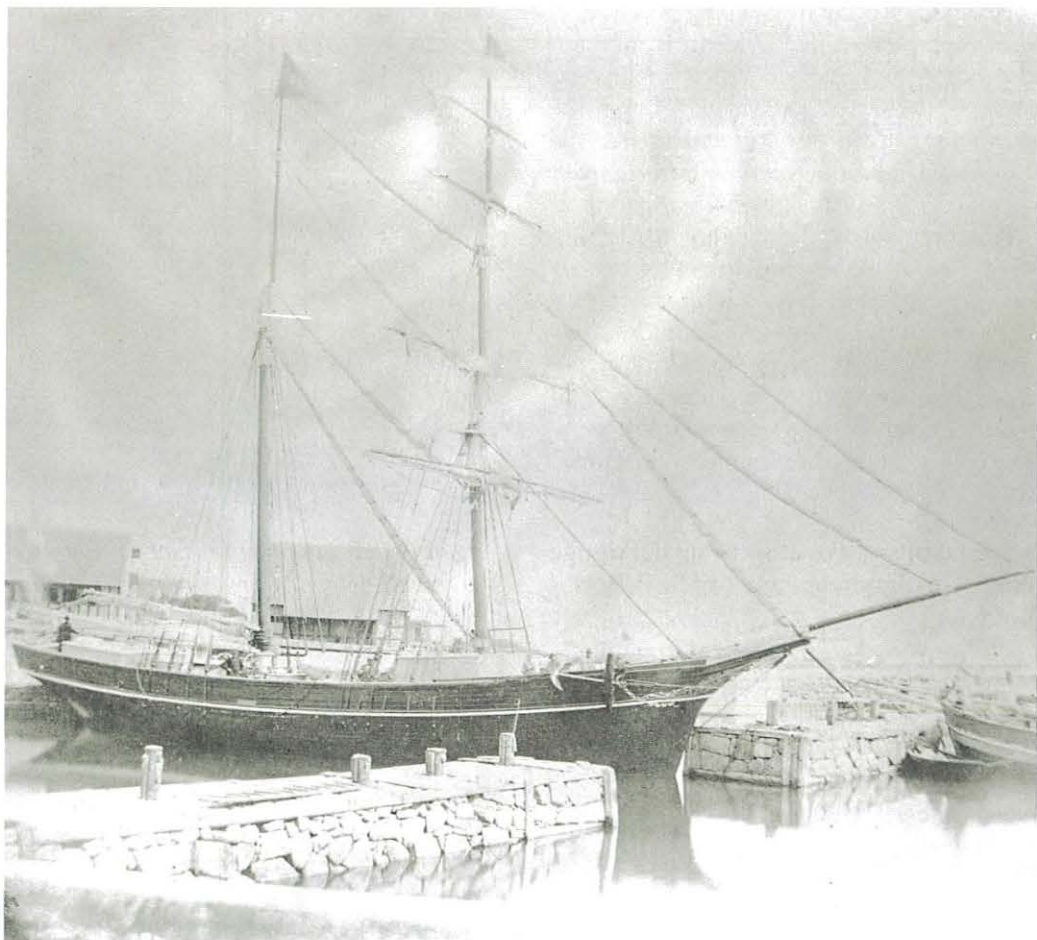
Skibet blev beskæftiget i europæisk fart. Vi møder hende kommende hjem til Svanke fra England med kullast fire gange i 1866. Hun var i Newcastle, England med en ladning korn i 1867. I juni 1867 i Barcelona med kul fra England - overlastet med 13,6 tons.

Skibet afgik fra Danzig i Polen den 17. november 1867 bestemt til Leith i England og formodedes forlist i Kattegat »med Mand og Muus« under orkanen den 2. december 1867.

Skonnertbrig »SKJALM HVIDE«

Der skulle findes nye måder at drive skibsfart på, nu da jagternes epoke var slut. Brødrene Smidt kastede sig over den lukrative transport af frugt fra Middelhavet til Østersøen og som vi senere skal se også til Amerika.

Henrik Hansen fik ordre om at bygge en såkaldt »frugtfarer« - et hurtigtsejlende skib, der kunne nå frem til sin destination inden den kostbare frugt tog skade af den

»SKJALM HVIDE«. Foto fra 6. oktober 1868 med skonnertbriggen i Svanke havn klar til sin jomfrurejse til Danzig. Skibet forliste i Nordatlanten i 1872. Foto formentlig Johan Hansen, Nexø.

»SKJALM HVIDE« i kulingsvejr. Sandsynligvis malet på Sicilien, da vulkanen Stromboli ses som på lignende malerier derfra. Ukendt maler. Byforeningen Svaneke's Venner.

lange tid til søs. For at sikre sig det rigtige skib, skrev brødrene Smidt til S. P. Beck i Kalmar i Sverige om råd. S. P. Beck havde været skibsbygmester i Rønne i omtrent 30 år, da han fik tilbud om stillingen som mester for værftet i Kalmar i 1866. Han var umådelig afholdt af sine arbejdere i Rønne, og de tog en rørende afsked med ham, da han sejlede bort. I et brev til »gode venner, brødrene Smidt« dateret 7. april 1867, skriver S. P. Beck: »Jeg har med Glæde modtaget Eders kærkomne Skrivelse tillige med tilsendte Tegning, og det glæder mig i Virkeligheden at se at H. Hansen har faaet et saa godt Resultat ud af sin Tegning, at jeg

ingen Fejler kan finde bortset fra Bagateller, men i det hele taget er Konstruktionen saa god, som den var gjort af den bedste Mester til stor Ros for min Ven Henrik Hansen«.

»SKJALM HVIDE« opmålt til 142,13 både i brutto- og nettoregistrertons.⁹ Skibet fik en lasteevne på 71 commercelæster, svarende til 184 tons. Foruden de tre brødre

9 1 registrerton = 2,83 kubikmeter. Bruttoregistrertonnagen (BRT) er rumindholdet af alle skibets rum. Nettoregistrertonnagen er bruttotonnagen med fradrag for rum, der ikke bruges til ladning (styrehus, maskinrum, stores m.m.). Dem har der altså ikke været nogen af i »SKJALM HVIDE«.

Jens Rasmussen Hintze (1830-1872) gik ned med »SKJALM HVIDE« i Nordatlanten i 1872 på rejse fra Baltimore til England med en ladning majs. Foto Soley, Gloucester.

Smidt har skibets fører Jens Rasmussen Hintze part i skibet. De fire ejer hver en fjerdepart.

Hun blev rigget som skonnertbrig (senere kaldet brigantine) med råsejl på formasten. Skibet kostede 19.600 rigsdaler at bygge. »SKJALM HVIDE« løb af stabelen den 9. juli 1868 og sejlede fra Svaneke den 6. oktober 1868 til Danzig, Polen for at laste hvede til Belfast, Irland. Skibet havde 8 mands besætning. Frugtfarten fra Middelhavet var sæsonarbejde. Rederne tilrettede deres befragtning således, at det om efteråret kom til at passe med en sydgående ladning som regel med tørfisk fra nordnorske havne som f.eks. Hammerfest, Vardø og andre. Fra Viborg i Finland tog

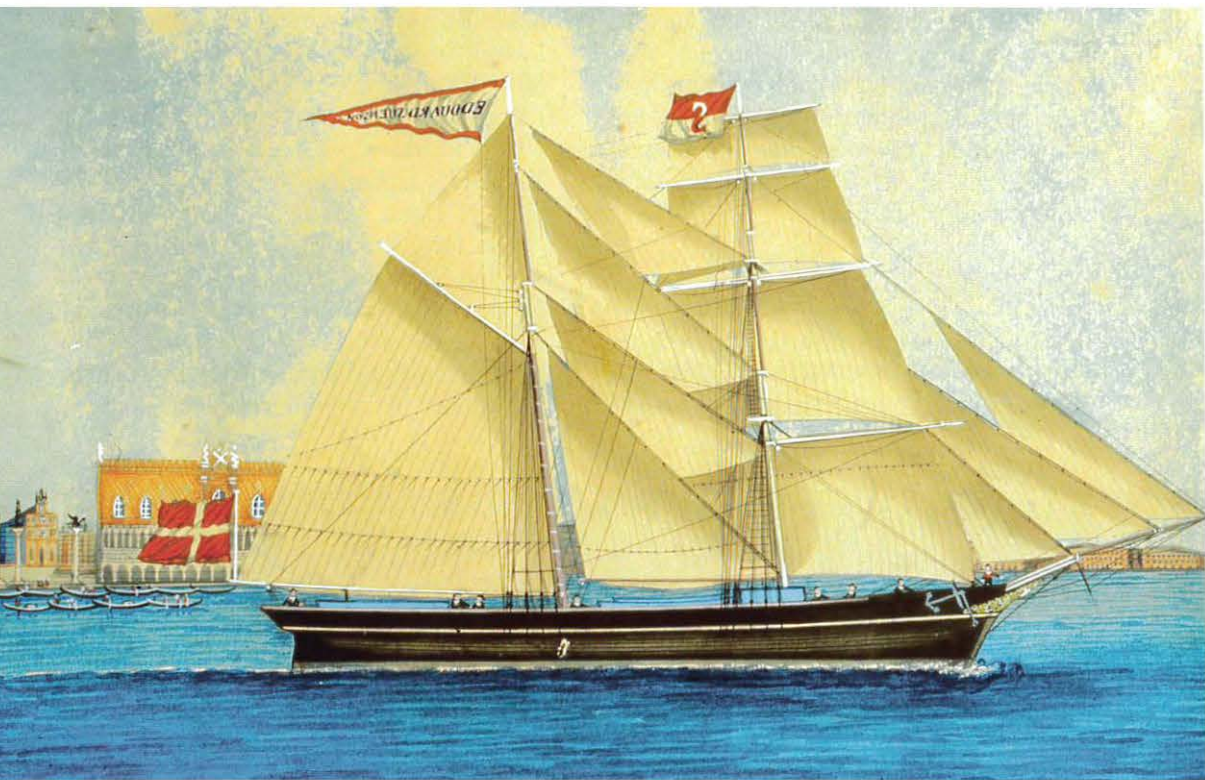
mange en last tømmer med sydover og ligeledes kulladninger fra England. Størst var travlheden i frugthavnene i december og januar, og de vigtigste havne for udskibning af frugt var Messina, Sicilien og Malaga, Spanien.

»SKJALM HVIDE« var i Baltimore, Amerika i 1870 med en frugtlast og igen på sin skæbnerejse i 1872. En fætter til brødrene Smidt, Jens Rasmussen Hintze var fører af skibet hele dets 4-årige levetid. Der blev tjent godt på sejladsen, da byggeprisen blev tjent hjem på fire år. Den 8. november 1872 afsejler »SKJALM HVIDE« fra Baltimore med en ladning majs mod Queens-town, Irland for ordre.

I konsul Mogens Smidts indberetning til toldvæsenet læser vi: *»at der siden den 9. November forrige Aar, da foranførte Skib, ført af Kaptajn J. R. Hintze, forlod Cap Henry efter at være afgaaet fra Baltimore i Amerika Dagen forud - aldeles intet er hørt eller spurgt fra dette Skib eller sames Fører, og maa derfor antages at være forulykket totalt - gaaet under med Mand og Muus«.*

Skonnertbrig »EDOUARD SUENSON«

Allerede den 9. maj 1869 var der igen stabelfløbning i Svaneke. Henrik Hansen har igen bygget en »frugtfarer« til brødrene Smidt. Hun er mindre end »SKJALM HVIDE«, idet hun kun har en lasteevne på 108 tons. Skibets ejere var Hans Larsen Smidt, Christian Mossin Smidt og Mogens Smidt med hver $\frac{7}{24}$ dele og skibsfører Jens Rasmussen Hintze $\frac{3}{24}$ dele. Skibet forsikredes for 25.000 kr. Da Christian Mossin Smidt døde i 1869 ændredes ejerforholdet til, at Mogens Smidt og Hans Larsen Smidt hver ejede $\frac{1}{3}$ part og søsteren Karen Kirstine og Jensen Rasmussen Hintze hver en $\frac{1}{6}$ part. Skibet havde seks mands besætning. På jomfrurejsen var skibets fører Morten Peter Hansen. Hans N. Dam afløste ham i

Skonnertbrig »EDOUARD SUENSON«. Tegning fra Italien af ukendt kunstner. I baggrunden ses Venezia med Marcuspladsen og gondoler. Bornholms Museum, BM 4583.

Morten Peter Hansen, 1838-1912, skibsfører hos Smidt i Svaneke, postbådfører Svaneke-Christiansø 1887-1906. Fra »Det kgl. danske Postvæsen«, 1904.

1873. I 12 år sejlede »EDOUARD SUENSON« for brødrene Smidt. Skibet gik i europæisk fart med lignende ladninger som »SKJALM HVIDE«.

I oktober måned 1881 ligger »EDOUARD SUENSON« i Vadsø (Varangerfjorden, Nordnorge) og laster tørfisk til Messina, Italien. Der bliver indlastet 5.415 vog (norsk vægtenhed er 18 kilo). Den 14. januar 1882 kommer det barske telegram: »Skonnertbrig »EDOUARD SUENSON«, Kaptajn Dam af Svaneke, der den 23. oktober 1881 afgik fra Vadsø med en Ladning Tørfisk bestemt til Messina for Ordre er fundet inddrejet ved St. Uist i nærheden af Stornoway paa Hebriderne. Fra Mandskabet er der ikke hørt eller set noget til og formodes omkommet«.

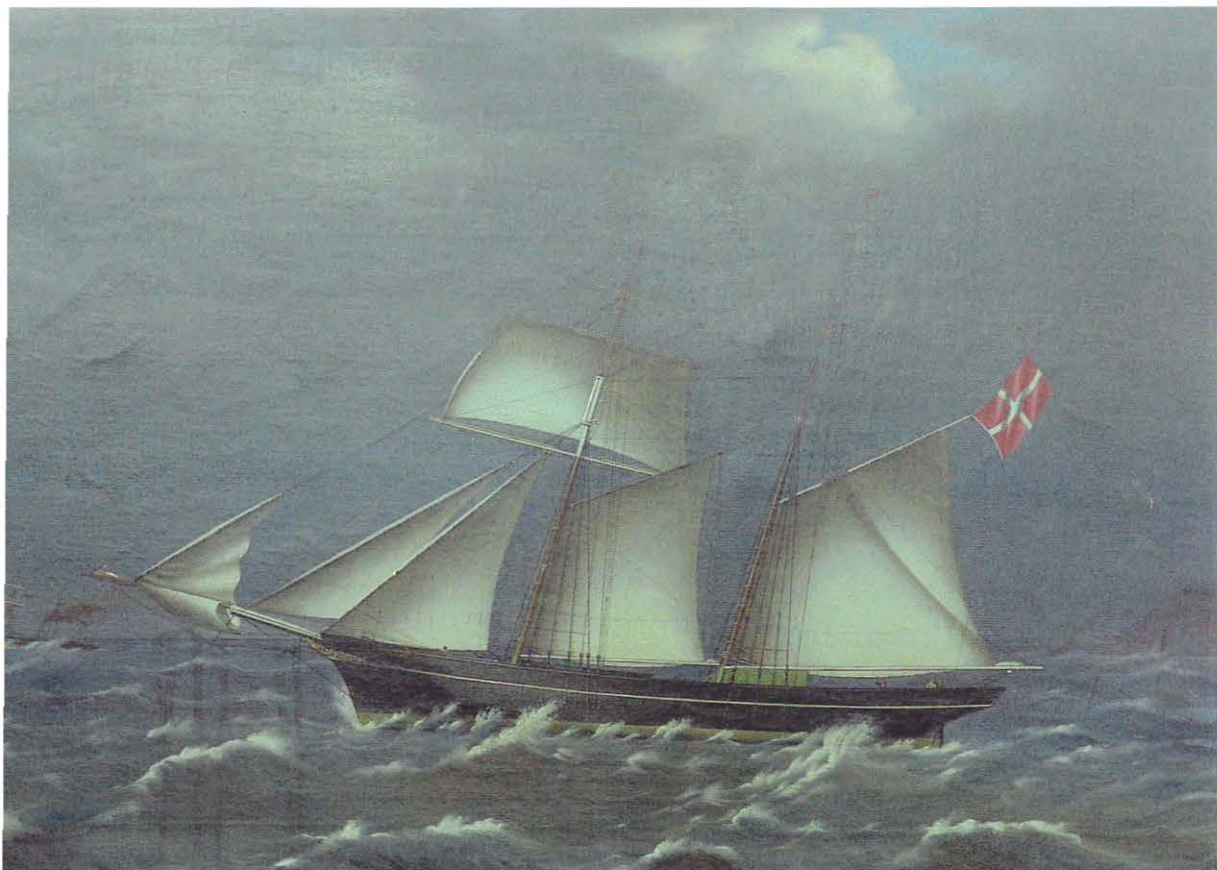
Skibet blev fundet den 9. januar 1882 med kølen i vejret og uden ladning (= åbne luger) og master. Kaptajnen og skibsdren-gen var fra Bornholm, styrmanden var kø-benhavner og den øvrige besætnings hjem-sted ukendt. Englænderne benyttede siden skibet som fiskeskonnert.

Skonnert »SØLLING«

»SØLLING« bygger Henrik Hansen sam-me år som »EDOUARD SUENSON«, nemlig i 1869. Christian Mossin Smidts

enke Oliva ejer $\frac{1}{3}$ part og Mogens og Hans Larsen Smidt hver $\frac{1}{3}$ part. Hun opmåles til 80,14 BRT. og 75,07 NRT. Skibet forsikres i Bornholms Sø- Assurance Forening for 10.000 rigsdaler. »SØLLING« løb af stabe-len den 13. september 1869. Første fører var Hans N. Dam.

Han førte skibet til sommeren 1873. Da overtog Hans Jørgen Olsen skibet og førte hende frem til sommeren 1880. Fra da af og indtil skibet sælges i 1904, har skibet kun en fører, nemlig Morten Christian Ravn, der således fik 24 år ombord. Han kom fra

Skonnerten »SØLLING« sejlede i europæisk fart med M. C. Ravn som fører i 24 år. Skonnerten har givet fået navn efter kommandør Peter Norden Sølling, 1758-1827. Havde kommando over kystforsvaret mellem Øster-søen og Christiansø 1808-1814. Besøgte sammen med en ven Svaneke i 1821. Ukendt maler. Byforeningen Svaneke's Venner.

Skibsfører Hans N. Dam, 1839-1881, førte skonner-ten »SØLLING« (1869) fra 1869 til 1873. Derefter førte han skonnertribriggen »EDOUARD SUEN-SON«, som han forliste med i 1881. Foto Chr. Neuhaus, København.

Moltrup i Slesvig og fik sit borgerbrev i Svaneke i 1880.

Det blev til mange Englandsrejser gennem årene med korn over og kul hjem til Svaneke. Det blev dog også med afstikkere til Middelhavet med kullaster sydover fra England og frugt hjem til Østersøhavnene. Igennem 25 år kom hun hvert år hjem fra England til Svaneke med kullaster. Det blev normalt til tre til fem rejser årligt på England, men i 1898 nåede hun hele seks rejser. Indtil 1890 foretog hun 10 rejser med salt fra S. Ubes, Portugal. Enkelte rejser med korn.

Fra egne salterier i Bølshavn, Listed,

Svaneke, Aarsdale og Snogebæk eksporte- redes i 70'erne og 80'erne saltede sild ho- vedsageligt til Stettin i det daværende Tyskland og førtes der fra videre helt op til Galicien (= historisk landskab på nordsiden af Karpaterne mellem Polen og Slovakiet). Mogens Smidt gik ud af århundredet med »SØLLING« og »MOGENS SMIDT« i flå- den. »SØLLING« blev solgt til Kalmar, Sverige i 1904 for 3.600 kroner.

Skonnert »CHRISTIAN SMIDT«

Den 18. august 1870 er der igen stabelafløb- ning i Svaneke. Atter en skonnert fra Hen- rik Hansen til brødrene. Hans og Mogens ejer hver en halvpart og mindes deres bro- der Christian Mossin, der døde i 1869, ved at kalde skonnerten for »CHRISTIAN SMIDT«. Den har en bruttotonnage på 53,94 og nettotonnage på 50,51. Dens fører bliver Krøyer Anzerinius Hansen, en sted- søn til Mogens Madsen Smidt. Han sejler i Nord- og Østersøfart med skibet. »CHRI- STIAN SMIDT« fik kun fem år at sejle i. Den 6. maj 1876 skriver Mogens Smidt: *»Den mig og Medredere tilhørende Skon- nert »CHRISTIAN SMIDT«, ført af Capt. A. Hansen, som afgik fra Newcastle den 8. ok- tober f.Aa. bestemt hertil Svaneke med en Ladning Kul, har jeg siden en Tid intet hørt fra, og maa derfor antage, at dette Skib og ombordværende Mandskab er totalt for- ulykket, ligesom Assurancesummen for Ski- bet ogsaa er mig udbetalt«.*

Kuf »CAMILLA«

I 1870 blev Mogens Smidt med flere også ejere af en hollandsk kuf ved navn »JA- COBUS VERHOEFF«. Hun strandede på Brohus rev syd for Snogebæk den 8. decem- ber 1870 i stormvejr på rejse fra Danzig til Amsterdam med egetømmer. Hun var byg- get i Foxhol, Holland i 1867 af eg. Den 21. december 1870 købte Mogens Smidt skibet

på strandingsstedet og fik hende bugseret til Nexø. Her lå hun til hun blev bugseret til Svaneke den 8. juni 1871. Henrik Hansens folk reparerede hende og den 21. september 1871 løb hun igen af stabelen. Bruttotonnagen var 76,35 og nettotonnage 71.00. Hun fik navnet »CAMILLA« og havde seks ejere. Mogens Smidt og Hans Larsen Smidt ejede hver $\frac{2}{8}$, og Martin Larsen, Allinge, Niels P. Grønbech, Allinge, Johan J. Grønbech, Allinge og Hans Grønbech, Allinge ejede hver $\frac{1}{8}$ part. I 1884 sælger Mogens Smidt skibet til Nexø, hvor købmand O. E. Sonne bliver bestyrende reder med en ejerandel på $\frac{10}{36}$. De øvrige ejere er skibets fører Carl A. A. Myhre, Svaneke med $\frac{11}{36}$, stenværksejer P. K. Sode, Nexø med $\frac{10}{36}$ og endelig skibsfører H. Dam, Nexø med $\frac{5}{36}$. Skibet forliste på rejse fra Danzig til Kolberg i september 1897 med tab af skibets nye fører Rudolf J. Stange og hans to besætningsmedlemmer.

Skonnertbrig »JENS HINTZE«

Ved udgangen af 1872 var man klar over, at »SKJALM HVIDE«, der var afsejlet fra Baltimore, Amerika den 8. november samme år, var gået tabt i Nordatlanten. For at mindes skibsfører Jens Rasmussen Hintze gav man rederiets sidste og største nybygning hans navn. Skibet blev bygget af skibsbygmester G. N. Sandorff i Rønne i 1873. Den kostede 32.000 Rigsdaler. Den havde en bruttotonnage på 196,81 og en nettotonnage på 187,20. Skibet blev klasset hos Lloyds som A1 skib (højeste klassificering) og blev fuldforsikret for 60.000 kr., heraf 30.000 kr. hos Lloyds. Nybygningen ejedes af Mogens Smidt med $\frac{5}{15}$, Hans Larsen Smidt med $\frac{5}{15}$, skibsfører Lars Peter Pedersen med $\frac{1}{15}$, Cathrine Hintze (skibsfører Jens R. Hintzes enke) med $\frac{3}{15}$ og endelig Karen Smidt (brødrenes søster) med $\frac{1}{15}$. Skibet fik Morten Peter Hansen som sin første fører. Han havde tidligere ført

»SOSTRATA« og »EDUOARD SUENSON«. I syv år førte han skibet sikkert over havene under sejl. Han ankrede op ud for Svaneke på sine rejser med frugt til St. Petersborg. Hans arbejdsplads var fortrinsvis Nord- og Sydatlanten. Han besøgte New York flere gange og nåede også ned til Argentina og Brasilien. I 1881 bliver han afløst af Hans Jørgen Olsen, der fører skibet til det sælges i 1888.

Morten Peter Hansen (1838-1912) oprettede i 1884 sammen med Jeppe Hansen Blem Svaneke Bryggeri. Det var et hvidtølsbryggeri, der 1. januar 1888 blev købt af Thomas Madsen Munch. Morten Peter Hansen fik kontrakt om postsejlad mellem Svaneke og Christiansø i 1887. Med sin båd »FLINK« sejlede han her til 1906, da Laurits Christian Sonne overtog hans kontrakt med postvæsenet.

»JENS HINTZE« anløb kun Svaneke tre gange. Første gang var den 31. august 1883 med en ladning salt fra St. Ubes i Portugal, næste gang den 24. juni 1886 med kul fra England og sidste gang den 20. juni 1887 ligeledes med kul fra England. Selv om hun blev hårdt prøvet med meget dårligt vejr, klarede hun sig. Matros Th. Folkmann (senere skibsfører) skriver i Rønne Søfarts Historie bl.a.: »Vi lastede »JENS HINTZE« haardt med Harpix i Tønder og afgik fra Baltimore til Bristol, England i November Maaned (1874). Paa Rejsen mødte vi meget haardt Vejr med Havet i vældigt Oprør og havde mange haarde Dravater med Braadsøer saa høje og stejle, at vi tvivlede om, at vor lille haardtlastede Skonnert vilde klare Atlanterhavet. Tilsidst da vi nærmede os England, fik vi Sne, Frost og Østenstorm«.

I 1888 solgtes »JENS HINTZE« til M. Nissen i København og omdøbtes til »Waterwitch«. Det siges, at Mogens Smidt havde haft tårer i øjnene, da han afleverede skødet på skibet. Han har nok tænkt på sin fætter Jens Rasmussen Hintze, der forliste i 1872 med »SKJALM HVIDE«. I juni 1897 blev

Skonnertbrig »JENS HINTZE« blev bygget i Rønne i 1873 og fik navn til minde om skibsfører Jens Rasmussen Hintze, der gik ned med »SKJALM HVIDE« i 1872. Ukendt maler: Byforeningen Svaneke's Venner.

hun solgt til Skillinge, Sverige. Efter en stranding ved Ornö i Sverige blev hun solgt til Danmark til ophugning for omkring 1.100 kroner.

Den 1. oktober 1887 havde Hans Jørgen Olsen »JENS HINTZE« ude i en storm med orkanagtige byger på Norgeskysten, hvor skibet mistede meget af riggen. Efter at have reddet skibet gennem efterfølgende vestlige storme, fik man den 8. oktober kysten af Norge i sigte og besluttede at søge nødhavn i Aalesund. Hans Jørgen Olsen forliste senere med topsejlsskonnerten »AXEL« af Holbæk på Skotlands kyst i 1901, hvor hele besætningen omkom.

Skonnert »MOGENS SMIDT«

Efter de mange forlis og faderens død i 1872 blev 1873 året, hvor brødrene Smidt fik bygget to skibe. I Svaneke byggede Henrik Hansen skonnerten »MOGENS SMIDT« og i Rønne byggede G. N. Sandorff skonnertbriggen »JENS HINTZE«. »MOGENS SMIDT« var en lille skonnert på 37,83 bruttotons og 35,72 nettotons. Bilbrevet, dateret 3. november 1873, opgiver som ejere Mogens og Hans Larsen Smidt med hver $\frac{3}{8}$ part og søsteren Karen med $\frac{2}{8}$. I 26 år var skibets fører Peder M. Møller (ind til 18. januar 1900). Skibet sejlede

Skonnert »MOGENS SMIDT«. Foto fra før Svaneke Fyr blev bygget (1918-19). Skibet var i familiens eje indtil 1914, blev ført af Peder M. Møller i 26 år og solgtes da til Nexø. Forliste som »CORA« af Læsø i 1918. Foto Fred. Jensen, Svaneke.

mest i Østersøen fortrinsvis mellem Bornholm og København. Under stormfloden i 1904 kængtrede »MOGENS SMIDT« i Svaneke havn. Skibet var i familiens eje indtil 1914. Det blev solgt til Nexø og forliste som »CORA« af Læsø i 1918.

Hermed slutter familien Smidts rederivirksomhed, der må siges at have været lang og dramatisk (1836-1914). Hårdt har det været for Mogens Smidt at skulle vandre rundt i Svaneke og fortælle om de mange sømænd, som ikke mere kom hjem.

Mogens Madsen Smidts børn og efterslægt

Karen Kirstine Smidt, 1824-1890.

Karen Kirstine blev den førstefødte i hjemmet i Kirkebakken 6 i Svaneke. Hun blev født den 12. april 1824 og det eneste, historien fortæller om hende er, at hun hjalp sin far i forretningen på Kirkebakken. Vi har under skibene imidlertid set, at hun også deltog som medejer i flere af dem.

Karen Kirstine Smidt var datter af Mogens Madsen Smidt og hustru Ane Dorothea (født Mossin). Forblev ugift og barnløs. Ukendt fotograf.

Mogens Smidt overtog ejendommen fra sin far i 1863, men fra 1870 og til sin død i 1890, ejede Karen Kirstine Kirkebakken 6. Ejendommen forblev i familiens eje ind til 1933. Karen Kirstine ejede også Kirkebakken 7 fra 1870-76 og Vestergade 12 i to år (1869-71). Før sin død testamenterede hun sine værdier til sine to brødres børn til lige deling. Mogens Smidt køber hendes fjerdepert i »MOGENS SMIDT« og $\frac{1}{15}$ part i »JENS HINTZE«.

Hans Larsen Smidt, 1826-1887

Hans Larsen Smidt var næste barn i Kirkebakken 6. Han blev skipper allerede som 16-årig, da han fik faderens kvase »ANE DORTHEA« at føre i 1842. Der krævedes ikke eksamination, kun en godkendelse af havnekommissionen, efter indbetaling af skipperlavspenge. Han førte de forskellige jagter, familien ejede, og var medreder i næsten dem alle. Han var gift med Karen Kjerstine (f. Andersen), som han fik syv børn med, og som i 1870 alle var hjemmeboende. Han var far til Hans Smidt, den senere købmand i Åkirkeby, som i det hedengangne tidsskrift »VIKINGEN« i 1936 har beskrevet rejser med »EDOUARD SUENSON« og »JENS HINTZE« i 1873-74.

Hans Larsen Smidt førte sin fars jagter fra han var 16 år til han gik i land i 1860. Han byggede »Thims Gaard« i Vestergade, Svaneke og drev herfra landbrug og slagteri. Han druknede udfor Svaneke i 1887. Ukendt fotograf.

Allerede som 24-årig i 1850 fik han opført Vestergade 35-37. Et 11 fags forhus, som i 1866 blev forlænget sydover med tre fag for at give plads til en forretning. (Nuværende Storegade 25-35.)

Den søndre længe opførtes også i 1850 med 6 fag og var beregnet til lo, lade og karlekammer. Senere blev tilføjet syv fag. Den vestre længe opførtes i 1875 i 16 fag af egebindingsværk med tegltag. Længen var indrettet med vognport, pakhus, lade, lo, foderlo og stald. Den nordre længe blev opført i 1853 i fire fag. Hele anlægget beskrives som fornemt opført af gode materialer. I 1860 gik Hans Larsen Smidt i land og helligede sig arbejdet på sin nye gård med avlsbrug og slagteri. Han druknede ud for Svaneke havn i 1887, da han i en jolle var ude for at pilke torsk. Opfriskende østlig vind var årsagen. I 1882 havde han solgt sine parter i »MOGENS SMIDT« og »JENS HINTZE« til sin broder Mogens.

Christian Mossin Smidt, 1829-1869

I lighed med sin broder Hans, er Christian Mossin tidligt ude at sejle og fører som 18-årig kvasen »ANE DORTHEA« og siden de forskellige jagter, hans far ejer. Han er også medejer af mange af skibene. Han gifter sig i 1857 med Oliva Marie Alice Blem, datter af skibsbygger Poul Jensen Blem. Ægteskabet forbliver barnløst.

I 1855 køber han Ejler Holck Davidsens avlsgård, beliggende ved havnen (Storegade 2). Davidsen byggede derefter »Grynegård«, mens Christian Mossin indrettede Storegade 2 til købmandsgård. Han fik borgerbrev som købmand i 1854. Straks gav han sig i lag med at nedrive de over 100 år gamle længer og erstattede dem med nye. I 1857 opførte han et pakhuis til »hørkramvarer« (nuværende Skippergade 8, »GÅRDKONEN«) og bindingsværkslængen med facade mod Storegade. Bygningen, der var indrettet til beboelse, var ved opførelsen 13

Christian Mossin Smidt var skibsfører og købmand og førte faderens jagter i sin ungdom. Han gik i land i 1860 og lod opføre Storegade 2 og hele det nuværende »Svanekegården«.

fag lang. Allerede i 1865 byggede han fire nye fag mod vest, så huset nu kom op på 16 fag. De fire nye fag var indrettet til butik. Under huset var syv fag med kælder mod øst som lager. I 1867 udbyggedes med pakhus (Skippergade 10, 12 og 14) og endelig i 1896 med butik og pakhuis (nuværende Storegade 2 D + E tegnet af arkitekt Mathias Bidstrup, Rønne). I 1860 gik Christian Mossin lige som sin broder Hans i land for at hellige sig købmandshandel. Han var kendt i Svaneke som en dygtig sømand, modig og ihærdig. Der skrives om ham i bladet HEJMDAL, at han »I Forening med 2 Brødre, der begge bo i Svaneke som Kjøbmænd, har udfoldet en Virksomhed og Driftighed, som har vakt almindelig Undring. Rask og djærv, som han var, forstod han at sætte Liv i Forretningerne, og det

skyldtes sikkert hans Dygtighed og Djærvhed, at Brødrene Smidt i Løbet af nogle faa Aar udvidede sin Handel og sit Skibsbyggeri paa en for vore Forhold storartet Maade til Gavn for Byen og Omegnen. Christian Smidt var desuden en godgjørende Mand, og mange ville komme til at savne ham. Hans ualmindelige Tjenstvillighed og hans venlige og muntre om end noget djærve Charakter i Forbindelse med hans danske og nordiske Sindelag har skaffet ham mange Venner, og Svaneke og Omegn vil i flere end én Henseende længe komme til at savne ham».

De to brødre Mogens og Christian var fælles om grovvareforretningen og supplerede hinanden udmærket. Først i 1850-erne opførtes et brænderi og Christian og Mo-

gens konkurrerede om prisen på brændevin og på auktion. Et af deres sloganer var: »Brændevin fryser ikke«. Købmand R. A. Holst købte i 1880 brænderiet, der havde været drevet som et interessentselskab indtil da. For halvparten betalte han 6000 kroner til Mogens Smidt. Christian Mossin døde af en blodprop den 19. oktober 1869 på sit kontor i Storegade 2, hvorfra han en måned før havde set »EDOUARD SUENSON« ankomme fra England med kul. Efter hans død solgte enken Oliva Marie Smidt til sin svoger Mogens Smidt $\frac{1}{24}$ af »EDOUARD SUENSON« for 500 rigsdaler, $\frac{1}{8}$ af »TRE SØNNER« for 200 rigsdaler, $\frac{1}{6}$ af »SØLLING« for 1700 rigsdaler og $\frac{1}{12}$ part af »SKJALM HVIDE« for 1633 rigsdaler.

Smidts købmandsbutik i Storegade 2, Svaneke. Bygningen med de runde kviste er tegnet af arkitekt Mathias Bidstrup i 1896. Foto Fred. Jensen 1905 eller 1906.

Mogens Smidt drev købmandsforretning og rederi sammen med sin far og sine brødre. En rigtig entreprenør, der prægede Svanekes udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet. Foto Hohlenberg, København.

Mogens Smidt, 1833-1910

Som den yngste af Mogens Madsen Smidts børn blev Mogens født den 31. maj 1833. Han var den af sønnerne, der fik størst indflydelse på Svanekes udvikling. Vi lærer ham godt at kende i hans ansøgning til stillingen som strandingskommissær.

Han skriver: »Til Støtte for mit Andragende tillader jeg mig at anføre, at jeg i min Ungdom var nogle Aar tilsøes, har senere været ved Handelen, haft meget med Skibe at gøre og i de sidste 21 Aar haft selvstændig Forretning - almindelig Kjøbmandsforretning og Skibsrederi med fra 3 til 6 Skibe af 35 indtil 188 Registertons Størrelse, hvoraf nogle af dem have haft deres Fart paa Middelhavet og ogsaa oftere været i Amerika, hvilket har givet mig en del Ind-

Oliva og Mogens Smidt med sønnerne Christian, Mogens og Skjalm på verandaen i købmandsgården i Storegade. Dette er ét af en samling billeder af familien Smidt og deres hjem, hvorafflere vises her: Vi ved ikke, hvem fotografen var, muligvis Fred. Jensen, tolder i Svaneke 1898-1919. Et af billederne er dateret 1908.

sigt i Skibsfarten og hvad dermed staaer i Forbindelse. Af fremmede Sprog kan jeg tale, læse og skrive nogenlunde tysk, derimod ikke Engelsk, hvilket jeg imidlertid ville lægge mig efter, hvis jeg faar Posten. Sluttelig tillader jeg mig at tilføje, at der er sket Forespørgsel til mig, om jeg er villig til at overtage det ved Consul Christiansens Død ledigblevne Consulat og har herpaa svaret bekræftende, hvorfor jeg har Haab om at blive udnævnt til denne Post. Anbefalende mig til Deres Hoiivelbaarendets Velvillie, tegner med Hoiagtelse, Ærbødigst

Svaneke den 6. December 1884. Mogens Smidt.

Til Hoiivelbaarne Hr. Kammerherre, Amtmand Holten, Ridder af Dannebrog. Rønne.

Han får begge stillinger. Konsul fra 9. juli 1885 og strandingskommissær fra samme år. Han bliver:

»Consul for det tyske Rige i Svaneke for Østkysten af Øen Bornholm fra Hammeren til Dun Odden (Dueodde), samt Øgruppen Christiansø«.

Fra 1860-63 ejer Mogens Smidt Storegade 4, som Christian Mossin Smidts enke Oliva Marie Smidt (f. Blem) bebor fra 1870-1876. I 1863 købte som sagt brødrene Mogens og Christian »Siemsens Gaard« som Mogens efter Christians død i 1869 blev eneejer af. Mogens, Hans og Jens Rasmussen Hintze købte Christians skibsparter og Mogens flyttede fra »Siemsens Gaard« over i Storegade 2. Forretningen på Kirkebakken blev opgivet. Den 13. november 1868 giftede han sig med Oliva Fugl-

Købmandsgården i Storegade. Bemærk gadelygten med petroleumsbrænderen. Det er interessant at se, at købmandsgården synes at være kalket »over stok og sten« altså at bindingsværket også er kalket, således at man fx kunne give indtryk af et grundmuret hus. Den tradition er helt forladt i Svaneke. Foto Valdemar Myhre, 1908.

Familien Mogens Smidts hjem, foto o. 1908. Billederne giver os i dag en enestående mulighed for at se, hvordan en af Svanekes mest velhavende familier boede omkring 1900. Klunketidens tæpper, portierer og gardiner præger hjemmet, der er oplyst af petroleumlamper. Møblerne er »moderne«, fra sidst i 1800'årene, der er malerier og fotografier på væggene - og vi aner lige en kakkelovn fra Maskinfabrikken i Rønne til venstre i billedet. Fløjdørene er lukket op, så vi får et kig gennem hjemmets mange stuer.

Familien Mogens Smidts hjem, dagligstuen foto o. 1908. Overdådige petroleumlamper, hylder med alskens nips, kabinetfotos af familien i rammer på bordet, blomster, piano og bogskab. Spejlet til højre mellem vinduerne var moderne dengang og har givet rummet mere lys og større dybde.

Familien Mogens Smidts hjem, spisestuen, foto o. 1908. De mange petroleumslamper, der blev genspejlet i spejlet over anretterbordet har gjort stuen lys og venlig.

Siemensens Gaard, nordre lunge, gårdspladsen, foto o. 1908.

Haven til Siemens Gaard, foto o. 1908. Bag på billedet har familien skrevet: »Bedstefar, Brødrene Chr. M., Mogens Tønnes, Skjalm Smidt i Græsset paa den første Plæne indenfor Indgangen til Haven, der var mod Øst for Enden af vestre Længes Nordgavl. Damen sikkert Bedstemor Oliva, bag hende Stammen af Hængekøje-Træet... bagerst Morbærtræet«

sang fra Rønne, som fødte ham tre drenge: Christian Mossin i 1870, Mogens Tønnes i 1876 og Skjalm Anton Fuglsang i 1880. En datter Anna Dorteia Catrine døde efter et år. Mogens Tønnes og Skjalm Anton læste begge jura i København.

Ud over at tage sig af skibene med administration, korrespondance, vedligeholdelse m. m., var Mogens Smidt tysk konsul i 25 år. Han sad i byrådet i Svaneke i 24 år. Han var strandingskommissær, branddirektør, medlem af havneudvalget i 40 år, formand for skoleudvalget (alt sammen i Svaneke), medstifter af »Østbornholmske Dampskibsselskab«, amtsrådsmedlem og i 1895 medstifter af Sparekassen for Svaneke og Omegn. Desuden medlem af ligningskommissionen i Svaneke og bestyrelsen i A/S Bornholms Telefonselskab (1889-1910).

Endvidere den sidste formand for Svaneke's borgerrepræsentation.

Mogens værnedes om sin familie og påtog sig ansvaret for de efterladte, når hans skibe forliste. I maj 1887 bliver han således værge for Jens Johan Hintze, søn af Jens Rasmussen Hintze, der gik ned med »SKJALM HVIDE« i 1872. I maj 1872 bliver han værge for skipper Lars Pedersen Smidts børn: Lars Pedersen Smidt på otte år og Agnes Johanne Hansine, syv år. I 1871 får han beskikkelse som tilsynsværge for Jens Hintzes kone.

Brødrene Smidt (Mogens og Christian) handlede med alt muligt, såsom jern, kul, salt, kalk og kanoner (se »Jul på Bornholm 2008«). Da der ingen jernbane var til byen, blev godset sejlet til Svaneke, mest i egne skibe. De købte daglig i sæsonen 7-8000 ol

sild (1 ol = 80 stk.). De blev sejlet til Tyskland eller kørt til Rønne for udskibning som saltede sild. Der blev kørt med hestevogn tværs over øen, og man skiftede heste i Almindingen. Ved århundredeskiftet tog røgningen af sild et opsving, hvorved salterierne sygnede hen.

Mogens Smidt var meget afholdt i Svaneke. Efter stormfloden den 13. november 1872 skrev flere fiskere i et takkebrev i Bornholms Avis følgende: *»Under Stormfloden Natten til den 13. ds, var Smidt tilstede ved Havnen og ikke alene stillede han sine Karle og Heste til Disposition og opfordrede til at hente fra hans Pakhus alt, hvad der kunde benyttes ved Fortøjningerne eller Optrækning af Baade, men han deltog personlig i Arbejdet. De af os som fik vore Baade hjærgede have væsentlig ham at takke derfor, og hans Optræden ved denne Lejlighed fortjener saa meget mere at paaskønnes, som han selv intet Fartoi havde i Havnen og hans udenfor Byen liggende Salteri (beliggende øst for Ammunitions-huset) var udsat for stor Fare og virkelig blev betydeligt beskadiget. En saadan Færd egner sig til at blive offentlig bekendt, og det er derfor, at Vi ad denne Vei bringe ham vor hjertelige Tak for den opofrende uegenlyttige Maade, hvorpaa han hjalp os med Bjergningen af vore Baade, Hovedmidlet til vort Erhverv.*

Svaneke den 21. november 1872«.

Mogens Smidt gik ud af århundredet med »SØLLING« og »MOGENS SMIDT« tilbage i flåden. »SØLLING« blev solgt til Kalmar, Sverige i 1904, men skibet, der bar hans eget navn, nænnede han ikke at sælge. Den 10. november 1910 døde han i København og blev begravet i Svaneke den 19. november. Hans søn, Christian Mossin Smidt, førte virksomheden videre og solgte familiens sidste skib til Nexø i 1914. Som »CORA« af Læsø strandede hun den 11. oktober 1918 ved Straaholm og forliste.

Christian Mossin Smidt, 1870-1945, og hans tid

Mogens Smidts første barn var en søn, der ved dåben fik navnet Christian Mossin efter sin onkel (død 1869). Han gik til »almindelig Forberedelsesexamen« på Rønne Højere Realskole, også kaldet »Rønne Lærde Skole« i 1887.

Et »tg-« i matematik og regning tydede ikke på, at han kunne klare sin fars forretning efter ham. Derefter kom han i lære hos købmand Andreas Caspersen i Nexø i tre år fra januar 1888 - februar 1891. Caspersen gav ham »den bedste Anbefaling«. Derefter gik han et år på »GRÜNERS HANDELS-AKADEMI« i København (1892) og sluttede af med »første karakter« og fine anbefalinger fra lærerne.

Konsul Christian Mossin Smidt, 1943.

Som handelsfuldmægtig overtog Christian Mossin faderens forretning i 1906 efter at have opnået borgerskab som købmand året før. I 1908 bliver han indvalgt i byrådet i Svaneke og foreslået som borgmester, men taber med én stemme. Samme år vælges han til formand for Sparekassen for Svaneke og Omegn. I 1910 gifter han sig med grossererdatteren Astrid Jensen i Vor Frue Kirke i København og opretter særeje

med hende. De får sammen tre børn. To sønner: Mogens (1912-2006) og Erik (1916-2006) samt en datter Birthe (1922-1979). I 1912 bliver han tysk konsul efter sin far. Han er konsul indtil 1943. Desværre rummer arkivet ingen oplysninger om konsulatets arbejde. Samtlige tyske konsulater blev nedlagt i 1943, da samarbejdspolitikken med tyskerne ophørte. Et lille kalkbrænderi i Vagtbodgade i Svaneke blev oprettet

Herreværelset i Astrid og konsul Chr. Mossin Smidts hjem i 1911 i Købmandsgården i Storegade. En ny generation er flyttet ind og har moderniseret stuerne. Møblerne med sortfarvet læder, de lette gardiner og palmen på et enkelt bambusblomsterstativ og i en bronzeret fajancebeholder, som er en replik af et oldtidsfund - er alt sammen typisk for indretningen i århundredets første årti. Bemærk at der også er kommet elektrisk lys i ejendommen.

Dagligstuen i konsul Chr. Mossin Smidts hjem, 1911. En lidt mere gammeldags indretning i forhold til herreværelset. Fru Astrid Smidt holder meget af blomster i stuerne og lyset får man fra en prismelysekroner til elektrisk lys.

ved århundredeskiftet og ophørte i 1945. I 1921 overtog Christian Mossin Smidt, Carl O. Hansens forretning med smedeartikler i Rønne.

I familien Heerings arkiv i København findes et lille erindringsbillede af Christian Mossin Smidt:

»Den 2^e Maj havde vi (i firmaet Heering) Besøg af Konsul Chr. M. Smidt fra Svaneke, hvis Kone drev »Siemensens Gaard« i

Svaneke. Han kom for at faa en lille ekstra Ration af Cherry Brandy i Anledning af et Sølvbryllup, der skulde afholdes paa Hotellet.

Han var en pudsig, lille, gammel Herre, der udgød en Talestrøm, som var den liret af paa en Grammofon, og mindre pudsigt lød det ikke, da hans Maal var ganske udpræget bornholmsk.

Det var til ham Personalet i Anledning af

125 Aars Jubilæet - gennem Kaptajn Jørgensen i »Bombebossen« - havde henvendt sig for at forespørge, om han eventuelt havde Kendskab til, om der i Svaneke skulde findes nogle Arbejdstegninger paa Firmaets Skibe, hvilket der jo ikke fandtes.

Det viste sig, at Konsul Smidt's Bedstefader og Fader havde været Skibsbyggere ¹⁰ i Svaneke, og han kendte fra Beretninger godt Nansen, hos hvem alle Firmaets (Heerings) Skibe i sin Tid blev bygget.

Han var meget interesseret i alt, hvad der hed bornholmsk Sejlskibsbygning- og Fart, og kunde udenad Navnene paa de fleste Skibe, ca. et Aarhundrede tilbage samt Beretninger om deres forskellige Farter.

Han erindrede en gammel Sang, hvori Navnene »Frode« og »Fylla« ¹¹ forekom.

Da vi fra andre Sider har hørt udtrykt Forbavelse over, af f. Eks. et Skib paa Størrelse med »Svanen« har kunnet bygges i Svaneke, hvor Havnen er saa lille, fortalte han, at Søsætningen af Skibene, der blev bygget paa selve Havnen, foregik paa den Maade, at Svaneke's Dreng kort Tid før blev sendt til Skovs for at indsamle Ris, der blev bundet i Knipper, og Havnen blev saa fyldt med disse Risknipper, saaledes at Farten ved Stabelafløbningen blev taget af Skibet straks, det begyndte at stikke Stævnen i Vandet, hvilket ogsaa var nødvendigt, idet Havnen ikke var meget større end et stort Skibs Længde.

Ved at undersøge Sagen viste det sig, at Konsul Smidt var falleret i 1935 og nu vel sagtens lever af Konens Bedrift og i Minderne om fordums Dage, som han øjensynlig ogsaa har haft Tid til at fordybe sig i.¹²

Mellemkrigsårene var gode forretningsår, men krakket i 1929 på Wall Street, New

York, spredte sig over det meste af verden. Bønderne handlede ofte på kredit i et helt år i købmandsgårdene og byttehandel med varer var også almindeligt. Så da krisen strammede til og bønderne ikke kunne betale deres gæld, rev de købmændene med ned. Christian Mossin Smidt holdt dog ud ind til 1935, hvor købmandsgården, Storegade 2, gik på tvangsauktion. I 1931 havde hans hustru Astrid overtaget »Siemensens Gaard« efter Mogens Smidts arvinger. Hun overdrog gården til sin søn Erik i 1955, som i 1971 solgte den til familien Hans Ipsen.

Fridolf Christensen, der ved tvangsauktionen i 1935 overtog ejendommen Storegade 2, udlejede fra 1. maj 1936 købmandsbutikken til Eriks broder købmand Mogens Smidt. Han fornyer lejekontrakten i 1941 med K. og H. Munch Christensen. I 1943 overgår lejemålet til købmand Kaj Bertelsen, Svaneke og senere igen til købmændene Kaj Petersen og Poul Erik Nordahn Frederiksen, som er den sidste købmand, der lejer butikken fra 1953-1971. (Nuværende antikvitetshandel.)

I 1987 blev de øvrige bygninger i Skippergade opkøbt af »Svanekegårdens Fond« og senere blev »GÅRDKONEN« erhvervet af »Svanekegårdens Fond«, Bornholms Amt og daværende Nexø Kommune.

»SIEMSENS GAARD«

Den 11. maj 1863 købte brødrene Mogens og Christian »SIEMSENS GAARD« af konsul Johan Christian Pingel Siemsen for 5000 rigsdaler. I slutningen af 1600-årene var gården i landsdommer Ancher Anthonii Müllers besiddelse. I 1687 modtog han kong Christian V., søhelten Niels Juel og Norges statholder, Ulrich Frederik Gyldenløve som gæster. En umådelig begivenhed i Svaneke! Kongen skulle til Christiansø for at bese byggeriet af sin nye fæstning, der var påbegyndt tre år før (1684).

¹⁰ Med skibsbygger må man her læse reder.

¹¹ Frode og Fylla var navne på nogle af firmaet Heerings skibe, to brigger bygget henholdsvis 1843 og 1848.

¹² Nedsikrevet af KK (?), 3. Maj 1944.

Siemensens Gaard, Havnebryggen. Foto fra før østre længe blev nedrevet i 1934. Ukendt fotograf.

Siemensens Gaard, Johannes Hammer, Svaneke, taget fra Østbornholmerens forskib o. 1939. Motivet er benyttet som postkort.

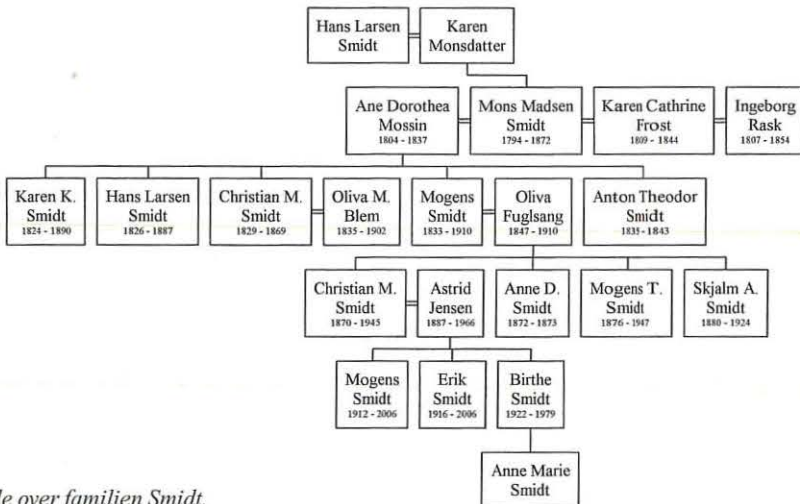
Gården kom i midten af 1700-tallet i købmand Jockum Thiessens (1702-75) eje, og det er fra hans tid, at de nuværende bygninger stammer. Fra 1781 står købmand Jochum Ancher Bohn som ejer. I 1802 gik han i kompagniskab med købmand Jeppe Holst, som i 1827 dør i en alder af 52 år. Holsts enke, Anne Marie (født Kofoed) giftede sig i 1831 i en alder af 45 år med den 20 år yngre huslærer hos familien Holst Johan Christian Pingel Siemsen, og hun ejede nu både »Holstgården« på Svaneke Torv og »Siemenss Gaard«.

Fra 1863 til 1971 stod familien Smidt som ejere af »Siemenss Gaard«. Mogens Smidt (1833-1910) udførte et stort arbejde med at få bragt bygningerne i god stand. Han boede her til sin broder Christians død i 1869, hvorefter han flyttede over i Storegade 2.

Hotel »Siemenss Gaard« har ændret sig væsentligt siden »de gamle dage«. I 1934 blev den østre længe mod havnen revet ned. En gammel vestre længe blev revet ned i 1974, og erstattet af en ny værelsesfløj. Bygningerne er velholdte og hotellet har et godt renommé.

Konsulinde Astrid Smidt, 1887-1966, var københavner. Hun overtog Siemenss Gaard i 1931 og overdrog »Gaarden« til sin søn Erik i 1955. Hun købte Siemenss Gaard (særeveje) af sin mand, så de undgik at miste »Gaarden« ved konkursen i 1935. Hun åbnede konditori i 1934 og senere pensionat og hotel. Foto 1943.

Stamtavle over familien Smidt.

Tilbageblik

Det var folk som Jeppe Holst (havnebyggeri), Jens Müller Nansen, Henrik Hansen (skibsbyggere), Hans Peter og Christian Hansen (bådebyggere) og købmandsfamilierne Smidt og Holst, der skabte den udvikling, der i dag er »Det gamle Svaneke« - som fortjent fik Den europæiske Guldmedalje for Bybevaring i 1974 - og hvorom Christian Stub-Jørgensen i »Digte fra Bornholm 1926-1967« skrev:

*»De gamle Gaardes lave Længer huser
Forborgent Liv fra Tider, der forgik,
Og i den gamle Valnødkrone suser
De svundne Dage som en sød Musik,
Blandt hæget Blomsterflor staar Madvigs
Minde,
De kloge Øjne slukt og uden Glans.
Dog er det, som det rører sig derinde,
naar Byens Kilde løves til Sankt Hans.«*

Tak til:

Anne Marie Smidt, Aaker/Aakirkeby for overdragelse af familien Smidts papirer til Byforeningen Svaneke Venner arkiv

Søren Lindgaard, Svaneke for korrekturlæsning og billeder

Thomas Mogensen, Allerød for hjælp med forskning

Niels Sivebæk Mogensen og Flemming Larsen, Svaneke for adgang til Byforeningen Svaneke Venner arkiv

Bornholms Museum for diverse oplysninger

Kilder:

Familien Smidts arkiver Svaneke Venner 2008

Post- og Tele Museet København 1904

Byforeningen Svaneke Venner arkiv

Poul M. Sonne, Svaneke Handel Søfart Skibsbygning Svaneke Venner, 2000

Poul M. Sonne, Jul på Bornholm 2006 og 2009

Poul M. Sonne, Bornholmske Samlinger, 3. række Bind 8, 1994

Th. Lind, Svaneke Bys Historie Svaneke Venner 1955

Robert Egevang, Svaneke Bys Historie Svaneke Venner 1986

Robert Egevang, Svaneke Historie Huse Borgere Svaneke Venner 2005

Erik Pedersen, Bornholmske Strandinger, bind 1 Rønne 1987

Erik Pedersen, Med Sejl, Damp og Motor Bornholms Museum 1998

Laurits Kofoed, Dagbog 1838-1870 Svaneke Venner 2007

Fornavnestudier i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700)

Af Lilliane Højgaard Holm

Indledning

Siden Christian IV's påbud i 1645-46 om tvungen kirkebogsføring i hele riget er den danske befolkning blevet registreret fra vugge til grav. Mens man i det øvrige Danmark allerede i begyndelsen af 1600-tallet i flere sogne var begyndt at føre kirkebøger, stod det anderledes til på Bornholm. Bortset fra en afskrift af kirkebogen fra Aa kirke i tidsrummet 1648-82 har man ikke kendskab til nogen form for nedskrivning af kirkelige handlinger.¹ Først ved amtmænd Johan Diderich von Wetbergs mellemkomst påbegyndtes i 1686 en officiel kirkebogsføring. Selv om en del af øens kirkebøger er gået tabt i tidens løb, og selv om kirkebøgerne på Bornholm er ca. 50 år yngre end i resten af landet, er der stadig muligheder for at få et godt indblik i den bornholmske navneskik gennem tiden, men ingen navneforsker har tilsyneladende ladet sig friste. Jeg betræder derfor nærmest jomfruelig mark med min lille undersøgelse af navngivningen i Østermarie sogn i slutningen af 1600-tallet.

Lilliane Højgaard Holm er uddannet mag.art. i nordisk filologi fra Københavns universitet, Institut for nordisk filologi, det senere Institut for nordiske studier og sprogvidenskab. Ansat siden 1980 samme sted, dog med en afstikker til Stockholms universitet i en fem-årig periode. De sprogvidenskabelige interesser spænder vidt, lige fra moderne sprogvidenskab til den gamle filologiske tradition, med dialektologi, runologi og navneforskning som speciale.

Sognet og sognekirken

Østermarie sogn er et af Danmarks østligste og desuden et af Bornholms største (5378 ha), grænsende til bl.a. Østersøen og Almindingen. I tidsrummet for undersøgelsen fandtes der i sognet to proprietærgårde, 80 selvejergårde, 17 vornedegårde og seks vornedehuse² - et helt traditionelt bondesamfund. Man ved meget lidt om befolkningstallet på den tid, men godt 100 år se-

1 Jørgen Bo Rasmussen, 1998 s. 63

2 Trap, Danmark IV,2, 1955 s. 544

Udsnit af Østermarie sogn på Bernhard Frantz Hammers kort over Bornholm fra årene 1746-1750 (kopieret efter det originale kort i 1796 af løjtnant Joh. Heinrich du Plat). Rigsarkivet.

nere blev der ifølge folketællingen (1801) registreret 1479 personer i sognet. Præsten hed Søren Lauritsen Borringholm (1671-1713) og var, som navnet antyder, bornholmer og har derfor haft kendskab til øens sprog, historie, kultur og navngivning. Det sidste ses tydeligt i kirkebogens navneformer, der forekommer mig at være langt mere folkelige, end hvad der ellers var almindeligt på den tid. Således døbes pigerne *Malene* og *Trine*, hvor ellers *Magdalene* og *Cathrine* var normen, og drengene får navne som *Mons* og *Ole*, hvor *Magnus* og *Olaf*

var det gængse. Flere degne har været knyttet til kirken i præstens embedstid, bl.a. *Hans Low* (død 1690) og *Giert Philip Simensen*, der for øvrigt giftede sig med den afdøde degns enke ved sin tiltrædelse. Om det er præsten eller degnen, der har ført kirkebogen, vides ikke, men de forskellige hænder i bogen kunne tyde på det sidste. Flere hænder betyder også forskellig ortografi og forskellige navneformer. Jeg har derfor valgt at normalisere de enkelte navne, men giver undervejs eksempler på kirkebogens egne navneformer.

Materialet

er udskrevet fra Østermarie sogns ældste kirkebog i perioden 1687-1700 og består af navnene på 250 drengebørn og 250 pige-børn med i alt 251 mandsnavne og 251 kvindenavne - to af børnene bærer hver to fornavne. De to gruppers navne er herefter traditionelt inddelt i nordiske og indlånte navne. Ved nordiske navne forstås navne, der er dannet i Norden før kristendommens indførelse, og ved indlånte navne forstås navne, der er opstået uden for Norden og indlånt i Danmark i forbindelse med eller efter kristendommens indførelse. Den sidste gruppe er, som det skal vise sig, langt den største og består fortrinsvis af navne på helgener, såvel kendte som ukendte. Nogle af dem har naturligvis påkaldt sig større interesse end andre. Helgennavnene er for overskuelighedens skyld opdelt i forskellige undergrupper i henhold til frekvenstabellen for bl.a. at se, om de højest rangerede helgener også var de hyppigst anvendte i navngivningen. Der herskede nemlig inden for kirken en streng rangorden blandt de hellige mænd og kvinder. Øverst står Jomfru Maria, himmeldronningen, hvorefter kommer ærkeenglen Mikael, Johannes Døberen og apostlene, så martyrer, bekendere og ordensstiftere og endelig de kvindelige martyrer for nu at nævne de vigtigste.³

Nordiske mandsnavne

Det fremgår af frekvenstabellen, at materialet udgøres af 45 forskellige mandsnavne (= leksikalske navne), heraf 14 nordiske og 31 indlånte navne. Det betyder, at 31 % er nordiske, mens 69 % er indlånte. Følgende nordiske navne findes i materialet opregnet efter frekvens: Ole (7), Erik (3), Esber (3),

Svend (3), Ødber (3), Eskild (2), Holger (2), Seier (2), Ared, Hellis, Haagen, Knud, Sasser, Thor - alle (1).

Blandt de ti almindeligste navne er de ni indlånte, kun et er nordisk, nemlig *Ole*, der opnår en plads som nr. ti med syv navnebærere. I Christian III's danske kancelliregistranter (1535-1550) er det så afgjort det mest frekvente nordiske navn i bondestanden øst for Storebælt, hvilket siger noget om dets popularitet.⁴ *Ole* er den nationale udvikling af *Olaf*, et velkendt nordisk konge- og helgennavn. I Danmark blev talrige kirker (og helligkilder) viet til *Olaf den Hellige*, heriblandt Ols kirke på Bornholm. I Hasle kirke fandtes for øvrigt tidligere en lille sengotisk Skt. Olafs tavle (ca. 1520), men indviet til den så populære helgen er kirken dog ikke. Hverken *Knud* eller *Erik* når med henholdsvis et og tre belæg op i nærheden af *Ole*. Det ser nærmest ud, som de to nordiske konge- og helgennavne har overlevet i kraft af opkaldelse. I al fald er *Knud* og to af drengene med navnet *Erik* opkaldt efter deres farfar. Om navnene har været mere populære på øen før reformationen, tør jeg ikke sige. Knuds kirke er, som navnet antyder, indviet til *Skt. Knud (Knud den Hellige)*.

Der hersker ingen tvivl om, at de nordiske navne i Østermarie sogn hører til øens ældste navnelag. Ikke mindre end fem af de i alt 14 nordiske navne er bevaret i de bornholmske runeindskrifter, hvoraf de fleste er blevet til i slutningen af 1000-tallet. Det drejer sig om: *Esber* (< *Esbjørn*), *Eskild*, *Sasser*, *Svend* og *Ødber* (< *Ødbjørn*). - *Ødber*, *Svend* og *Gunnel* (se senere) må have tilhørt 1000-tallets overklasse på Bornholm og har, hvis man skal tro runeindskrifterne fra henholdsvis Klemensker og Østermarie,⁵ måske til og med boet i området. På den første står der bl.a. »Gun-

3 Niels-Knud Liebgott, 1982 s. 85

4 Alfred Thomsen, Danske Studier, 1926 s. 139

5 Danmarks Runeindskrifter nr. 399, 394,
De danske Runemindesmærker nr. 167, 162

nild lod denne sten rejse efter sin ægtefælle *Ødbjørn*«, og på den anden kan man læse, at »*Øde* og *Sven* og *Ødger* rejste stenen efter deres broder *Gunnulv* den gode og efter moderen *Gunnild*«. Familierelationerne skulle være til at få øje på, når man kender lidt til en af Nordens gamle opkaldelsesskikke - variationsprincippet - hvor man enten anvendte forleddet eller efterleddet i forældrenes navn som opkaldelse. Mens *Ødber* er sparsomt overleveret i middelalderen, fortrinsvis kendt fra Bornholm og Skåne, er *Svend*, nævnt på ikke færre end syv bornholmske runesten og tillige kendt fra et par skånske og sønderjyske indskrifter, et yderst populært navn både i vikingetid og middelalder, såvel i som uden for de danske kongeslægter. Også *Sasser* er kendt i et par bornholmske runeindskrifter.⁶ Navnet synes, ligesom *Ødber*, fortrinsvis at have været i brug på Bornholm og i Skåne. Det er lidt mere tvivlsomt, hvorvidt formerne *isbiorn* og *asbiarn*, der står på henholdsvis Aaker-stenen 2 og Bodilsker-stenen 5,⁷ kan sammenholdes med navnet *Esber*. Det kendes dog i tilsvarende former fra andre indskrifter både i Skåne og i det øvrige Danmark og er i det hele taget et almindeligt brugt navn i den danske middelalder. Endelig er der navnet *Eskild*, der muligvis forekommer på en runesten fra Vestermarie i formen *askil*.⁸ Navnet har været i brug over hele landet, men må have haft en særlig betydning for den bornholmske befolkning i middelalderen. *Eskil(d)* var ærkebiskop i Lund i 1100-tallet og fik i 1149 størstedelen af Bornholm som gave af kong *Svend (Grathe)*. Navnet er egentlig et nordisk helgennavn, så måske var det af den grund, at ærkebiskoppen ikke skiftede sit nordiske navn ud med et kristent, som det ellers var blevet almindeligt ved indtræ-

delse i præstestanden på den tid. Om *Eskil(d)*s forbindelse til Bornholm har været med til at gøre navnet populært, er svært at sige. *Sighar* findes belagt fra 1400-tallet i formen *Seier* og skulle efter sigende være særlig udbredt i vstdansk. Det skal nok passe, men eftersom det forekommer i såvel skånske som bornholmske kilder, må det også have været i anvendelsen her. De to belæg, som materialet kan opvise, stammer fra en og samme familie. *Jens Seiersens* ældste søn får i dåben navnet *Seier* (1689). I 1696 døbes endnu en søn *Seier*, hvilket kunne tyde på, at den første søn var død i mellemtiden. Vi står her over for en af de gamle opkaldelsesskikke, hvor »et afdødt barn skulle opkaldes i det næste barn af samme køn«.

De sidste fem nordiske navne *Ared*, *Hellis*, *Holger*, *Haagen* og *Thor* er overleveret en-to gange i materialet. Samtlige navne, med undtagelse af *Thor*, er hovedsagelig kendt fra østdanske kilder med hovedvægten lagt på Bornholm og Skåne og tilhører hermed en navnetradition, som jeg vil definere som fælles skånsk-bornholmsk. Navnet *Hellis* er en bornholmsk særform af *Helle* (< *Helge*) (»hellig«), en form der, så vidt jeg kan skønne, ophæves til norm i de bornholmske kirkebøger og andre officielle kilder. *Holger* (af *Holmger*) og *Haagen* (af *Hakon*) lever videre i den bornholmske navnetradition gennem opkaldelse, mens *Ared* (af *Arnwith*) synes at forsvinde for bestandigt i løbet af 1700-tallet. Navnet *Thor* optræder først som mandsnavn i Danmark fra 1300-tallet, eftersom krigsgudens navn som personnavn var tabubelagt i hedensk tid. Måske er det bornholmske *Thor*, der for øvrigt lever videre gennem opkaldelse, et levn fra de gamle nordiske navne på øens runesten, fx *Thorkild*, *Thorsten* og *Thorfast*.

De nordiske navne har 31 repræsentanter i materialet (=løbenavne) og de indlånede 220, hvilket udgør henholdsvis 12,4 % og 87,6 % af den samlede navnebestand. På

6 Smst. nr. 379, 402

7 Smst. nr. 371, 378

8 Smst. nr. 383

baggrund af et repræsentativt udvalg af fornavne hentet fra tingbøger og kirkebøger fra 1600-tallet i seks udvalgte områder i Danmark har Eva Meldgaard⁹ i en artikel om dansk fornavneskik i 1600-tallet udregnet de nordiske navnes bevaringsprocent for hvert område. Den ligger for bondesamfundenes vedkommende mellem 11,0 % i Sydvestjylland og 8,8 % på Midtjylland. De to byområder har henholdsvis 7,9 % (København) og 4,5 % (Nakskov). Østermarie sogns bevaringsprocent på 12,4 er så absolut den højeste, men følges tæt af et andet bondesamfund i Sydvestjylland, nemlig Skast herred. Man har undertiden plæderet for, at årsagen til, at man i Skåne (og på Bornholm) har bevaret flere nordiske navne end andre steder, skulle være, at landsdelene hørte til de sidste, der overgik til kristendommen.¹⁰ Måske er det rigtigt. Jeg tror nu snarere, at de strenge opkaldsesskikke, som man ser på øen langt op i tiden, har spillet en ikke uvæsentlig rolle - og så naturligvis tilfældigheder.

De nordiske navne, som forekommer i sognet, har flere fælles træk med navnene i det øvrige land. Det gælder først og fremmest de tre nordiske helgennavne, *Olaf* > *Ole*, *Erik* og *Knud*, hvor dog kun *Ole* hører til blandt de hyppige. Hertil kommer *Svend*, der næppe har haft svært ved at overleve som fornavn, når man tager dets store popularitet i betragtning. I den nævnte artikel om fornavneskik i Danmark i 1600-tallet findes ingen eksempler på følgende navne hentet fra kirkebogen: *Ared*, *Esber*, *Haagen*, *Sasser*, *Seier* og *Ødber*. Jeg vil derfor definere dem som egnsnavne, ved hvilke der forstås navne, der alene forekommer i ét område, eller som er særlig karakteristiske for dette område.¹¹ Der hersker ikke tvivl om, at de nævnte navne har været i anven-

delse på øen i mange generationer, og jeg udnævner derfor Bornholm til et reliktområde for disse gamle navne. Mens således den sidste rest af den gamle nordiske navnetradition på det nærmeste forsvandt i løbet af 1600-tallet i det øvrige Danmark, lever flere gamle nordiske navne videre i de bornholmske sogne for til sidst i 1800-tallet at ende som slægtsnavne, fx *Espersen*, *Hellesen*, *Haagensen*, *Sassersen* og *Ødbergesen*. Måske er det også værd at nævne, at flere af de ovenfor behandlede navne får en renæssance under romantikken i 1800-tallet, som regel i deres oprindelige former: *Asbjørn*, *Erik*, *Hakon*, *Helge*, *Holger* og *Olaf*. Men det er en anden historie.

Meget få navne udefra trængte i vikingetiden ind i navngivningen, men med kristendommen ændredes samfundet totalt. Danmark får del i en kulturstrøm, som kommer hertil sydfra. Det gælder ikke mindst navngivningen. I begyndelsen forlangte kirken ikke kristne navne, men fra ca. 1050 forbød paven kristne mennesker at bære hedenske navne.¹² Dette forbud blev dog langt fra overholdt. På de bornholmske runesten, der som nævnt næsten alle er blevet til i 1000-tallets slutning, spores ingen kristne navne ud over de helgener, der nævnes i de enkelte indskrifter. Navngivningen var stadig nordisk. Men det ændrer sig i takt med, at kristne navne vinder indpas i kongeslægten, selv om der skulle gå flere generationer efter kristendommens indførelse, før en af Svend Estridsens (1047-1074) yngste sønner som den første i kongeslægten får det kristne navn *Benedikt*.¹³ Ikke længe efter bliver de kristne navne almindelige blandt gejstlige og de højere stænder, for til sidst at nå ud til bondebefolkningen. Navne på helgener, apostle og martyrer var en realitet i den danske - kristne - navngivning.

9 Eva Meldgaard, 1982 s. 190ff.

10 Alfred Thomsen, *Danske Studier*, 1926 s. 138

11 Eva Meldgaard, 1982 s. 187

12 Eva Meldgaard, 1965 s. 19

13 Eva Meldgaard, 1994b s. 206

Østermarie gamle middelalderlige kirke, der blev delvis nedrevet i 1885-86. Foto G. Stöckel o. 1880.

Kun enkelte nordiske navne overlevede både katolicismen og reformationen og det kun i kraft af de gamle opkaldelseslove, som de fleste steder stadig blev overholdt.

Indlånte mandsnavne

Mens det nordiske navneforråd udgjordes af 14 leksikalske navne, er det indlånte langt større, nemlig 31. Følgende indlånte navne findes i materialet opregnet efter frekvens: Hans (40), Peder (31), Jens (29), Anders (17), Lars (14), Jeppe (10), Michel (9), Mons (8), Niels (8), Jørgen (6), Mads (6), Morten (6), Rasmus (5), Christian (4), Poul (4), Christen (2), David (2), Herman (2), Isach (2), Lasse (2), Marcus (2), Simon (2), Claus, Gabriel, Henrik, Jacob, Jochum, Johan, Mourids, Thomas, Zacharias - alle (1).

Gruppe 1:

Johannes Døberen har så afgjort været en populær skikkelse i middelalderen, og utallige kirker er blevet indviet til ham, heriblandt Aa kirke, øens gamle hovedkirke, der undertiden også er blevet kaldt Skt. Hans kirke. *Johannes* hører til blandt de tidligste indlån (1100-tallet), men det er i dets danske og tyske varianter, vi kender det bedst, fx *Jens*, *Jes*, *Jon*, *Johan* og *Hans*. I materialet forekommer tre af formerne, nemlig *Jens*, *Johan* og *Hans*, første form er en national udvikling, de to sidste er tyske. *Jens* er det tredje hyppigste navn med 29 belæg, kun overgået af *Peder* og *Hans*. Sidstnævnte er udviklet af *Hannes*, der i dansk sammentrækkes til *Hans*, et navn der bliver lige så elsket i bondestanden som

Jens, måske hjulpet godt på vej af den danske *kong Hans* (1481-1513), der oprindeligt var døbt *Johannes*. I Østermarie sogn er *Hans* med sine 40 belæg så afgjort det mest anvendte af alle de indlånte navne (16 % af hele den samlede navnebestand). Måske har *Hans* også føltes mindre katolsk efter reformationen - hvem ved. *Johan*, der er den tyske kortform af helgennavnet, er kun nævnt en gang i kirkebogen. Også apostlen *Peter* har været umådeligt populær, hvilket kan ses af de mange kirker, der er viet til ham. På Bornholm er Peders kirke, som navnet siger, en af dem. *Peter*, almindeligvis i formen *Peder*, hører, ligesom *Jens* og *Hans*, til de mest anvendte i bondestanden overhovedet, såvel i middelalderen som i de følgende perioder. Navnet er nævnt i kirkebogen 31 gange. Samlet udgør *Jens*, *Hans* og *Peder* 40 % af hele navnebestanden i sognet i perioden. Det siger noget om deres popularitet. Også *Poul* anses almindeligvis for at være blandt de mest yndede navne i middelalderens bondestand. Apostelnavnet er indlånt i dets latinske form (*Paulus*) og anvendtes som sådan hovedsagelig af mange gejstlige. Den almindelige danske form *Poul* kendes fra 1300-tallet. Navnets påståede popularitet synes imidlertid ikke at stemme overens med kirkebogens belægsmateriale (4). Nogen forklaring herpå findes vel ikke. Måske har navnet virket for højkerkeligt blandt bønderne, også i Østermarie sogn. Povls kirke er naturligvis viet til apostlen *Paulus*, og i kirken findes en Paulusfigur med en runeindskrift.¹⁴

Vi skal et godt stykke ned på listen for at finde det normalt tredje hyppigste navn på landsplan, nemlig *Niels*, der kun er overleveret otte gange. Navnet er udviklet af *Nicolaus*, navn på de søfarendes helgen, der naturligt nok var yderst populær på Born-

holm, så populær at både en af øens rundkirker, Nylars, og to købstadskirker, Rønne og Nexø, har ham som skytshelgen. *Niels* spiller tilsyneladende ingen nævneværdig rolle i sognets navngivning, men måske har der ikke været så mange at opkalde efter i perioden. Den tyske form af navnet, *Claus*, har kun en repræsentant. *Anders* (< *Andreas*) og *Lars* (< *Laurentius*) er også velkendte i sognets navngivning, det første med 17 og det sidste med 14 eksempler. Apostelnavnet *Andreas* kendes først og fremmest som navn på gejstlige i Danmark, men bliver senere i formen *Anders* et elsket navn i bondestanden over hele landet. På Bornholm er Rø kirke indviet til *Skt. Andreas*. *Skt. Laurentius* var både skytshelgen for domkirken i Lund og for Bornholms største rundkirke, Østerlars. Det siger noget om hans placering i helgenhierarkiet. *Laurentius* fordanskes allerede i 1200-tallet til *Laurens*. Senere optræder også formen *Laurids*, *Laurits*, hvoraf kortformen *Lasse* (2 belæg) er dannet. Det i bondestanden så udbredte navn *Lars* er først kommet til efter middelalderen, formentlig dannet til helgennavnets mere folkelige form *Larentius*. *Lars* og *Lasse* blandes aldrig sammen i Østermaries kirkebog. Endelig er der ærkeenglen Mikael, Bornholms tidligste skytshelgen, til hvem Ruts kirke er indviet. *Skt. Michel* er nævnt på flere af øens runesten, bl.a. Østerlarsker-stenen 2,¹⁵ hvor der står: »Krist og sankt Mikkel og sankta Maria hjælpe hans sjæl«. Rutsker sogn hed for øvrigt tidligere Skt. Michels sogn.¹⁶ Helgennavnet kommer i brug fra ca. 1200 og bliver et meget yndet navn gennem hele middelalderen i alle stænder. På Bornholm viser tingbogsmaterialet, at *Michel* både hører til de tidligste og mest brugte. Det kan derfor undre, at det kun optræder på en syvende plads med ni belæg.

14 Danmarks Runeindskrifter nr. 368

15 Danmarks Runeindskrifter nr. 398

16 Danmarks Stednavne bd. 10 s. 231

Fire runesten på Østermarie kirkegård, benævnt Østermarie-stenen 2, 5, 6 og 3 – alle fra slutningen af 1000-tallet. Nr. 5 har følgende indskrift: Øde og Sven og Ødger rejste stenen efter deres broder Gunnulv den gode og efter moderen Gunnild (oversættelse Ludvig Wimmer). Foto Bornholms Museum.

Gruppe 2:

Jep(pe), og *Mons* har henholdsvis 10 og 8 belæg. *Jep(pe)* er udviklet af *Jacob*, der var et af de allerførste navne, der nåede Danmark i forbindelse med kristendommen. Af *Jacob* dannes *Jep* og heraf igen kortformen *Jeppe*. Endnu senere optræder *Ib*, der ikke forekommer som døbenavn i perioden. Til gengæld er det helt almindeligt som patronym til de døbte børns fædre. Skt. Ibs kirke er, som navnet antyder, viet til Skt. *Jacob*, hvilket sikkert har været medvirkende til navnets popularitet, der, så vidt jeg kan se, tager til i løbet af 1700-tallet. Få navne indlånes i dansk før kristendommens indførelse. *Magnus* (»stor«) er et af dem, idet det kommer i anvendelse allerede i 900-årene og kan derfor siges at ligge i tiden mellem de gamle nordiske og de religiøst indlånte navne, men regnes almindeligvis på grund af dets anvendelse som helgennavn til de indlånte. Den hellige *Magnus* var Bayerns apostel og i Italien en af de 14 nødhjælpere. Omkring 1400 optræder navnet i formen *Mogens*, der i visse egne udvikles til *Mons*, en form der først og fremmest kendes fra Bornholm og Skåne, hvor navnet er yderst almindeligt. I kirkebogen forekommer det otte gange i perioden. Også i Danmark tilbedes de 14 nødhjælpere, men meget få af dem har sat sig spor i den danske navngivning. Hvem ville vel hedde *Blasius* eller *Pantaleon* for den sags skyld, men enkelte er der dog. Det gælder således Skt. *Jørgen* (den hellige *Georgius*) og Skt. *Erasmus* (den hellige *Erasmus*). Navnet *Jørgen* (seks belæg) er indlånt fra tysk og ligesom *Rasmus* belagt i dansk fra 1400-tallet. Skt. *Jørgen* og dragen har været et særdeles populært motiv på mange kalkmalerier rundt om i landets middelalderkirker. Desuden har Skt. *Jørgensgårde*, navn på mange hospitaler i middelalderen, været med til at gøre navnet populært - også på Bornholm, hvor både et Skt. *Jørgens* hospital og et Skt.

Jørgens kapel nævnes i 1500-tallet i Aaker sogn.¹⁷ Den hellige *Erasmus* - dansk form *Rasmus* (fem belæg) - bliver i senmiddelalderen en meget yndet nødhjælper. Han anråbes mod kolik og mavesmerter, hvilket måske har givet navnet en vis popularitet også uden for Fyn, hvor det har været blandt de mest elskede navne gennem tiden. Hverken kirker eller altre er indviet til ham på Bornholm, men et Erasmusalter findes dog i Lund. *Mads* (seks belæg) er almindeligt kendt i 1400-tallets Danmark og udviklet af *Mathias* (en af Judas' apostle) eller *Mathæus* (en af evangelisterne). Hvilket af dem er svært at sige, eftersom udtalen af de to navne falder sammen i *Mads* (< *Mats* < *Mattes*), der for øvrigt bliver et af de mest karakteristiske navne for bondestanden overhovedet. Det gælder også *Morten* (seks belæg), der er dannet til helgennavnet *Martin* (af Tours). Måske har navnet opnået sin popularitet efter reformationen i form af opkaldelse efter *Morten Luther* som en slags modvægt mod de mange katolske helgennavne. I al fald synes det at være blevet særdeles populært i hele landet efter 1500-tallets midte.

Christian er ikke indlånt som helgennavn, men dannet til adjektivet »kristen«. *Christian* er som bekendt navnet på flere danske konger og udvikles sent i middelalderen til *Christen*, som vel nok fortrinsvis hører bondestanden til. I sognet forekommer *Christian* fire gange, *Christen* to. At den ene *Christian* (1689) har fået et kongenavn skyldes vel faderen, Jens Pedersen Kofoed, almindeligvis benævnt som Bornholms befrier. Barnet var for øvrigt hans 24. og sidste. Jep Smed er far til en anden *Christian*. Måske er der tale om familien på en af sognets større gårde, Smedegaard. Endelig kunne det tænkes, at kong *Christian V's* besøg på Bornholm i 1687 har

17 Danmarks Stednavne bd. 10 s. 489, 496

Epitafium i Østermarie kirke over Jens Pedersen Kofoed (1628-1691), hans to hustruer samt hans 24 børn, de første 21 med Margrethe Sandersdatter Lesler (død 1678), de sidste tre med Elisabeth Gabrielsdatter Acceleye (død 1739). Epitafiet blev ophængt i kirken i 1682. Foto Bornholms Museum.

været udslagsgivende for navnevalget. Under alle omstændigheder er bondestandens *Christen* ikke et hyppigt anvendt navn i sognet i modsætning til fx i Nordjylland, hvor det i 1600-tallet indtager en klar førsteplads blandt landsdelens døbenavne.

Gruppe 3:

I den tredje gruppe er belægsmaterialet for de enkelte navne ikke stort. Det drejer sig udelukkende om navne med et-to belæg. *Simon*, der er overleveret på dansk grund så tidligt som i 1100-tallet, er i Det ny testamente navn på et par af apostlene og desuden navn på flere helgener, hvilket kunne have været med til at gøre det populært. Det er da også brugt i middelalderen i alle stænder, men bliver aldrig helt almindeligt, heller ikke i Østermarie sogn, hvilket man også kan sige om *Marcus*, navn på en af evangelisterne. Måske har den latinske form virket for afskrækkende. *Mourits*, indlånt fra tysk, er udviklet af det latinske helgennavn *Mauritius*. Det er i middelalderens Danmark meget lidt kendt, men vinder i 1600-tallet stor udbredelse i bondebefolkningen i former som *Mourits*, *Mowrids* og altså også *Mourids* i Østermarie sogn, hvor der på Maglegaard i 1400-tallet for øvrigt fandtes et gårdskapel viet til *Skt. Mauritius* (og *Skt. Margrethe*). Om helgenens tilstedeværelse i sognet har spillet nogen rolle, skal jeg ikke kunne sige. *Joachim* er også et helgennavn og anvendtes almindeligvis af adelen, men udvikledes efter middelalderen på dansk grund til *Jochum*, hvor det fik en vis udbredelse i bondestanden. *Jochum* forekommer kun denne ene gang. Præsten er fader til barnet, hvilket umiddelbart kunne tale for en mere højkirkelig form, som vi ofte møder hos præstebørn. Barnet er imidlertid opkaldt efter sin morfar, og han hed *Jochum. Thomas* - et apostel- og helgen-

navn - er ikke meget brugt uden for Jylland, hvor formen *Tammes* næsten er enerådende. Mens der i Lund fandtes en kirke indviet til *Skt. Thomas*, synes Bornholm hverken at have kirke eller kapel viet til denne helgen, hvilket afspejles i den sparsomme navngivning. Endelig er der *Zacharias* - navnet på Johannes Døberens fader - et navn som forekommer særdeles sjældent i den danske navneflora, og som sikkert kun kan have overlevet i enkelte familier på grund af opkaldelse. I en skatteliste fra 1610 findes navnet *Zachriis Jbssen*, Hammershus len.¹⁸ - Navnet kunne måske også med fordel have været anbragt i næste gruppe - gammeltestamentlige navne - eftersom *Zacharias* også kendes fra Det gamle testamente som en af de »små profeter«.

Gruppe 4:

Foruden de nytestamentlige navne og andre helgennavne indlånes tidligt i middelalderen en række gamle bibelske navne, hvoraf kun få kommer til at spille en rolle. I Østermarie sogn drejer det sig om *Isach* og *David*, begge belagt to gange. Den ene *Isach* er opkaldt efter sin farfar (far *Peder Isachsen*), det samme er tilfældet med den ene *David*, hvis fader til og med er døbt med det gammeltestamentlige *Salomon (Davidsen)*. Selv om denne type navne er sparsomt repræsenteret i sognet, viser materiale fra øens andre kirkebøger på den tid, at ikke så få af disse gamle bibelske navne stadig er i anvendelse. Det drejer sig dog fortrinsvis om overleverede mandsnavne, hvilket nok skal tages som et udtryk for, at navnene er bevarede gennem opkaldelse.

18 Danmarks gamle Personnavne sp. 1606

Gruppe 5:

Som nævnt ovenfor er det svært at finde indlånte navne, der ikke på en eller anden måde har tilknytning til kristendommen. I kirkebogsmaterialet findes kun to, nemlig *Henrik* og *Herman* med henholdsvis et og to belæg. *Henrik*, indlånt i 1000-tallet, er den danske form af det tyske *Heinreich*. Navnet forekommer i middelalderen i den danske kongeslægt og bliver særdeles populært i den danske adel, hvoraf en del som bekendt stammer fra Tyskland. Navnet synes fortrinsvis at have været i anvendelse på øerne, da det finder vej til bondestanden. Også *Herman* er et tysk indlån og kendt i Danmark allerede gennem sagnhistorien. Det var ret almindeligt i middelalderen, men træffes sjældent herefter uden for Sønderjylland. På Bornholm bliver det imidlertid en del af det faste navneforråd op gennem tiden.

Mens det ikke var noget større problem at identificere de nordiske egnsnavne, stiller sagen sig ganske anderledes, når det gælder de indlånte. Blandt de hyppigere navne i det bornholmske materiale er der vel nærmest kun tale om *Lars* og *Mons*. I den anden ende af skalaen er det endnu sværere, men med baggrund i øens navngivning som helhed er det måske muligt at se de gammeltestamentlige navne, *Isach*, *David* og *Zacharias*, hvortil kommer *Gabriel* og *Jochum*, som en slags egnsnavne. Det tyske islæt, navnene *Claus*, *Johan*, *Henrik*, *Herman* og *Mourids*, kunne måske også høre hertil.

Hvis vi herefter koncentrerer os om de bornholmske helgennavne, viser gruppe 1, at der udelukkende er tale om navne hentet fra kirkens højest rangerede helgener, nemlig Johannes Døberen, ærkeenglen Mikael, tre af apostlene og to af de fornemste helgener i hierarkiet. De udgør samlet ikke mindre end 70,9 % af den indlånte navnebestand. De »store helgener« har været de mest populære på øen, når børnene skulle

døbes, hvilket falder fint i tråd med Marius Kristensens ide om, at de forskellige kirkers skytshelgener har spillet en væsentlig rolle i navngivningen i de enkelte egne.¹⁹ Det viser sig da også, at samtlige helgennavne i gruppen har modsvarigheder i de bornholmske kirkers skytshelgener. I sognet møder vi dog ikke *Clement*, men det er nok en tilfældighed. Den sidste skytshelgens navn, *Bothulf*, har været for fremmedartet til at kunne anvendes som mandsnavn, så fremmedartet at det ligefrem er blevet omtolket til *Bodil*. De øvrige grupper har næsten ingen eksempler på fornemme helgener, kun et par mindre kendte apostle og et par folkelige nødhjælpere. Man savner fuldstændig det lokale islæt i form af en *Skt. Søren* (Ry) eller en *Skt. Thøger* (Vestervig), men ud over *Skt. Michel*, Bornholms første skytshelgen, kendes ingen lokale helgener på Bornholm.

Det kan synes ejendommeligt, at man så længe efter reformationen - mere end hundrede år - ikke har taget nye navne i anvendelse som modvægt mod den katolske kirkes mange helgennavne. Måske skal man se flere af de tysk religiøse navne som en form for fornyelse, navne som *Claus*, *Hans*, *Johan*, *Jørgen* og *Mourids*, måske også *Christian*. Ganske vist har de fleste været i brug i Danmark allerede i middelalderen, men almindeligvis forbeholdt adel- og borgerstanden. Nu ser det ud til, at de er på vej ind i bondestanden, også i Østermarie sogn. Sikker kan jeg dog ikke være, eftersom kirkebøgerne ingen oplysninger giver om stand og erhverv. Måske er der tale om tyske håndværkere eller købmænd, måske om efterkommere fra lybækkertiden, eller måske om nogle af officersfamilierne fra de store gårde i sognet. Kirkebogen nævner sjældent tilnavn eller slægtsnavn, men næsten udelukkende faderens patronym.

19 Marius Kristensen, *Blandinger*, 1896-1916 s. 66

Klart er det imidlertid, at netop denne navnetype så småt vinder indpas i bondebefolkningen i det følgende århundrede ikke kun på Bornholm, men også andre steder i landet.

Kvindenavne

Det fremgår af frekvenstabellen, at materialet udgøres af 29 forskellige kvindenavne heraf fem nordiske og 24 indlånte navne. Det betyder, at 17,2 % af navneforrådet er af nordisk herkomst, mens 82,8 % er indlånte navne. Følgende nordiske navne findes i materialet opregnet efter frekvens: Boel (24), Signe (13), Inger (8), Gunnel (6), Ingeborg (2).

Blandt de ti almindeligste navne hos mændene fandtes kun et nordisk navn, nemlig *Ole*. Hos kvinderne ser billedet anderledes ud. Her er tre af nordisk oprindelse, og de udgør desuden en væsentlig større andel af, hvad man kunne kalde »top 10« - 22,4 % - i modsætning til mændenes, nemlig 4 %. Det er endvidere påfaldende, at kvinderne døbes med væsentlig færre forskellige navne end mændene, men det synes at være tendensen i hele Danmark på den tid. I Østermarie sogn dækker de fem hyppigste navne ikke mindre end 61,4 % af den samlede navnebestand. Det betyder, at ca. 2/3 af kvinderne er navngivet med et af disse fem navne. Forklaringen herpå er måske, at kvindenavnene er mere modeprægede end mandnavnene. I al fald er det blandt kvinderne, man først skal søge nyskabelserne i navngivningen, og klart nok blandt de yngste i flokken, hvor man var mindre bunden af opkaldsesskikkene. At nordiske navne oftere har været i brug som døbenavn frem for indlånte, viser måske også, at der har været færre kvindenavne at vælge imellem. Blandt de kristne navne, der var i anvendelse, fandtes der naturligt nok flest mandnavne, eftersom det var mændene, der dominerede helgenskarerne.

De nordiske kvindenavnens repræsentation i sognet (21,1 %) er som hos mændene den højeste i landet, jfr. Eva Meldgaards undersøgelse. Her ligger bevaringsprocenten mellem 3,4 (Fyn) og 9,4 (Midtsjælland). I København og Nakskov er den henholdsvis 6,8 og 5,4.²⁰

Nordiske kvindenavne

Boel er det hyppigste nordiske kvindenavn i materialet med 24 belæg og hermed 9,6 % af den samlede navnebestand, hvilket er lidt højere end på Sjælland, hvor det opnår en bevaringsprocent på 6,1.²¹ Navnet er udviklet af det gamle nordiske *Bothild* > *Bodil* > *Boel*. I middelalderen er det udbredt over hele landet, måske på grund af den danske dronning Bodil gift med Erik Ejegod (1095-1103). Allerede i 1400-tallet optræder navnet i flere dialektale former, fx *Buolde*, *Boeldt*, *Boeld*, *Bollæ* og *Boel*, og i 1600-tallet synes disse former at være hyppigt i anvendelse rundt om i Danmark, hyppigst dog i Østdanmark, hvilket også gælder for *Signe*, det næst almindeligste nordiske navn (13 belæg). Det er udviklet af *Signy*, overleveret på en upplandsk runesten (sikni),²² men kendes ellers i middelalderen oftest gennem sagnhistorien. Navnet er særdeles sparsomt overleveret, fortrinsvis i sjællandske og skånske kilder, fx *Seyne Swennings*, Ystad (1464),²³ men spiller ellers ingen rolle i den danske navneflora undtagen på Bornholm, hvor det er helt almindeligt. *Signe* skrives almindeligvis *Seine* eller *Seigne* i kirkebogen, hvilket synes at stemme meget dårligt med bornholmsk tradition, men da jeg ikke kender den pågældende degns baggrund, må det stå for hans regning. Navnet forbliver en

20 Eva Meldgaard, 1982 s. 194

21 Smst. s. 199

22 Danmarks gamle Personnavne sp. 1225

23 Smst.

fast del af det bornholmske navneforråd - populært i visse kredse og til visse tider. Den nordiske gud *Ing* er den guddom, der næst efter *Thor* har sat sig flest spor i den gamle nordiske navngivning. Navnet indgår ikke overraskende i to af kvindenavnene i materialet, nemlig *Inger* (otte belæg) og *Ingeborg* (to belæg). *Inger* er en eftermiddelalderlig udvikling af *Ingegerd*, og navnet er særdeles populært i folkeviserne (*Ingerlil*) og måske derfor almindeligt i brug i alle stænder, hyppigst dog i den østlige del af Danmark. Det synes at være et af de få navne fra bondestanden, som har overlevet, bl.a. via flernavnemoden (*Inger Marie*, *Inger Mette*, *Inger Lise*). Det andet, *Ingeborg*, er kendt fra sagnhistorien. I middelalderen forekommer det som navn på flere nordiske dronninger og anvendes flittigt blandt adelen. Senere er det hovedsagelig i Østdanmarks bondebefolkning, vi træffer navnet. *Gunnel* (kirkebogens form, seks belæg) er udviklet af *Gunhild* og ligesom *Ingeborg* navn på flere nordiske dronninger, og hvad der er vigtigt i denne sammenhæng, kendt fra to bornholmske runesten, som tidligere nævnt. *Gunhild* er sammen med *Botirða*²⁴ de eneste kvindenavne kendt i de bornholmske runeindskrifter, men der kunne i det mindste godt have været et par stykker til. På den største af øens runesten - Brogård-stenen - finder vi følgende indskrift: »*Svenger* lod rejse denne sten efter sin fader *Toste* og efter sin broder *Alv lak* og efter sin moder og efter sin søster«.²⁵ Enten har der ikke været plads til de to sidste navne på stenen, eller også er det nordboernes almindelige kvindesyn, vi står overfor. *Gunhild* er ikke ualmindeligt i middelalderen, men forekommer senere sjældent og som regel kun i Østdanmark.

Mens således ganske mange af de nordiske mandsnavne kunne karakteriseres som egnsnavne, er det samme ikke tilfældet for kvindenavnene vedkommende. Kun *Signe* kan betragtes som sådan. De fire andre navne er ganske vist rester af den gamle fællesnordiske navneskat, der har overlevet kristendommens bastante tryk af helgen- og martyrnave, men Eva Meldgaards undersøgelse fra 1600-tallet viser, at det er nøjagtig de samme navne, der går igen over hele landet. Kun få andre nordiske navne er i brug på dette tidspunkt, fx *Gyda* og *Thyre*.²⁶ De er således sammen med *Boel*, *Inger*, *Gunnel* og *Ingeborg* nærmest at betragte som datidens rest af nordiske modenavne - et fænomen som også bornholmerne synes at være underlagt. Nogen forklaring herpå gives næppe, men måske har kongeslægts dronninger og de populære folkeviser spillet en rolle. Flere af navnene bliver genoptaget i 1800-tallet i forbindelse med romantikken.

Indlånede kvindenavne

Som det fremgår af frekvenstabellen er de indlånede navne i klart flertal. Det gælder også kvindenavnene. Det er derfor ikke mærkeligt, at de hyppigste navne i »top fem« udgøres af indlånede navne. Kun *Boel* sniger sig ind imellem på en delt tredjeplads. Følgende indlånede navne findes i materialet opregnet efter frekvens: Kirsten (45), Karen (38), Margrethe (24), Anne (23), Gertrud (10), Lisbeth (9), Maren (7), Sidsel (6), Birgitte (5), Ellen (5), Hanne (4), Malene (4), Elsebe (3), Marie (3), Bente (2), Trine (2), Barbara, Else, Johanne, Marine, Marta, Mette, Sophie, Valborg - alle (1).

24 Danmarks Runeindskrifter nr. 378

25 Smst. nr. 401

26 Meldgaard, 1982 s. 205ff.

Gruppe 1:

Hyppigst er *Kirsten* med 45 belæg, hvilket svarer til 18 % af hele den samlede navnebestand. *Kirsten* er den danske udvikling af *Christina*, en for øvrigt ret så ukendt helgeninde. Navnet er tidligt i brug i de nordiske kongeslægter, fx hertug *Knuds* (Lavard) datter *Kristin*, kendt fra folkeviserne. De forskellige danske udviklinger, *Kristine*, *Kirstine*, *Kiersten*, bliver særdeles populære i alle stænder gennem middelalderen. I 1600-tallet synes navnet mest at være i brug på Sjælland. På Bornholm er det så afgjort et af de mest elskede overhovedet, og populariteten synes at holde langt op i tiden. Former som *Kierstene* eller *Kiersten* anvendes ofte i kirkebogen, hvor førstnævnte er i fuld overensstemmelse med den gamle bornholmske udtale. Et næsten lige så hyppigt navn er *Karen* med 38 belæg. Det er udviklet af *Katharina*, navn på flere helgeninder, og er et af de ældste og mest almindelige fremmede kvindenavne i Norden. Desuden bæres det af medlemmer af de nordiske kongeslægter. Fra o. 1500 udvikles gennem sjældne overgangsformer navnene *Karrine* og *Karne* (*Karna*) øst for Storebælt og *Karen* på Fyn og i Jylland. Navnet er gennemgående skrevet *Karne* i kirkebogen - men ikke *Karna* (den bornholmsk-skånske udtale af navnet). *Karen* hører så afgjort til blandt bondestandens mest elskede navne gennem tiden. Det er i anvendelse over hele landet, men nok mest i Østdanmark, knap så udbredt i Jylland og på Fyn. *Trine* (to belæg) er en kortform til *Kathrine* (< *Katharina*) og har sikkert været velkendt som kaldenavn langt tilbage i tiden, men har først i 1900-tallet fået status som officielt døbenavn. Det er dog overleveret allerede i 1300-tallet i formen *Trinde*.²⁷ *Margrethe*, der er det tredje hyppigste navn med 24 be-

læg, er den danske udvikling af *Margaretha* og kendes i Danmark fra 1200-tallet. Ganske vist er der tale om et helgenindenavn, men det er snarere dets anvendelse i den danske kongeslægt, der har gjort det til så yndet et navn, først blandt adelens kvinder, senere også i borger- og bondestanden. Som de ovenfor nævnte navne er *Margrethe* i 1600-tallet hyppigst brugt i Østdanmark. På Bornholm havde man tidligere et kapel på Maglegaard, der var viet til *Skt. Margrethe*, men om det har spillet nogen rolle for navnets popularitet, vides ikke. Også *Anne* hører til blandt de mest frekvente navne i sognet med sine 23 belæg. Det er udviklet af *Anna* (Jomfru Marias moder) og sjældent i 1300-tallet og begyndelsen af 1400-tallet, men bliver almindeligt i takt med *Skt. Anna* kultens udbredelse. Kun få kirker er viet til *Skt. Anna*, hvilket nok skyldes den sene udbredelse, hvor de fleste kirker for længst var taget i brug. På Bornholm fandtes tidligere et *Skt. Anna* kapel i Gudhjem. Formen synes i middelalderen at veksle mellem *Anna/Anne*. I kirkebogen skrives det vekslende *Anne* og *Ane*.

Gruppe 2:

Der er et stort spring ned til næste navn på frekvenslisten, nemlig *Giertrud* (kirkebogens form). Navnet ser nordisk ud, men er et gammelt tysk helgenindenavn. Den helige *Gertrud* er som bekendt de vejfarendes skytshelgen, og hendes billede stod ofte i vejkanterne under åben himmel. Derfor gik »glangsen af *Skt. Gertrud*«. Navnet er formentlig kommet hertil med de hanseatiske købmænd og bliver ganske populært i middelalderen, hyppigere i bysamfundene end i bondestanden. Alligevel synes *Gertrud* med sine ti forekomster i kirkebogen at være relativt almindeligt, selv om der tilsyneladende ikke er belæg for, at *Skt. Gertrud* har været dyrket her på øen. Som beskrevet

27 Danmarks gamle Personnavne sp. 1476

ovenfor spiller Johannes Døberen en stor rolle i den kristne navngivning. Det gør hans mor - Elisabeth - også. Navnet indlânes i Danmark i 1300-tallet, men er allerede på det tidspunkt et modenavn i forskellige europæiske fyrstehuse. I Danmark kendes *Elisabeth* som navn på flere dronninger, fx Christian II's dronning *Elisabeth*. Mens adel- og borgerstanden holdt fast i navnet i dets oprindelige form, foretrak bondestanden så afgjort de nationale afledninger, de tidlige *Elsebe* og *Else* (o. 1300) og senere de måske indlånte afledninger *Lisabeth* eller *Lisebeth*. Alle varianter er repræsenteret i sognet. Hyppigst er *Lisebeth/Lisabeth* med ni belæg, *Elsebe* har tre og *Else* et belæg. I intet tilfælde er der tale om forekomster af navnet i dets oprindelige form, heller ikke hos præsten, der døber sin datter *Lisabeth*. *Sidse*, almindeligvis skrevet *Sidsele* i kirkebogen, er en senmiddelalderlig form af helgenindenavnet *Cæcilia*. Navnet anvendes i middelalderen af den fornemme sjællandske Hvideslægt, men bliver snart udbredt i hele riget. Fra slutningen af 1300-tallet træffes formen *Cissele*, *Sissele*, og fra 1400-tallet kendes *Sidse*. I eftermiddelalderlig tid glider navnet ud i de fleste landsdele, men benyttes stadig på Sjælland op i tiden. På Bornholm er det helt almindeligt. I kirkebogen har navnet seks forekomster af den i 1300-tallet udviklede form *Sidsele*. *Birgitte* er en nordisk form af keltisk *Brigit*, men det er sikkert den hellige *Birgitta* af Vadstena, datter af Birger Jarl, der har været baggrund for navnets overordentlige udbredelse i hele Danmark, selv om det nok er øst for Storebælt, vi oftest træffer det.

Gruppe 3:

De følgende navne har kun få repræsentanter i kirkebogen, nemlig et-fire belæg. *Johanna* forekommer i Det ny testamente som en af kvinderne ved Kristi grav. Nav-

net vinder udbredelse delvis ved opkaldelse efter *Johannes* og bliver uhyre populært. Den danske form, *Johanne*, spiller dog ingen rolle i Østermarie sogn, hvor det kun forekommer en gang, med mindre de fire belæg på den mere folkelige form af navnet, *Hanne*, tælles med. Præsten var, som allerede nævnt, af den opfattelse, at disse kaldenavne sagtens kunne anvendes som døbenavne. Skal man tro håndbøgerne, bliver *Hanne* - ligesom *Trine* - først en officiel navneform i 1900-tallet. Måske er pigerne til og med opkaldt efter en af deres mandlige slægtninge med navnet *Hans*. *Ellen* - almindeligvis skrevet *Elne* i kirkebogen - er udviklet af *Helena* og indlânes først i adelen, fx *Ellen Marsvin*, men bliver senere almindeligt i alle stænder, dog fortrinsvis i den østlige del af landet. Navnet kendes endvidere fra folkeviserne. *Malene* (fire belæg) er overleveret fra 1500-tallet og givetvis en sammentrækning af *Magdalene*, tilnavn til *Maria* i Det ny testamente, til adskillelse fra *Maria*, Jesu moder. Navnet er sjældent i Danmark i middelalderen, men bliver i eftermiddelalderlig tid hyppigt kendt i former som *Malene* og *Lene*. *Magdalene*, som ganske vist ikke er overleveret i kirkebogen, er, så vidt jeg kan se, almindeligt i brug på Bornholm i 1600- og 1700-tallet, så måske er det præstens accept af de folkelige former, der igen slår igennem. *Marie*, der er den danske form af *Maria*, Jesu moder i Det ny testamente, er som allerede antydnet sjældent som døbenavn. I perioden forekommer det tre gange. Et par af belæggene er vanskelige at tyde, men lader sig med lidt god vilje læse som *Maria*. Navnet tages først i brug i Danmark i senmiddelalderen. Ifølge den katolske tro var *Maria* ikke et navn, man kunne anvende som døbenavn, dertil var ærefrygten for Jesu moder for stor. Først et godt stykke efter reformationen vinder navnet indpas i befolkningen, og med flernavnemoden i 1700-tallet stiger *Maries* popularitet på be-

kostning af *Maren*. *Bente*, repræsenteret med to belæg, er enten en udvikling af *Benedikte* eller dannet direkte til mandsnavnet *Bent*, som for øvrigt slet ikke er overleveret i materialet. Formen *Bente* kendes fra 1400-tallet, men er ikke et navn, der slår an i det øvrige Danmark før ind i 1900-tallet. I Sverige (og Skåne) var og er det imidlertid ofte forekommende i formen *Bengtha*.

Gruppe 4:

Barbara, *Mette*, *Sophie* og *Valborg* er alle nævnt i kirkebogen en gang. At *Mette* kun findes denne ene gang i materialet, kan virkelig overraske. Navnet, der er udviklet af det tyske helgenindenavn *Mechtild*, er et af bondestandens mest elskede navne i eftermiddelalderlig tid. Det indlånes først i Slesvig, for derefter at brede sig til de øvrige dele af landet, men når aldrig at blive almindeligt på Bornholm. Her er det kendt, men ikke meget brugt. *Sophie* optræder kun sammen med navnet *Anne* (*Anne Sophie*) og er således en del af det første og eneste eksempel på flernavnemoden blandt kvinderne. Helgenindenavnet *Sophie*, der indlånes i Danmark o. 1100, har været særdeles populært blandt de danske dronninger siden middelalderen, men vinder aldrig rigtigt indpas i den danske bondestand. *Barbara* er også et helgenindenavn. Den hellige *Barbara* regnes til de fire store jomfruer (*Barbara*, *Katharina*, *Margrethe* og *Dorothea*), men også som en af de 14 nødhjælpere. Flere af disse nødhjælpere forekommer hyppigt i navngivningen, men *Barbara* blive ikke så populært som visse andre. I Sverige var dyrkelsen af *Barbara* langt mere udbredt. Her udvikledes navnet til *Barbro*, en form som også kendes på Bornholm. Det synes ikke at have haft den store betydning, hverken i senmiddelalderen eller for den sags skyld op gennem tiden. Heller

ikke *Marta* (søster til Maria og Lazarus), kendt i Danmark fra 1100-tallet, spiller nogen rolle i den danske navngivning, om end det findes belagt i hele landet. *Valborg*, af tysk oprindelse og indlånt så tidligt som i 1200-tallet, kendes som navn på en abbedisse i Hildesheim. Det synes sparsomt belagt i den danske navnetradition, men bliver ret så kendt i 1800-tallet under romantikken.

Kirsten, *Karen*, *Margrethe* og *Anne* bæres af mere end halvdelen af kvinderne i Østermarie sogn (52 %). I det øvrige Danmark er rækkefølgen almindeligvis: *Maren*, *Anne*, *Karen*, *Kirsten* og *Margrethe*. Man savner altså navnet i toppen - *Maren* - på den bornholmske frekvenslistes øverste del. Det er i håndbøgerne udråbt til det absolut populære kvindenavn til alle tider i Danmark i middelalderen og langt ned i 1700-tallet, men i den bornholmske navneflora har det ikke vundet større indpas. Det findes skam, men ikke i samme grad som i det øvrige land. Forekomsten i kirkebogen - syv belæg - synes at svare så nogenlunde til gennemsnittet i andre af øens kirkebøger. I et enkelt tilfælde optræder navnets oprindelige form, *Marine* udviklet af *Marina*, navn på en ret så ukendt helgeninde. Det indlånes i Danmark i 1300-tallet og bliver i løbet af 1400-tallet i formen *Maren* et af de hyppigste navne, måske som erstatning for *Maria*, som man i den katolske tid ikke kunne anvende. Nogen »afløser« for *Maren*, skrevet *Marne* i sognets kirkebog, eksisterer ikke på Bornholm. De indlånte - kristne - kvindenavne er på landsplan hovedsagelig koncentreret om *Maren*, *Karen*, *Kirsten* og *Mette*, men også *Anne* og *Margrethe* spiller en stor rolle i navngivningen. Lidt færre synes at hedde *Else*, *Johanne* og *Sidsel*. Listen over de populære pigenavne er dog nogenlunde stabil fra landsdel til landsdel.²⁸

28 Fx Wegener & Kjær, 1978 s. 127ff., Meldgaard, 1982 s. 205ff.

Et godt stykke kan de populæreste navne i Østermarie sogn følge med, men *Maren* og *Mette* hører hverken til sognets eller resten af øens favoritter. Flere af navnene er som hos mændene af tysk religiøs herkomst. Dog tror jeg ikke, at man skal se dem som efterreformatoriske fornyelser. De fleste har allerede på det tidspunkt længe været i brug i bondestanden og er snarere et udtryk for, at man har haft behov for flere døbenavne, end hvad der var tilgængeligt. Ellers viser navngivningen så nogenlunde samme tendens i sognet som på landsplan, når bortses fra de mange folkelige former: *Else*, *Elsebe*, *Lisabeth*, *Hanne*, *Malene* og *Trine*. Kun *Bente* kunne vel med en vis rimelighed anses for at være et egnsnavn blandt de indlånte helgennavne.

Jeg har tidligere været inde på ensidigheden i navngivningen på øen, hvilket i særlig grad gælder kvindenavnene. Her er ikke, udover kapellerne viet til *Skt. Anna* og *Skt. Margrethe* og de to kirker Vester- og Østermarie viet til Jomfru *Maria*, nogen beviselig grund til at holde befolkningen fast i en bestemt navnetradition med baggrund i skytshelgenerne. Der har altså været større mulighed for at vælge frit, også når man tager opkaldsesskikkene i betragtning. Man synes imidlertid ikke at have benyttet sig deraf. Navnene er snarest at betragte som en slags modenavne, i brug over hele landet, næppe opkaldt direkte efter de nævnte helgener, snarere er der tale om, som ved de nordiske kvindenavne, at Nordens dronninger og folkevisens unge møer har spillet en rolle, når barnet skulle døbes. Denne ensidighed løsnes der med flernavnemoden - se nedenfor - lidt op for, ligesom de mange kvindenavne afledt af mandsnavne bringer flere navne ind i den danske navneflora, men nye, det er de ikke. Dem skal vi langt op i tiden for at finde.

Nye navnemoder

Skikken med at give børn mere end et fornavn stammer med stor sandsynlighed fra Tyskland, hvor først adelen, senere også de andre stænder tager moden til sig. I Danmark har Christian IV fået æren af at have indført skikken, som han sikkert har lært at kende gennem sin tyskfødte dronning, Anna Cathrine af Brandenburg, og hendes familie.²⁹ Det er dog først fra 1611 han selv benytter sig af det nye modefænomen, idet hans efterfølgende børn - legitime såvel som illegitime - får to fornavne, bl.a. den på Bornholm så kendte *Leonora Christine*. Moden slår hurtigt igennem i adel- og borgerstanden, og bondestanden følger snart efter. I Østermarie sogn er der imidlertid kun døbt to børn med mere end et fornavn. Fenrik Claus Hansen Kofoeds søn med Elisabeth Gabrielsdatter Acceleye får i dåben navnet *Jens Gabriel*. Moderen var tidligere gift med Jens Pedersen Kofoed. Deres førstefødte blev efter traditionen døbt *Jens* efter Elisabeths afdøde mand. Navnet *Gabriel* fik han efter sin morfar. Barnet døde desværre tre uger efter fødslen. Derimod ved vi meget lidt om det andet barn - en pige. Hun fik i dåben navnet *Anne Sophie* og benævnes som uægte i kirkebogen. Moderen var Johanne Hansdatter. Nogen udlagt barnefader nævnes ikke. Materialet er altså ganske spinkelt, men det skal understreges, at man ikke har været helt ukendt med flernavnemoden i sognet. Således bærer en af degnene to navne, *Giørt Philip (Simensen)*, men han døber blot sine børn med et navn efter den gamle tradition. Om navne som *Johanne* og *Bente* er de første spæde forsøg på at danne kvindenavne af mandsnavne, en navnemode som slår igennem i næste århundrede, tør jeg ikke sige med de sparsomme oplysninger, kirkebogen giver.

Konklusion

Som det fremgår af ovenstående skiller navnetyperne i Østermarie sogn sig ikke i væsentlig grad ud fra, hvad vi møder i det øvrige Danmark på den tid. Her findes nordiske navne, indlånte navne - hovedsagelig helgennavne, bibelske navne og tyske navne af religiøs og verdslig herkomst, ligesom de forskellige udviklinger af helgennavnene bliver taget i anvendelse. Går vi lidt tættere på navnebestanden i sognet, ser vi, at hovedparten af navnene - det gælder mandsnavne såvel som kvindenavne - næsten udelukkende forekommer i østdanske kilder. Det skel mellem vestdansk og østdansk navnetradition, som man ofte plæderer for, står lysende klart her. Går vi endnu tættere på, ser det ud til, at der er adskillige fælles træk i den skånske og bornholmske navneflora, både hvad angår den gamle nordiske navnetradition og den senere kristne. Den gode kontakt landsdelene imellem har naturligvis også sat sine spor i navngivningen, så *gennemgribende* at man ligefrem kan tale om en fælles skånsk-bornholmsk navneskik, en skik som især spindesiden har gjort flittigt brug af. På Bornholm antages navne som *Barbro*, *Bente*, *Manild* (< *Magnhild*), navn på en skånsk folkehelgeninde, og *Signe* at tilhøre denne fælles tradition. Når det gælder mandsnavnene, ser de ud til at være skåret over samme læst som de skånske, jfr. Alfred Thomsens oversigt over skånske mandsnavne i Christian III's cancelliregistranter.³⁰ Ses der bort fra navnet *Hans*, som ikke har været helt så almindeligt i Skåne, er overensstemmelserne mellem den skånske navneliste og den bornholmske slående. Det er der, som vi skal se, en grund til, hvis vi går tilbage i tiden.

Kristendommen blev ifølge Adam af Bremen officielt indført på Bornholm år

1070 på biskop Eginos foranledning. Knap 100 år senere påbegyndtes det store kirkebyggeri rundt om på Bornholm, hvoraf Aa kirke, Østerlars, Nylars og Ny kirke er vægtige eksempler. Nogle taler ligefrem om, at kirkerne tillige skulle fungere som forsvarsværker mod en mulig indtrængende fjende, måske venderne. Bygherren skulle efter sigende have været en af Eginos efterfølgere, biskop Eskil(d), der som nævnt rådede over det meste af Bornholm i 1100-tallet. Efter kirkernes færdiggørelse fulgte også den traditionelle helgenindvielse, og hvad var da mere naturligt end at anvende de fra Lund kendte skytshelgener. Det ser i al fald ud til, at størsteparten af de helgener, der har fundet vej til de bornholmske kirker, også er kendte helgenskikkelser i Lund med domkirkens egen Skt. Laurentius som den fornemste.³¹ Måske er der ligefrem tale om et rent skrivebordsarbejde. Hvis det er tilfældet, at den bornholmske befolkning administrativt har fået tildelt et sæt helgener af ærkebiskoppen af Lund i forbindelse med kirkeindvielserne, er der også tale om en slags »forprogrammering« af den bornholmske navneskik fra 1100-tallets midte, en navneskik der først i 1800-tallet får nye impulser.³²

Relationerne til de nordtyske områder er heller ikke til at komme udenom. Det ses bl.a. af de forskellige indlånte navne af tysk oprindelse, som er overleveret i sognets kirkebog. Om det nu skyldes indvandring eller handelsforbindelser (de hanseatiske købmænd) eller begge dele, skal jeg ikke tage stilling til ved denne lejlighed, men en del af de på Bornholm nok så kendte slægtsnavne vidner helt bestemt om en nedertysk forbindelse i middelalderen,³³ en forbindelse som sikkert er fortsat langt op i tiden.

31 Jörgen Ericson, 1961-62 s. 31

32 Der tages i denne sammenhæng ikke stilling til diskussionen om sognene og sognenavnenes oprindelse

33 Bente Holmberg, 2007 s. 103

30 Alfred Thomsen, Danske Studier, 1926 s. 146

Litteratur:

Håndbøger:

Danmarks gamle Personnavne 1-2, udg. af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen & Rikard Hornby. 1936-64

Danmarks Runeindskrifter, udg. af Lis Jacobsen & Erik Moltke. 1942

Danmarks Stednavne bd. 10. Bornholms Stednavne, udg. af Stednavneudvalget. 1951

Hald, Kristian: Personnavne i Danmark. II Middelalderen. 1974

Hornby, Rikard: Danske Personnavne. 1978

Meldgaard, Eva Villarsen: Den store navnebog. 1994a

Søndergaard, Georg: Bogen om personnavne. 1979

Søndergaard, Georg: Danske fornavne. 1982 & 1991

Trap, Danmark. Bornholms Amt bd. IV, 2, udg. af Niels Nielsen, Peter Skautrup & Povl Engelstoft. 1955

Wimmer, Ludvig F.A.: De danske Runemindesmærker, Haandudgave. 1914

Anden litteratur:

Ericson, Jörgen: De bornholmske sockennamnen, i: Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift 1961-62, s. 22-32

Holmberg, Bente: Centralitet og regionalitet i Bornholms sted- og personnavne, i: NORNA-rapporter 82, 2007, s. 91-106

Kristensen, Marius: Fremmede personnavne i dansk indtil omtr. 1650, i: Blandinger til oplysning om dansk sprog i ældre og nyere tid bd. 2, 1896-1916, s. 65-83

Liebgott, Niels-Knud: Hellige mænd og kvinder. 1982

Meldgaard, Eva Villarsen: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år. 1965

Meldgaard, Eva Villarsen: Dansk fornavneskik i 1600-tallet, i: Studier i nordisk filologi bd. 63, 1982, s. 186-210

Meldgaard, Eva Villarsen: Studier i københavnske fornavne 1650-1950. 1990

Meldgaard, Eva Villarsen: De kristne personnavne kommer, i: NORNA-rapporter 54, 1994b, s. 201-217

Rasmussen, Jørgen Bo: Pesten og tavlerne på Bornholm, i: Bornholmske Samlinger III. rk. 12. bd. 1998, s. 9-119

Thomsen, Alfred: Et bidrag til dansk navneskiks historie, i: Danske Studier bd. 23, 1926, s. 135-146

Wegener, Vibeke og Kjær, Marianne: To studier i danske fornavne. 1978

Østermarie sogns kirkebog (1687-1700), elektronisk udgave v/ Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening

*Frekvenstabel over mands- og kvindenavne i Østermarie sogns kirkebog 1687-1700***Mandsnavne:**

Hans	40
Peder	31
Jens	29
Anders	17
Lars	14
Jep(pe)	10
Michel	9
Mons	8
Niels	8
Ole	7
Jørgen	6
Mads	6
Morten	6
Rasmus	5
Christian	4
Poul	4
Erik	3
Esber	3
Svend	3
Ødber	3
Christen	2
David	2
Eskild	2
Herman	2
Holger	2
Isach	2
Lasse	2
Marcus	2
Seier	2
Simon	2
Ared	1
Claus	1
Gabriel	1
Hellis	1
Henrik	1
Haagen	1
Jacob	1
Jochum	1
Johan	1
Knud	1
Mourids	1
Sasser	1
Thomas	1
Thor	1
Zacharias	1

Kvindenavne:

Kirsten	45
Karen	38
Boel	24
Margrethe	24
Anne	23
Signe	13
Gertrud	10
Lisbeth	9
Inger	8
Maren	7
Gunnel	6
Sidsel	6
Birgitte	5
Ellen	5
Hanne	4
Malene	4
Elsebe	3
Marie	3
Bente	2
Ingeborg	2
Trine	2
Barbara	1
Else	1
Johanne	1
Marine	1
Marta	1
Mette	1
Sophie	1
Valborg	1

Skt. Salomons Kapel

- mulige spor efter dominikanere på middelalderens Bornholm

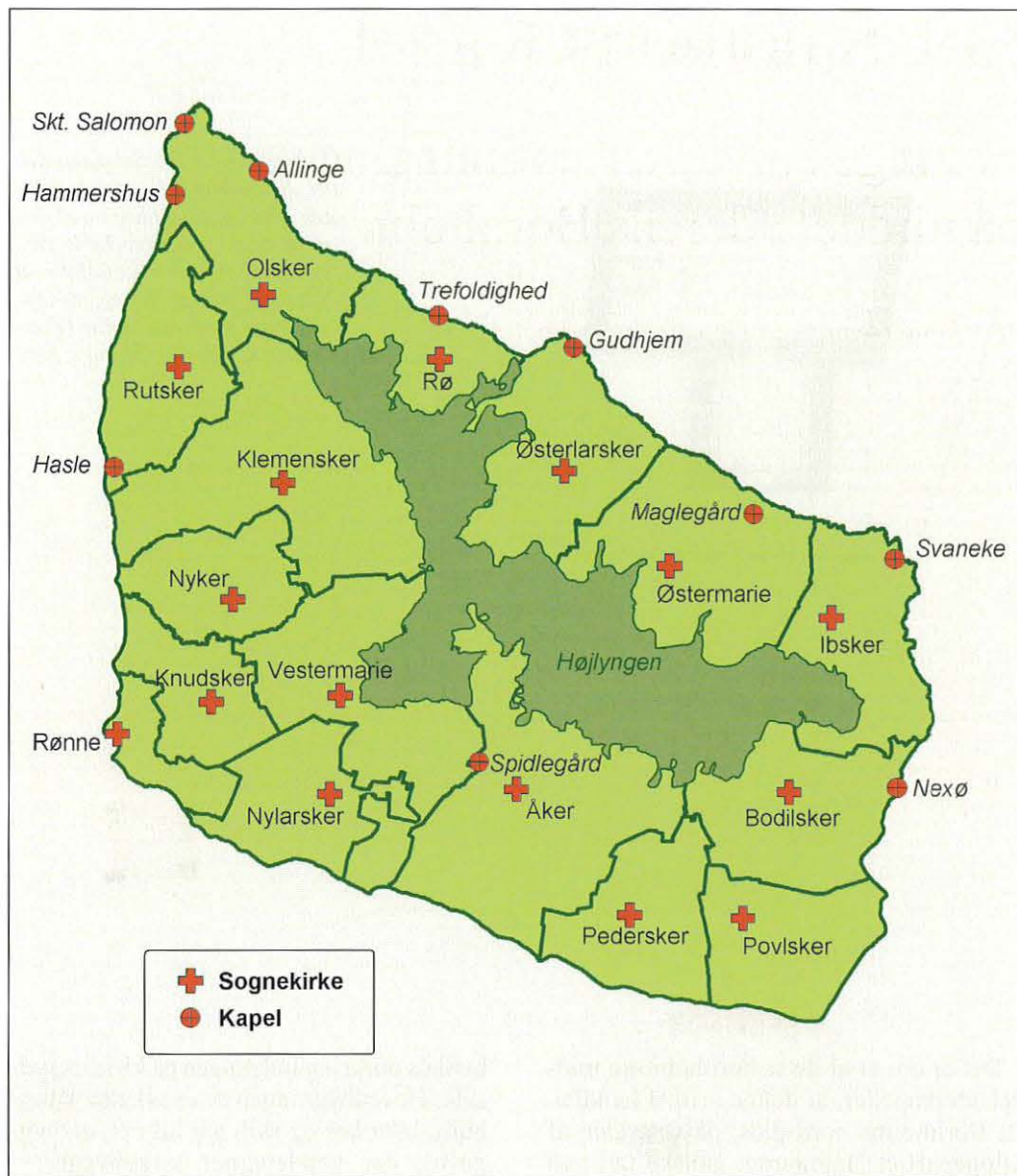
Af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Hvis man taler om middelalderkirker på Bornholm, vil de fleste ikke-bornholmere nok først og fremmest tænke på øens fire berømte rundkirker. Men der har været mange andre interessante kirker på middelalderens Bornholm. Helt præcist havde øen 26 kirker i alt, så vidt vi da kender til dem (se figur s. 119). 16 af kirkerne var egentlige sognekirker og de resterende ti havde formel status af »kapeller«, altså indviede kirkehuse, som ikke var sognekirker, men hvor der alligevel foregik kirkelige handlinger i forskellige sammenhænge.

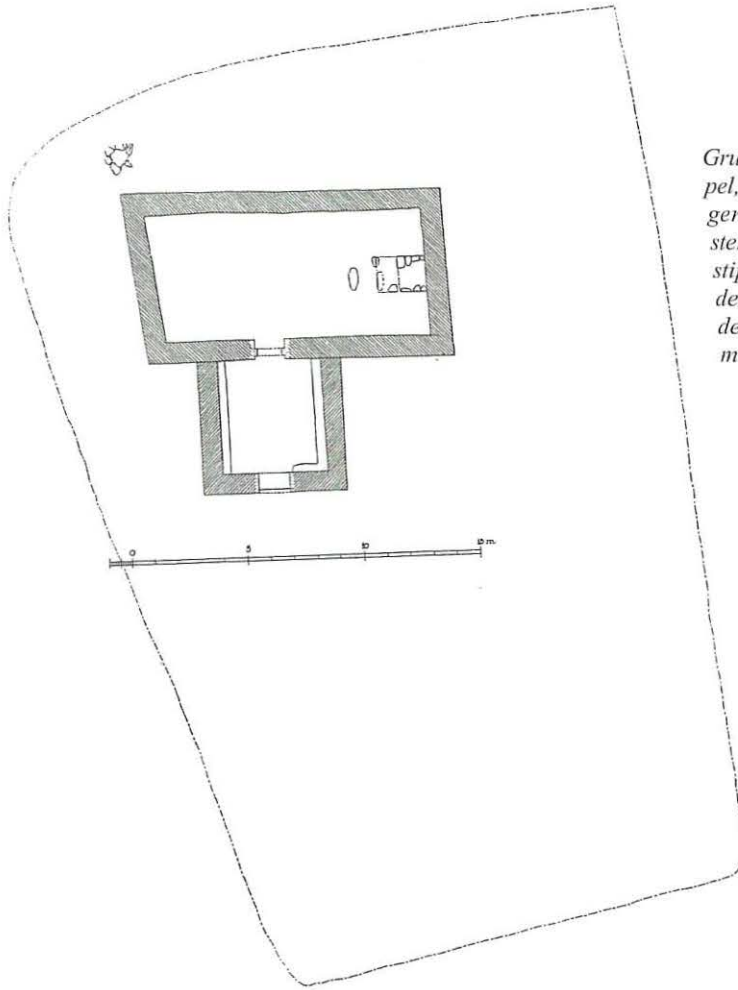
Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen (f. 1968) er ph.d. i middelalderhistorie og ansat som postdoc ved Nordisk Forskningsinstitut på Københavns Universitet. Han arbejder især med middelalderens bebyggelseshistorie og kirkehistorie, hvor han gennem de senere år har specialiseret sig i Dominikanerordenens virke i Danmark og Nordeuropa, der er emnet for både hans ph.d. og postdoc.

Der findes ganske få bevarede kirkeruiner fra middelalderen i Danmark. En af dem, »Skt. Salomons Kapel«, findes på Bornholms nordspids. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

Kirker og sogne på middelalderens Bornholm. Købstadssognene omkring Hasle, Allinge, Svaneke, Nexø og Gudhjem er først udskilt fra de respektive landsogne i nyere tid. Også Rønne menes oprindeligt at have hørt til et landsogn, formentlig Knudsker sogn, hvorfra det blev udskilt i senmiddelalderen. Middelaldersognenes grænser er på kortet rekonstruerede ud fra nutidens sognegrænser og skal ikke tages alt for troende; det præcise grænseforløb kan udmærket have ændret sig i den mellemliggende periode. Dette gælder ikke mindst på det indre af øen, hvor den såkaldte højlyng siden Arilds tid havde udgjort et fælles græsningsareal for hele øen, og dermed lå uden for sognene. Udstrækningen af Højlyngen er her rekonstrueret ud fra Videnskabernes Selskabs Kort fra 1805. Først i 1832-48 blev Højlyngen inddraget i sognestrukturen og fordelt imellem de tilstødende sogne, hvortil flere af de mindre kystsogne blev tildelt enklaver af det gamle fællesområde.

Grundplan over Skt. Salomons Kapel, der foruden selve kirkebygningen viser beliggenheden af den stensatte Skt. Salomons Kilde. Den stiplede linie indikerer forløbet af det omkransende kirkegårdsgærde. Tegning af Elna Møller i *Danmarks Kirker (Bornholm)* s. 331.

Det er om et af disse bornholmske middelalderkapeller, at denne artikel handler. På Bornholms nordspids, på vestsiden af klippepartiet Hammeren ganske tæt ved kysten, lå i middelalderen en kirke, der blev kaldt Skt. Salomons Kapel. Ruinen af kirkebygningen ligger der endnu og giver indtryk af kappellets udseende og størrelse, som har været ganske typisk for senmiddelalderens gudshuse. Der har fra begyndelsen været tale om en forholdsvis enkel bygning i rektangulær form i længderetningen øst-vest.¹ Til denne er der senere tilføjet et vå-

benhus omkring indgangen på kirkens sydside. Hovedbygningen er et såkaldt »langhus«, hvor kor og skib går ud i ét, en byggestil, der kendetegner kirkebyggeri i 1300-tallet; inden da ville man normalt gøre koret smallere og lavere end skibet. I

¹ Information om kirkebygningen er, hvor andet ikke er anført, hentet fra *Danmarks Kirker*: Bornholms Amt (DK) fra 1954, hvor Salomons kapel er beskrevet s. 329-334. Viden om kirkebygningen stammer fra Nationalmuseets udgravning og undersøgelse af stedet i 1923 under ledelse af P.C. Hauberg, hvorefter den da noget medtagne kirkeruin blev restaureret til det udseende, den har i dag.

Indgangen til kapellets våbenhus set fra syd. Det bemærkes, at døråbningen er spidsbuet på ydersiden og bredbuet på indersiden. Mens døren, utvivlsomt ligesom de længst forsvundne vinduer, er muret op i brændte teglsten («munkesten»), så er murene i øvrigt opført i groft tilhugne kampesten, hvorimellem sprækker er fyldt ud med brokker af teglsten. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

udvendige mål var kirken knapt $7\frac{1}{2}$ m bred og 13-14 m lang; pga. en skæv vestgavl er sydmuren kortere end nordmuren.

Kirkens mure var opført i groft tilhugne kampesten suppleret med brokker af middelalderens brændte mursten, de såkaldte »munkesten«. Muren har været ca. 1 m bred, hvilket har givet et indvendigt rum af omkring $5\frac{1}{2}$ meters bredde og 11-12 m langt, dvs. et indre fladeareal på godt 63 m². Lokalhistorikeren Marius Kofoed Zahrtmann kunne i 1913 på den baggrund regne sig frem til, at kirken har kunnet rumme

120 mennesker.² En sådan beregning forudsætter imidlertid et kendskab til brugen af middelalderens kirkerum, som historikere af i dag slet ikke tør hævde at have. Men under alle omstændigheder kan det fastslås, at kapellet på Bornholms nordspids har været jævnstort med mange af samtidens landsbysognekirker i Skåne og på Sjælland. Det var altså langt fra noget lille uanseeligt kapel, som Skt. Salomon havde på Bornholm.

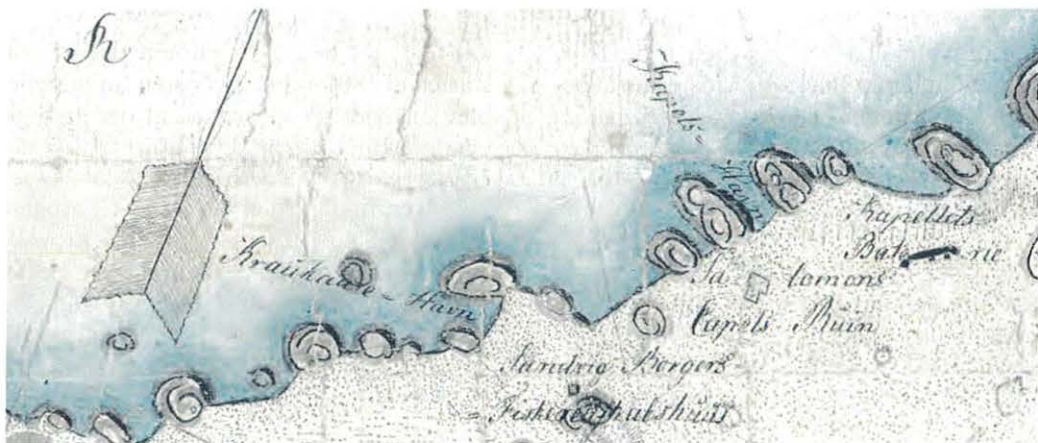
² Zahrtmann 1913, 129.

Koret var indrettet i østenden af langhuskirken, hvilket i dag ses af resterne af alterbordets fundament tæt ved østgavlen. Fund af knust glas indikerer, at kirken har haft tre vinduer: et i sydmuren tæt ved østenden og koret, et midt i nordmuren og et i vestgavlen. Indgangen til kirken gik gennem en dør lidt vest for midten i sydmuren, hvorom der lidt senere end opførelsen af selve langhuset er blevet tilføjet et våbenhus. Indgangsdøren til våbenhuset er lidt speciel, idet døråbningen er spidsbuet på ydersiden og bredbuet på indersiden, to stilarter, der begge henhører »gotikken« fra perioden 1300-1550. Forhold ved hovedbygningens materialer og murteknik svarer endvidere til en udbygning af kirken i Rønne, der kan dateres til første halvdel af 1300-tallet, hvorfor opførelsen af kapellet på Hammeren også traditionelt henføres hertil. Denne datering støttes ydermere af fund af 12 mønter i kirkens gulv, hvoraf de syv daterbare stammer fra perioden 1300-1379; der er i øvrigt tale om fire skånske og otte tyske og polske mønter. Gulvet var lagt i fliser og teglsten, foroven var kirkerummet afgræn-

set af et fladt træloft, og hele bygningen har været dækket af et teglstenstag med såkaldte »munke og nonner«-tagsten.

Kirken har ligget på en grund, der har været omkranset af et stengærde. Nogen kirkegård i traditionel forstand synes der ikke at være tale om, idet der ikke er fundet spor efter middelalderlige grave på det indgærdede område. Efter middelalderen er stedet derimod brugt som gravplads i sjældne tilfælde, formentlig til brug for ilanddrevne, afsjælede legemer. Adgang til kirkegården har gået gennem en åbning i gærdets sydside. Inden for denne indgang er der fundet spor efter en lille bygning, sandsynligvis et træskur stående på et fundament af sten. På en plan over området fra 1820 er huset indtegnet og benævnt »Munkebolig«.

Så meget kan siges om kirken på Hammeren ad arkæologiens og bygningshistoriens vej. Fra nyere tids skriftlige og kartografiske kilder kan vi desuden fastslå, at kirken konsekvent betegnes som »Salomons Kapel« (som fx. på illustrationen s. 122). Dermed kan vi med rimelig sikker-

Udsnit af original-I-kort over Allinge-Sandvigs markjorder fra perioden 1826-1860. På kysten lidt til højre for midten ses indtegnet »Salomons Capels Ruin« og umiddelbart nord herfor i mellem klipperne findes »Kapels-Havn«, mens »Kraukaase-Havn« ligger lidt længere nede ad kysten. Bemærk bunden af kompasspilen, der angiver reningen af nord; kortet »hælder« altså mod øst. © Kort & Matrikelstyrelsen.

hed identificere kirkeruinen med ældre skriftlige omtaler af et sådant Salomons Kapel, også selvom disse ikke er ledsaget af tydelige stedsangivelser.

Den ældste bevarede omtale af kirken er fra 3. februar 1379, hvor ærkebiskop Niels Jonsen testamenterede en sølvske til Skt. Salomons Kapel: »Item capelle sancti Salomonis ibidem [dvs. in Borandaholmis] unum coclear argenteum.«³ Niels Jonsen var ærkebiskop i Lund, til hvilket ærkestift middelalderens Bornholm hørte, og han har sandsynligvis kendt personligt til kapellet, idet han ligesom de øvrige lundebisper yndede at opholde sig på den nærliggende bispeborg Hammershus. Det var da også på Hammershus, at testamentet blev nedfældet få dage før hans død. Det lokale tilhørsforhold fremgår bl.a. af, at han umiddelbart forinden i testamentet på samme måde havde betænkt Ols Kirke med en sølvske, en ære, der ikke tilfaldt nogen af øens øvrige kirker eller kapeller.⁴ Som det fremgår af oversigtskortet s. 119, hørte Skt. Salomons Kapel ligesom resten af Hammeren i middelalderen under Olsker Sogn.

Kapellet omtales ikke igen i noget skrift bevaret fra middelalderen. Næste omtale er fra provsten Jens Pedersens præsteindberetning om bl.a. de gejstlige forhold på Bornholm anno 1624. Her vidste han at berette, at »Der findes et stort, øde kapel ud med havet, Sankt Salomon, hvor prædiken holdtes i fordums dage, som menes for fiskerne.«⁵ Næste omtale refererer til året 1648, om end den først er viderebragt et århundrede senere i den bornholmske amtmand Johan Christian Urnes optegnelser

fra midten af 1700-tallet. Uvist hvorfra han havde sin viden, så kunne amtmanden berette, at i år 1648 lod byfogeden i Sandvig nedtage træloftet på Salomons Kapel, hvis tømmer han i stedet benyttede andetsteds, og dertil lod han kapellets klokke overføre til kirken i Allinge.⁶ Umiddelbart er der intet der taler imod Urnes hævdede viden. Arkæologiske genstandsfund inde i kirken indikerer, at den endnu har haft tag i starten af 1600-tallet,⁷ og en lille kirkeklokke dateret til 1400- eller starten af 1500-tallet findes endnu i tårnet på Allinge Kirke.⁸ Når Peder Resen i det bornholmske bind af hans *Atlas Danicus* fra 1670'erne ikke har noget at melde om Salomons Kapel, kan det yderligere understøtte, at kapellet på hans tid blot har været at regne for en lyngbegroet, hengemt ruin. Helt dækket af lyng og buske var det dog ikke, idet kapellet omtales som søkendingsmærke på Bornholms nordspids i en navigationsrapport af Bagge Wandel fra 1676, som Resen medtog som tillæg til sit atlas,⁹ ligesom kapellet også er afmærket på Wandels samtidige kort over Bornholm, som Resen synes kraftigt inspireret af ved udarbejdelsen af sit bornholmerkort.¹⁰ I 1745 beskrev førnævnte amtmand Urne bygningen som »et forfaldent kapel«,¹¹ og bedre fik ruinen det ikke i starten af 1800-tallet, hvor sten fra murene blev anvendt til opførelsen af det nærliggende Allinge Batteri i forbindelse med Englandskrigene.¹² Den med ældre tiders forhold tilsyneladende ganske velinforme-

3 Diplomatarium Danicum (DD) og Danmarks Riges Breve (DRB) 4. rk. bind I nr. 484.

4 Den bornholmske Skt. Jørgensgård for spedalske, der sandsynligvis lå i Aaker sogn, fik dog et par messeklæder, mens samtlige øens sognepræster blev betænkt samlet under ét med en prædikensamling og afståelse af et års bispeafgifter.

5 Efter Zahrtmann 1913, 131.

6 Efter Zahrtmann 1913, 131-132; Zahrtmann i Trap 1921, 614; og Bulmer 1926, 122.

7 DK, 333.

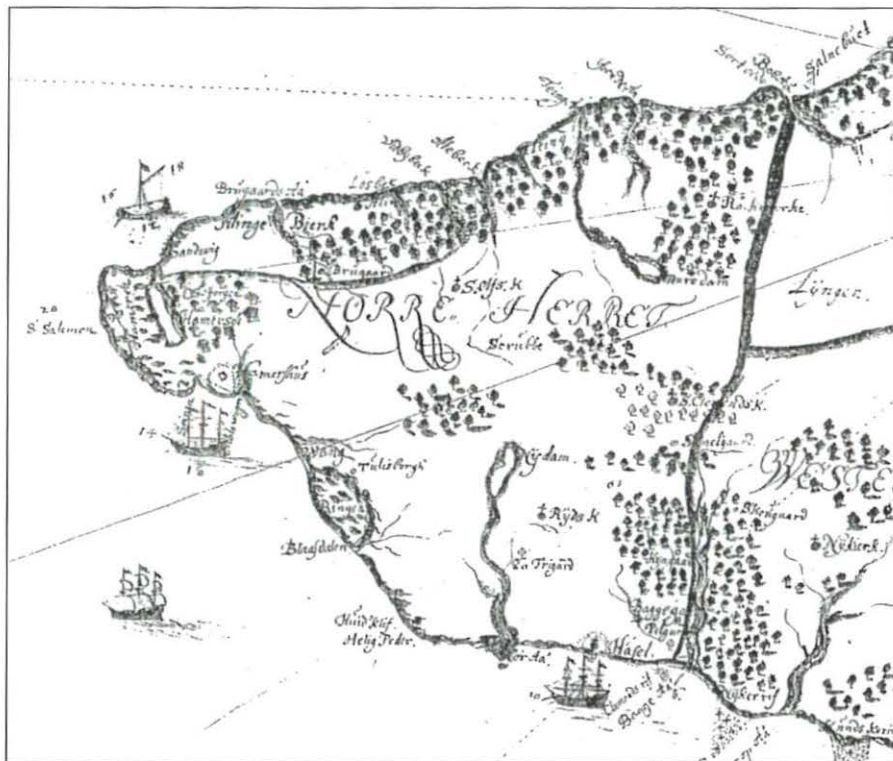
8 Uldall 1906, 134.

9 Resen 1670-80, 71.

10 Wandels kort over Bornholm er udgivet i Bornholmske Samlinger bind 12, 84-85 (indskudt); Resens kort i Resen 1670-80, 4-5.

11 Urne 1745, 79.

12 Dette berettes af den lokale sognepræst L.A. Hjorth i en præsteindberetning fra 1807. Danske præsters indberetninger (Bornholm...), 15.

Udsnit af Bagge Wandels søkort over Bornholm fra 1676 med »S. Salomon« længst mod venstre; bemærk at den geografiske orientering af kortet er forskudt, således at nord skal søges i kortets øverste venstre hjørne. Fra Bornholmske Samlinger bind 12, s. 84-85 (indskudt).

rede amtmænd Urne kunne i 1745 desuden supplere den hidtil overleverede viden om Skt. Salomons Kapel med oplysningen om, at »..derved skal efter Fortælling een Deel Huse have staaet og været en Præst ved samme Capelle.«¹³ Da Laurids de Thurah i sin »omstændelig og tilforladelige beskrivelse« af Bornholm fra 1756 formulerede samme viden, som han utvivlsomt havde fra korrespondance med Urne, hed det, at »Dette Capelle skal i forrige Tider have haft sin egen og særdeles Præst.«¹⁴

Når Laurids de Thurah overhovedet ind-

drog Skt. Salomons Kapel i sin beretning var det i øvrigt ikke så meget selve kapellet, han fandt interessant, som det kildevæld, der i hans tid havde udspring tæt derved: »Salomons-Kilde paa Hammern, ikke langt fra Stranden, udvældende af et Grav-Sted.«¹⁵ Til historien om Skt. Salomons Kapel hører således også Salomons Kilde, der ifølge de Thurah »..endnu har meget sødt og klart rindende Vand, som de Søfarende som oftest, naar de komme paa denne Kant, tage Forraad med sig paa deres Skibe.«¹⁶ Også Bagge Wandels allerede om-

13 Urne 1745, 79.

14 de Thurah 1756, 33. Laurids de Thurah synes at have trukket betydeligt på hjælp fra J.C. Urne (Rohmann 1957, 63-64).

15 de Thurah 1756, 33.

16 de Thurah 1756, 108-109.

talte navigationsrapport fra 1676 kunne berette, at »...ved St. Salomons Capel ved Hameren hos Søen er en herlig fersk Kilde at faa Vand af; Dog saa meget at den kand tilstreke.«¹⁷ Kilden skal uden tvivl findes i det endnu eksisterende, delvist aktive kildevæld under kirkens sydvestlige hjørne, der er ført hen til en stensat brønd umiddelbart nordvest for kirken; kilden synes således nærmest at løbe langs vestmuren, hvilket måske forklarer dennes skæve retning.¹⁸

I moderne tid har man tillagt Salomons Kilde helbredende og hellig kraft, men bortset fra selve dens beliggenhed ved kirken, kendes der reelt ingen mundtlige eller skriftlige traditioner for noget sådan. Efter tidens ofte entusiastiske jagt på middelalderlig overtro har uden konkrete belæg ført mangan kilde tilbage »til gammel tid«, men i princippet behøver mange af disse »helligkilder« - inklusive den ved Skt. Salomons Kapel - end ikke at have eksisteret i middelalderen. Også efter middelalderen har danskerne helt frem til 1800-tallet været flittige til at knytte religiøsitet og overtro til alskens naturfænomener. Salomons Kilde kan både historisk og geologisk set sagtens først være udsprunget efter middelalderen og blot have fået navn efter kapellet. Umiddelbart er der intet ved kildens stensætning, der gør den mulig at datere. Det forhold, at kilden tilsyneladende har fremtvunget en særegen skævhed i kirkens vestgavl, understøtter imidlertid kraftigt, at kilden formodentlig har eksisteret ved kirkens opførelse. Dermed ikke sagt, at kildens vand nødvendigvis har været anset af kirkens brugere for helligt og/eller helbredende.¹⁹

Hvilket formål tjente Skt. Salomons Kapel?

Så meget - eller lidt - foreligger af konkret viden om Skt. Salomons Kapel på Bornholm. Men hvorfor blev der anlagt et kapel heroppe på Hammeren tæt ved kysten engang i starten af 1300-tallet, og hvad blev det brugt til? Herom melder hverken de skriftlige eller de arkæologiske kilder noget. Efter tidens historikere har derfor fra tid til anden forsøgt at komme med kvalificerede gæt herpå. De første fremlagte formodninger om kapellets brug stammer fra midten af 1700-tallet, hvor middelalderkapellet formentlig havde ligget øde hen i mere end 200 år. Amtmanden J.C. Urne kunne forklare den ensomt beliggende kirke med, at der ifølge gamle fortællinger engang havde stået »en del huse« ved kapellet.²⁰ Andetsteds udbyggede han i 1756 fortællingen med, at det faktisk var byen Sandvig, der oprindeligt havde ligget oppe ved kirken på Hammeren, men at resten af byen efter en brand i fordums tid var blevet flyttet ned på sin nuværende plads.²¹ Skt. Salomons Kapel var altså kirke for et »Gammel Sandvig«. Denne forklaringstese har imidlertid ikke fået noget opbakning i eftertiden.

Laurids de Thurah så den hosliggende kilde som årsagen til kapellets opførelse, således at det »...formodentlig i de Papistiske Tider [dvs. i middelalderen] er opbygget til deres Andagt, som ofte søgte til den derved værende herlige og fortreffelige Kilde...«.²² De Thurah nævner intet om, at kilden opsøgte for sin eventuelle helbredende kraft, snarere tillagde han den en ren forsyningsmæssig værdi for de forbipasserende søfolk. Kirken synes ifølge de Thurah anlagt med det formål, at når folk havde

17 Resen 1670-80, 73.

18 DK, 333.

19 Målinger foretaget i forbindelse med udgravningen i 1923 viste faktisk en lille grad af radioaktivitet i vandet (Bulmer 1926, 119).

20 Urne 1745, 79.

21 Efter Zahrtmann i Trap 1921, 562; og Bulmer 1926, 120.

22 de Thurah 1756, 108.

fået slukket deres fysiske tørst, kunne de passende efterfølgende også få dækket deres åndelige behov.

I tiden omkring udgravningen i 1923 var især to lokalhistorikere interesserede i kapellets mulige forhistorie. Advokaten Johan Bulmer mente, at det var kilden, der havde skabt kirken.²³ Salomons Kilde måtte være at regne for en af middelalderens mange helligkilder, hvortil bornholmerne valfartede for at nyde godt af vandets helbredende og beskyttende kraft; især omkring Skt. Hans aften, kunne Bulmer levende beskrive, hvordan der festedes omkring kilden. Og det var altså som hus for den religiøse dyrkelse af denne helligkilde, at Skt. Salomons Kapel skulle være opført, muligvis betjent med sognepræsten fra Olsker eller en kapellan fra Hammershus. Selv den sølvske, som ærkebispens skænkede kapellet i 1379, kunne Bulmer finde funktion for i sin hypotese: »..Kilden kunne ledes ind i en Kumme (Skaal, Font) i Kapellet, og herinde har man altsaa gjort Brug af Vandet og derved maaske benyttet den foran nævnte Sølvskæ.«²⁴ Som kapellets sandsynlige bygherre udpegede han ærkebiskop Jens Grand (1290-1302), en hyppig beboer på

Hammershus, hvorfra kildekapellet af Bulmer tænktes bestyret.

Johan Bulmers samtidige medinteresse-rede i Skt. Salomons Kapels historie, lægen Marius Kofoed Zahrtmann, erkendte betydningen af en helligkilde ved kapellet, men mente dog ikke, at den alene kunne forklare kapellets opførelse: »..*næppe noget Steds byggedes et Stenkapel ene for en enkelt Aarsdags flygtige Kildegæster.*«²⁵ I stedet fandt han, at forklaringen på Bornholms ensomt beliggende kystkapeller skulle søges i senmiddelalderens betydelige sildefiskeri: »*Aaret rundt, fra Paaske til Allehelgen, har der saaledes i Middelalderen været travl Færdsel fra og til alle de smaa Skærhavne, fra Kragkaas og Frennehavn, af Landets Bønder, som ved Hjemkomsten have takket Sankt Salomon og Hellig Anders for gævn Sejlads og godt Købmandskab, inden de hastede hjem til deres Gaarde. Og i to Maaneder af Aaret, fra September til ind i November, har her været Trængsel.*« Denne særlige trængsel om efteråret hang ifølge Zahrtmann sammen med de store sildemarkeder, som hansestædernes udsendte fiskere og købmænd holdt rundt langs kysterne af den vestlige Østersø.²⁶ At hanseflåden også søgte sildemarkeder på Bornholm levner kilderne ikke tvivl om, men præcis hvor dette foregik, fremgår sjældent tydeligt. Ikke desto mindre gik Zahrtmann så vidt som at udpege hansestæderne som kystkapellernes sandsynlige bygherrer og primære brugere,²⁷ for Skt. Salomons Kapels vedkommende endda udspecificeret til stæderne Braunsberg,

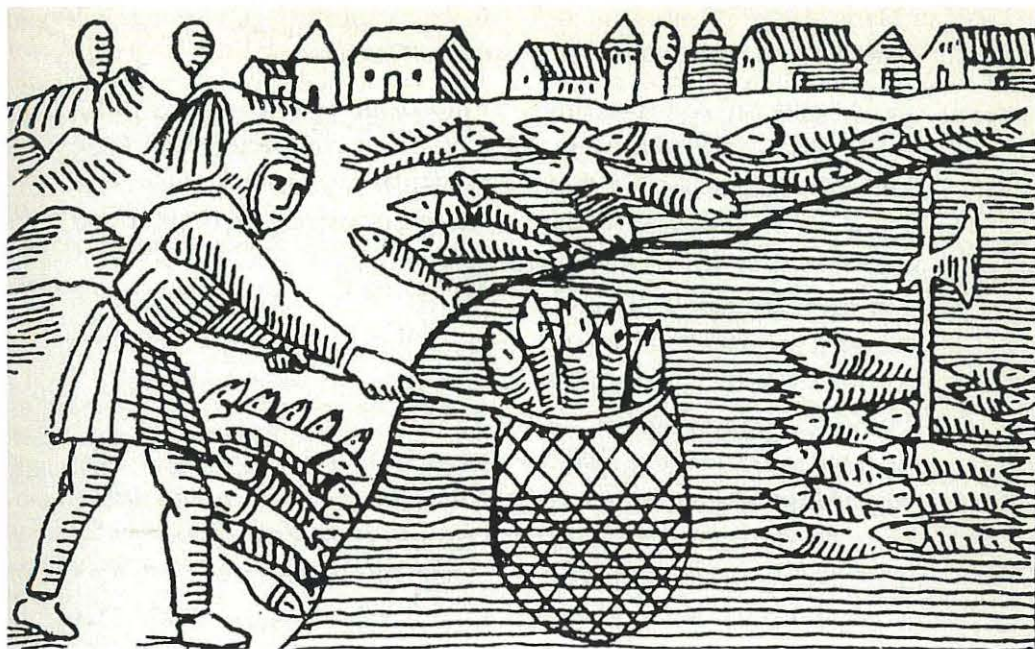
23 »Der kan næppe være Tvivl om, at det er den ved Kapellet værende Kilde (lille Brønd), der afgørende har begrundet Opførelsen af Salomons Kapel. Kilden har altsaa uden Tvivl været en af Middelalderens hellige Kilder, som Folk har valfartet til for ved Hjælp af dens Vand at finde Helsebød for Sygdomme, og Kapellet maa saaledes antages at have tjent til gudeligt Brug, naar Folk paa bestemte Dage - især Sankt Hans Aften - i Talrigheid indfandt sig ved Kilden. Ved saadanne Lejligheder kan Præsten fra Ols Kirke eller en Gejstlig fra Hammershus være kommet tilstede ved Kapellet og have prædikeret og i det hele ledet de religiøse Handlinger ved Kildedyrkelsen. Der er vel ogsaa ved saadanne Lejligheder kommet Handelsfolk tilstede ved Kapellet for at afsætte visse Ting, ligesom der maaske er holdt Beværtning ved Klippevæggene nær Naturhavnen »Kraukaas«...« Bulmer 1926, 118.

24 Bulmer 1926, 119. En sådan kumme på undersiden af muren ud for en åbning i samme kunne ganske vist konstateres af P.C. Hauberg ved undersøgelsen af ruinen i 1923, men både han og eftertidens bygningskyndige vurderede, at dette arrangement sandsynligvis ikke var oprindeligt (DK, 334).

25 Zahrtmann 1913, 152.

26 Zahrtmann 1913, 155-166.

27 »Ydermere taler alt for, at de nævnte Hansestæder have ladet bygge disse Kapeller; hvis Opførelse skønnes at maatte henføres til Tiderne omkring Aar 1300. (...) Naar det lidet mægtige Gripsvold følte Trang til eget Kapel og egen Præst i Ronne, vilde sikkert de stærke projsiske Stæder ikke undvære disse Goder paa deres Fiske- og Handelspladser paa Bornholms Nordostkyst fra Aarsdale til Allinge.« Zahrtmann 1913, 168-169.

Muligvis var Østersøens rige sildefiskeri den bagvedliggende årsag til opførelsen af Skt. Salomons Kapel i starten af 1300-tallet, idet kapellet kan have ligget ved et af sildemarkederne langs de bornholmske kyster. Angiveligt stod sildene ind imellem så tæt, at en hellebard kunne blive stående af sig selv i stimen. Træsnit af sildefiskeri fra Olaus Magnis *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555.

Elbing og Danzig,²⁸ der havde en særlig tilknytning til Allinge-Sandvig: »..her laa deres Købmænd og fangede og saltede Sild efter gammel Sædvane; her paa Allinge Sognestrand, om end tre Kilometre fra den nuværende Købstad, ligger ogsaa Kragkaas Skærhavn med Salomons Kapel, og omkring dette opsloges sikkert Købmændsboderne paa Stædernes nu sanddækkede Fed.«²⁹ Foruden de tre nævnte mindre hansestæder vides også Hanseforbundets større byer som Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund og Greifswald at have udsendt fi-

skere og købmænd til senmiddelalderens bornholmske sildemarkeder.³⁰ Tilmed tidspunktet for kapellets nedlukning kunne Zahrtmann datere: »Tiden for de andre Kappellers [heriblandt Skt. Salomons'] Forfald kan sættes til Ærkebisp Byrge Gunnarssøns Dage. Da Lybækkerne i 1510 blussede Bornholm af, kom ogsaa hans Sind i Brand; og han lod Hansestædernes Kirker i sit Stift lukke og lægge øde. Mærkes kan det, at Allinge Bykirke skønnes opført just ved denne Tid og saaledes kan være blevet Salomons Kapels Afløser.«³¹

28 I dag alle beliggende i Polen og med de polske navneformer Braniewo, Elbląg og Gdansk.

29 Zahrtmann 1913, 169. Belæg for de tre nævnte hansestæders fiskerimæssige tilknytning til Allinge-Sandvig er præ-senteret af Zahrtmann i Trap 1921, 562.

30 Om greifswalderne i Rønne, se f.eks. Rasmussen 1992.

31 Zahrtmann 1913, 169-170.

Ligesom Marius Kofoed Zahrtmann afviste helligkilden som den primære forklaring på kapellets opførelse, således var omvendt også Johan Bulmer ret afvisende overfor sin modparts forklaringsteori: »Naar man gør sig nærmere fortrolig med Egnens Terrænforhold, maa man finde det helt usandsynligt, at der har været en middelalderlig Fiskerby nær Salomons Kapel eller overhovedet paa Hammeren. Men ligesom Lejlighedsfiskere i Sandvig ogsaa i vore Dage i nogen Maade benytter den foran nævnte Havn Krokaas, ved hvilken de har en Smule Materialskur, og til hvilken en gammel Sti fører fra Sandvig, saaledes er det ikke uantageligt, at der i en eller anden Periode af Middelalderen har ligget et Par simple Fiskerhytter nære denne Havn; men disse har i alt Fald sikkert været uden nogen Betydning til at begrunde Opførelsen af Salomons Kapel.«³² Heller ikke tanken om polske og tyske besøgende ved kapellet fandt Bulmer videre besnærende: »Om Salomons Kapel (...) overhovedet har været benyttet af udenlandske Sildefiskere og Sildeopkøbere er meget usikkert.«³³

Senere tiders historiske præsentationer af Skt. Salomons Kapel har ikke bragt nye forklaringsteorier til torvs. Generelt har de i stedet valgt at kombinere Zahrtmanns og Bulmers teorier, således at både et silde-marked og en helligkilde knyttes til kapellet, dog med størst betydningsmæssig vægt til markedskirken. I Bornholms-bindet af Danmarks Kirker fra 1954 blev det fx således vurderet, at Zahrtmann havde gjort ret i at identificere »fiskerne« i præsteindberetningen af 1624 med de hanseatiske stæders udsendte fiskere og opkøbere i sildemarkedssæsonen, hvilket også de relativt mange fundne nordtyske og polske 1300-tals-

mønter i kapellets gulv støtter: »Øens af udlændinge besøgte fiskebaser må derfor have været mange af tal, hvilket gør det sandsynligt, at beretningens fiskere ikke alene har været de få lokale næringsdrivende, men en samlebetegnelse for alle dem, det hanseatiske sæsonfiskeri drog til stedet, hvor ærkebispens slot garanterede lov og orden.«³⁴

Hvem var Skt. Salomon?

Et sidste forhold, der har givet historikerne anledning til spekulationer vedrørende Skt. Salomons Kapel, er kapellets navngivende helgen: hvem er i grunden denne Skt. Salomon? Den i eftertiden bedst kendte Salomon er den bibelske konge af Israel og søn af kong David, og M.K. Zahrtmann synes da også at have accepteret denne navngiver uden videre betænkeligheder - faktisk anså han navneforbindelsen som belæg for kirkens betydelige alder: »Navnet er gammelt, - ingen vier nu til Dags en Kirke til Jødelands magiske Konge.«³⁵ Johan Bulmer turde ikke helt afvise den kongelige navngiver, men åbnede også op for andre tolkningsmuligheder: »Om det er Jødelands gamle Kong Salomon eller en anden Salomon, som Kapellet er benævnt efter, kan ikke med Sikkerhed afgøres. Meget muligt er Kapellet opkaldt efter en af de flere i Middelalderen, ogsaa her i Norden og ved Danmarks Ærkebispesæde, forekommende højere katolske Gejstlige af Navnet Salomon. Nogen pavekaaret Helgen af dette Navn kendes ikke.«³⁶ Helgennavnet var dog tilsyneladende ikke et spørgsmål, som ellers optog de to samtidige og internt uenige forskere i kapellets historie.

32 Bulmer 1926, 120-121.

33 Bulmer 1926, 121.

34 DK, 330. De otte udenlandske mønter stammer fra Hamborg, Lüneburg, Lübeck (2), Mecklenburg, Garz (på Rügen), Uznam (ud for Odermündingen), Stargard (ved Szczecin) og Tyske Orden.

35 Zahrtmann 1913, 128.

36 Bulmer 1926, 116-117.

Kort over udbredelsen af dominikanerkonventer i middelalderens Skandinavien og langs Østersøkysten ved udgangen af 1200-tallet med markering af de omtrentlige provinsgrænser. I 1301 blev den nordlige del af provinsen Teutonia udskilt til en selvstændig provins ved navn Saxonia. Ved en ny provinsreform i 1517 overgik konventerne i Reval, Haderslev og Slesvig fra Dacia til Saxonia.

Heller ikke fra den etablerede stednavnelitteratur er der megen hjælp at hente med henblik på den salomoniske navnebrug på Bornholm og Christiansø. I det bornholmske bind af Danmarks Stednavne fra 1951 menes kapel og kilde opkaldt efter »en ellers ukendt helgen«, ³⁷ mens John Kousgård Sørensen i Danmarks Sø- og Ånavne fra 1987 kæder Salomons Brønd på Christiansø etymologisk sammen med de to Salomonstednavne på Bornholm, som alle værende opkaldt efter »en ukendt lokalhelgen«. ³⁸

Den første og hidtil eneste større overvejelse om Skt. Salomons identitet findes i Danmarks Kirker fra 1954. ³⁹ Ifølge Erik Skov, der stod for de historiske indledninger i seriens bornholmske bind, var det næppe videre sandsynligt, at man i den kristne middelalderkirke ville titulere jøde-kongen som en helgen, og da endnu mindre indvie en kirke til ham. Problemet er imidlertid, at middelalderens ellers ganske rigtholdige katalog over kristne helgener næsten ingen kandidater har oplistet under

³⁷ Danmarks Stednavne bind 10, 66-67 og 73.

³⁸ Danmarks Sø- og Ånavne bind 6, 20.

³⁹ DK, 229.

navnet Salomon. Blandt de få nævneværdige muligheder er to helgenkårede hertuger fra henholdsvis 500- og 800-tallets Bretagne, men selvom en tredje bretonsk helgen formentlig har givet navn til Skt. Samson Kirke og -Kloster i Halsted på Lolland,⁴⁰ så er der ikke noget, der umiddelbart indikerer tilsvarende bretonske forbindelser til kapellet på Hammeren.⁴¹ Det bedste bud måtte ifølge Erik Skov være en norditaliensk dominikaner, broder Giacomo Salomoni, der døde i 1314.

Inden vi ser nærmere på ham, er det måske værd lige at give en kort introduktion til den orden, som broder Giacomo tilhørte. Dominikanerordenen blev oprettet i starten af 1200-tallet af den spanske kannik Domingo Guzman, på dansk kaldt Dominik, med det formål at prædike i overensstemmelse med den ortodokse katolske kirkes lære, for derved at forhindre kætteriet i at brede sig. Dertil handlede Dominiks plan om at give så mange som muligt af Europas kristne mulighed for at høre gode og overbevisende prædikener, der kunne lære dem at leve rigtigt og dermed hjælpe med til at frelse deres sjæle. Ordenens egentlige betegnelse i middelalderen var da også *Ordo Predicatorum*, Prædikantordenen, og dens medlemmer kaldtes *fratres predicatorum*, prædikebrødre; ofte sættes forkortelsen OP efter en dominikaners navn for at vise ordenstilhørsforholdet. Fra 1400-tallet kaldtes ordenens brødre i Skandinavien tillige 'sortebrødre' efter farven på deres kappe, mens 'dominikaner'-betegnelsen er en ef-

ter-middelalderlig opfindelse. Dominikanerne tilhørte ligesom franciskanerne den type af klosterordener, der kaldes 'tiggerbrødre' eller 'tiggermunke', idet de ikke måtte besidde ejendom og udelukkende skulle ernære sig gennem almisser fra det omgivende samfund. Dominikanerne kom til Norden i 1221, hvor de ved middelalderens afslutning havde oprettet i alt 31 klostre for brødre og fire nonneklostre, der tilsammen dannede en nordisk provins inden for ordenen kaldt Dacia. 15 af brøderklostrene lå i Danmark, hvoraf de nærmeste i forhold til Bornholm var placeret i Åhus og Lund. På Østersøens sydkyst fandtes nærliggende dominikanerklostre i Kammin og Greifswald (provinsen Polonia), samt i Stralsund (provinsen Saxonia).

Skt. Salomon kandidat 1: broder Giacomo Salomoni OP?

Giacomo Salomoni blev født ind i en vene-tiansk adelsfamilie i 1231. Hans fader døde, da han endnu var dreng, og hans moder gik derpå i kloster hos cistercienserne, mens Giacomo voksede op hos sin bedstemoder. Som 17-årig gik han selv i kloster hos dominikanerne, hvorefter han gennem et langt liv virkede som præst og prior i regionens forskellige dominikanerklostre, først og fremmest i Forlì, hvor han døde i 1314. Når dominikanerbrødrene i Forlì efterfølgende mente, at deres afdøde prior burde helgenkåres, hang det bl.a. sammen med, at han havde særlige evner: dels kunne han gennem en form for ekstase se ind i fremtiden, dels havde han ved flere lejligheder været i stand til at helbrede lammelser hos folk. Han havde også selv oplevet en mirakuløs helbredelse for kræft. Blandt Giacomos bedrifter talte endvidere, at han som ung skriftefader havde formået at få en lejemorder til at erkende mordet på den dominikanske missionær Peter Martyren, der blev helgenkåret i 1253. I 1315, tre år efter

40 Senest underbygget af Lars Bisgaard i et endnu upubliceret symposieindlæg fra Det 28. Tværfaglige Vikingsymposium i Odense 15.05.2009.

41 Ifølge Lars Bisgaard kan den bretonsk-lollandske forbindelse mht. Skt. Samson bygge på, at vikinger har hjembragt Samsons relikvier efter plyndringer i Bretagne, og i princippet kunne en bornholmsk viking jo på samme måde have bragt rester af en Skt. Salomon med sig hjem til Hammeren, men i modsætning til Halsted haves der absolut ingen indikationer i kildematerialet på noget sådant.

Den dominikanske Skt. Jakob Salomon af Venedig, *beatus Jacobus Salomoni Venetus*. Siden 1954 har han været anset for den sandsynlige helgen bag navnet på Bornholms nordligste kapel. Billedet er hentet fra websitet www.santibeatii.it.

hans død, oprettedes en komité, der skulle arbejde for at få Giacomo Salomoni kronet til helgen. Helt lykkedes projektet dog ikke, i hvert fald ikke lige med det samme, idet broder Giacomo aldrig blev rigtig universelt kanoniseret, men kun opnåede det forudgående og mere regionalt funderede trin på stigen, beatifikation, hvilket skete for Forli i 1526 og for Venedig i 1568 - og for hele Dominikanerordenen så sent som i 1622.⁴² I Forli og Venedig dyrkes han endnu som lokal helgen i dag, hvor han ikke mindst anråbes af kræftsyge.

Men hvorfor skulle en norditaliensk dominikaner få indviet et kapel til sig på Bornholm ganske få år efter sin død i 1314? Erik Skov undrede sig da også selv lidt over dette i Danmarks Kirker, men forklarede

det med, at kapellets formodede stiftere, ærkebisperne i Lund, i denne tid på grund af det anstrengte forhold til kongemagten havde brug for allierede ved pavehoffet og hos dominikanerne: »Forli's apostel har ganske vist levet så fjernt fra Danmark, at man helt uden forbehold måtte udskyde ham til fordel for en ellers fuldstændig ukendt dansk helgen af samme navn, hvis ikke netop de omved 1300 og lidt senere regerende ærkebisper, deriblandt provençaleren Isarnus, alle under stridighederne med kongemagten havde været mere end almindeligt henvist til samarbejde med pavehoffet og den kirkelige centralorganisation, og vel ikke mindst til dominikanerne, hvem inkquisitionen var overdraget, og som udmærkedes af teologisk lærdom og kynighed i kanonisk ret.«⁴³ I eftertidens historiske præsentationer af Skt. Salomons Kapel synes denne udledning almindelig godtaget og gengivet - f.eks. på den informationstavle, som Bornholms Kommune og Skov- og Naturstyrelsen har ladet opstille ved kapelruinen.

Jeg vil imidlertid hævde, at det er særdeles usandsynligt, at broder Giacomo Salomoni fra dominikanerklosteret i Forli skulle være den navngivende værnehelgen for kapellet på Hammeren. Da jeg som dominikanerhistoriker for nylig stødte på historien, vakte det for det første en umiddelbar undren hos mig, at Nordens dominikanere i starten af 1300-tallet lige præcis skulle have valgt denne uden for Norditalien ellers aldeles ukendte dominikanerhelgen. Hvis ærkebispens i Lund virkelig tilbød ordenens nordiske provincialprior at indvie et kapel til en dominikansk helgen, var der et par mere oplagte kandidater at vælge imellem, såsom Skt. Peter Martyren, Skt. Thomas Aquinas og ordensstifteren Skt. Dominik selv. Dertil kommer, at det ville ligne mid-

42 Butler & al. 1995, 177.

43 DK, 329.

delalderens kirkeindvielsesmønster særdeles dårligt, at man som biskop skulle lade indvie en af bispekirkens egne kirker eller kapeller til en ordensgejstlig helgen for at takkes den pågældende orden. Det ville set med datidens øjne slet ingen mening give. Om noget skulle ærkebispens skænke selve kapellet til Dominikanerordenen eller give dem særlig gode beføjelser til at prædike i kapeller og kirker på Bornholm; at få et kapel opkaldt efter en for bornholmerne ukendt italiensk dominikaner ville ingen værdi have for ordenen. De vægtigste argumenter imod teorien er dog dels, at broder Giacomo Salomoni for det første slet ikke havde Kirkens anerkendelse som dominikansk helgen førend i 1500-tallet, dels at han selv da ikke kendtes som Skt. Salomon, men derimod kun - om overhovedet - bar Salomon som et identificerende tilnavn til sit egentlige helgennavn, der på latin var *beatus Jacobus Salomoni*, »Skt. Jakob Salomon«, men lige så ofte kaldtes *beatus Jacobus Venetus*, »Skt. Jakob af Venedig«. End ikke dominikanerne selv ville altså have vidst, hvem denne »Skt. Salomon« tilknyttet kapellet på Hammeren var!

*Skt. Salomon kandidat 2:
Broder Salomon af Århus?*

Men hvis ikke Skt. Jakob Salomon af Venedig, hvem var Skt. Salomons Kapel så indviet til? Det officielle middelalderlige helgenkatalog rummer som nævnt reelt ingen alternative kandidater, men i en note til Danmarks Kirker nævnes faktisk endnu en dominikansk mulighed, som nok er en ekstra overvejelse værd: »*Naturligst vil tanken falde på den broder Salomon fra Aarhus, en af ordensstifteren S. Domingo de Guzman's følgesvende, som støttet af kardinalen Gregor af Crescentia, der ved denne tid opholdt sig i landet, fik oprettet det første danske dominikanerkloster (i Lund 1222). Imidlertid finder vi ikke den svageste an-*

tydning af, at Salomon fra Aarhus nogen sinde blev holdt for hellig.»⁴⁴

Broder Salomon af Århus er omtalt i en dominikansk krønike fra 1260'erne, *Historia Ordinis Predicatorum in Dacia*, der handler om ordenens etablering i Norden.⁴⁵ Krøniken består af tre dele, hvor beretningen om Salomon og de første dominikaneres ankomst til Norden indgår i den første. Den anden del er en liste over de første dominikanske provincialpriorer i Norden (provinsen Dacia), hvoraf den sidste omtalte provincial døde i 1261, hvilket i hvert fald synes at datere denne del af krøniken. Den sidste del omhandler oprettelsen af ordenens konvent i Tallinn, hvorfor man mener, at i hvert fald redigeringen af krøniken i dens foreliggende form stammer herfra.

Ifølge *Historia* var Salomon født i Århus og indtrådte i Dominikanerordenen i 1220 under et studieophold i Verona. Året efter blev han af Dominik selv udpeget til at være den, der skulle bringe ordenen til Danmark. Med anbefalingsbreve fra Dominik og paven fik Salomon til opgave at opsoge den danske kong Valdemar II og ærkebiskop Anders Sunesen for at bevæge dem til at tage imod ordenens brødre. Et sådan dominikansk anbefalingsbrev fra pave Honorius III til kong Valdemar II er endnu bevaret.⁴⁶ Broder Salomon rejste fra Norditalien ad landevejen til Brugge, hvorfra han fortsatte rejsen nordefter til søs. Imidlertid blev hans skib fanget af tåge og en frygtelig storm, der bragte det så langt på afveje som til Nidaros i det nordlige Norge. Herfra vandrede han gennem fjeldene ned til Oslo, hvorfra han endelig nåede til København. Efter at have udstået

44 DK, 334 (note 5).

45 En nærmere præsentation af krøniken og dens udgivelseshistorik er sammen med selve originalteksten og en dansk paralleloversættelse webudgivet af undertegnede på www.jggj.dk/HOPD.htm.

46 Udgiven i DD (med dansk oversættelse i DRB) 1. rk. bind V nr. 194.

Der findes ingen kendte bevarede billeder af danske dominikanere fra middelalderen, og derfor heller ingen af broder Salomon af Århus. Med mindre han da skulle være en af de dominikanerbrødre, der er afbildet på altertavlen i den dominikanske klosterkirke i fødebyen Århus, og hvis identitet ikke kan fastslås med sikkerhed. Detalje fra maleri på altertavle i Århus Vor Frue Kirke, formentlig udført af Claus Berg ca. 1509.

stor møje og fare både til vands og til lands fik den århusianske broder Salomon en varm velkomst i sit hjemland, hvor ærkebiskop Anders Sunesen ifølge krøniken besluttede, at alle danske stifter skulle have et kloster af Dominiks orden, og som det første af disse oprettedes i 1222 et konvent i ærkebispestaden Lund. Broder Salomon nævnes ikke igen i krøniken og kendes ikke med sikkerhed fra andre samtidige kilder. Det er dog muligt, at han er identisk med den broder Salomon (*frater Salomoni*), der i 1257 blev betænkt med 5 mark af grevinde Ingerd af Regenstein i dennes testamente.⁴⁷ Det fremgår ikke eksplicit hvilken orden eller konvent denne broder Salomon tilhørte, men han står oplistet i testamentet

imellem dominikanerkonventet i Roskilde, en broder Åstred og guardianen ved Roskildes franciskanerkloster, hvorfor det er sandsynligt, at han var tilknyttet et af Roskildes to tiggerklostre.

Som det ganske rigtigt anføres af Erik Skov i *Danmarks Kirker*, så haves der ingen andre belæg for, at den dominikanske broder Salomon af Århus skulle være blevet helgenkåret. Omvendt må vi også konstatere, at vi heller ikke har nogen andre oplagte, kendte helgenkårede Salomon'er at vælge imellem, hvilket må berettigede en søgen efter potentielle lokalhelgenemner blandt tidens hellige mænd af dette navn kendte i Østersøområdet. Og for mig synes den århusianske Salomon her at være den mest oplagte kandidat. Rimeligheden af denne påstand kan afprøves gennem fire spørgsmål.

47 DD 2 rk. bind I nr. 240.

1. Hvad skulle berettigge en helgenstatus hos Salomon af Århus?

Vi har intet kendskab til, at broder Salomon af Århus skulle have lidt en martyrdød, eksempelvis på Bornholm, så en mere udramatisk vej til Paradiset må formodes. Gud kunne ifølge middelalderens religionsopfattelse også finde på at helgenkrone afdøde mænd og kvinder, der i deres jordiske liv havde levet særligt fromt og gennem deres gerninger forsøgt at fremme Kirkens sag og uselvsk slidt for at redde sine medmeneskers sjæle. Måtte personen undervejs afsige sig personlige privilegier og døje med megen møje og fare for eget liv, så viste han eller hun allerede dér sit potentiale for Guds udvælgelse. Og dette er jo egentligt præcis, hvad den føromtalt krønike beretter, at Salomon gjorde. Før sin indtræden i Dominikanerordenen i Verona har han rimeligvis været i byen i embeds- eller uddannelsesmæssigt medfør, og må således forventes at have været en ung mand af god familie og med gode karrieremuligheder foran sig. Dette opgav han til fordel for Dominikanerordenen, hvis mission var at sprede Guds ord til resten af verden og dermed i sidste ende redde så mange sjæle som muligt. For Salomons vedkommende var der tale om danske sjæle, idet han jo fik til opgave at introducere Dominikanerordenen i Danmark, og på den lange og besværlige rejse herop måtte han udstå store prøvelser både på Nordsøen og gennem de norske fjelde, hvor han kun akkurat undgik druknedøden gennem mirakuløs indgriben af ordensstifteren selv.⁴⁸

48 I krøniken berettes det således, at »For mens skibet blev kastet hid og did på søen, næsten dækket af bølgerne, og alle, hinsides al menneskelig hjælp, ventede på denne bitre dødens dom og påkaldte Gud af hele deres hjerter, så førnævnte broder Salomon den salige Dominik, som samme år var vandret hen til Himmels rige, holde skibet oppe med sine arme. Derefter kom broder Salomon med stor møjsommelighed på grund af ufremkommelige veje og havets farer, ved den ædle hr. Skule Jarls hjælp, fra Nidaros til København, og dér fandt han ærkebiskoppen.«

I København bevægede broder Salomon ærkebiskpen til at lade Dominiks orden få klostre i hvert et stift, og senere prises han i krøniken for med sin gode uddannelse og veltalenhed som tolk at have hjulpet kardinallegaten Gregor di Crescentia i dennes arbejde i Danmark. Salomon af Århus var altså gjort af samme stof, som tidens andre lokale helgener, såsom abbed Vilhelm af Æbelholt i Nordsjælland.

2. Hvordan ville Salomon af Århus blive anerkendt som helgen?

Hvornår eller hvor Salomon af Århus er død og begravet vides ikke, men fredeligt afdøde personers helgenværdighed viste sig typisk ved, at der efterfølgende spredte sig behagelige dufte ved deres grav, hvor små og store mirakler endvidere ville ske. Sandsynligvis har broder Salomon fundet sit endelige hvilested ved et dansk dominikanerkloster, f.eks. det han selv havde været med til at stifte i Lund, så hvis Gud efter døden havde taget ham til sig som helgen, har det i givet fald været i klosterkirken, at hans medbrødre har bemærket at noget mærkværdigt skete. Klosterets prior ville informere provincialprien derom, og sammen ville de underrette den lokale biskop - i Lunds tilfælde ærkebiskoppen. Dertil er der sikkert gået meddelelse videre til Dominikanerordenens øverste ledelse, men om også paven er blevet involveret er ikke sikkert - det var i hvert fald ikke nødvendigt. Dominikanerne i Forli dyrkede førnævnte Giacomo Salomoni som lokalhelgen i deres kloster længe inden de pavelige godkendelser begyndte at komme i 1500-tallet, og det samme gjaldt ordenens store klostergrundlægger i 1200-tallets Polen, broder Jacek Odrowaz eller »Skt. Hyacinth«, som de lokale i Krakow vidste var blevet helgenkronet af Gud længe før paven gav dem papir herpå i 1594. I anden halvdel af 1200-tallet foregik herhjemme på samme

måde en livlig helgenkult med centrum i Ringsted omkring den myrdede kong Erik Plovpenning eller »Skt. Erik«, der aldrig fik pavelig godkendelse som helgen. Kurien i Rom behøver altså ikke at have haft noget kendskab til en dansk Skt. Salomon. En bispelig anerkendelse var dog nødvendig, hvis helgenen skulle have status uden for klosteret og ordenen, og biskoppen ville til dette formål nedsætte en undersøgelseskomité, der dels skulle efterprøve vidneudsagnene om de hævdede mirakler, dels undersøge om den påståede helgen havde ført et liv, der kunne berettigede til helgenstatus. Indvielsen af et kapel til Skt. Salomon på Bornholm ved indgangen til 1300-tallet kan altså ses som en mulig indikation på, at ærkebiskoppen i Lund har fundet en sådan eventuel komités rapport fyldestgørende for opnåelse af helgenstatus - i hvert fald i Lunde stift. Den udførlige omtale af broder Salomons bedrifter i krøniken *Historia*, der som nævnt menes at stamme fra midten af 1200-tallet, kan således meget vel tænkes at bygge på et hagiografisk materiale, som dominikanerne i givet fald selv ville have indsamlet, redigeret og stillet til rådighed for en eventuel undersøgelseskomité.

3. *Hvilke motiver havde dominikanerne og ærkebisperne til at få Salomon af Århus helgenkåret?*

Nutidige historikere har ofte svært ved at tro på mirakler, men uanset hvad der kan være foregået af fantastiske ting ved broder Salomons ukendte gravsted, så havde både dominikanerne og ærkebisperne også mere pragmatiske grunde til at anerkende Salomons helgenstatus. For dominikanerne i Danmark og i hele den nordiske provins Dacia ville det være en betydelig fjer i hæften, hvis man havde sin egen ordens- og provinshelgen. Dette ville være med til at understrege ordenens berettigelse og vigtigheden af dens arbejde i Norden over for

danskerne; Salomon bragte Dominikanerordenen til Danmark, og for dette havde Gud gjort ham til helgen. Dertil kan det også have haft betydning, at ordenen med en helgenanerkendelse havde fået ærkebispernes anerkendelse - igen. Anders Sørensen havde som sagt givet brødrene en hjertelig velkomst tilbage i 1220'erne, men siden midten af 1200-tallet havde især Jakob Erlandsen og til dels hans efterfølger Jens Grand haft et temmelig anstrengt forhold til dominikanerne, der under ærkebispesptridighederne i anden halvdel af 1200-tallet havde været ivrige støtter af kongepartiet.⁴⁹ Fra omkring indgangen til 1300-tallet synes de danske dominikanere imidlertid at have forladt den kongevenlige linie, og både kapeloprettelsen på Bornholm og en eventuel dominikansk helgenkåring i Lunde stift kan altså være udslag af en politisk vigtig forsoning imellem dominikanerne og ærkebisperne - i Danmark i almindelighed og i Lund i særdeleshed. Udover at ærkebispens med sådanne træk kunne knytte de indflydelsesrige dominikanere til sin sag, så var det næppe heller uinteressant for Lunds ærkebiskop dermed endelig at få en lokal helgen i sit stift. Sådanne eksisterede der allerede adskillige af i Roskilde stift, og også bl.a. Viborg stift og det svenske Uppsala ærkestift havde sine lokale helgener. Det kunne vel ikke være rigtig, at Gud ikke også lod mirakler ske ved helgengrave i Lund, Danmarks og Nordens vigtigste kirkecentrum? Endelig kan det anføres, at ikke mindst i tiden efter år 1300 var en sådan ærkebispelig anerkendelse generelt værdifuld for dominikanerne, idet en omstridt pavebulle, *Super cathedram*, dette år indskrænkede tiggerordenernes rettigheder i hele Europa. I praksis ændrede bullen nok reelt ikke på så meget endda, men den gjorde i hvert fald, at det i tiden efter var rigtig

49 Gallén 1946, 29-32 og 69-76; Jakobsen 2003, 16-18.

I eftertidens historieskrivning fremstilles Dominikanerordenen og bispekirken ofte som to rivaliserende grupper i konkurrence om magt og penge på middelalderens religiøse marked. Indimellem var de da også i indbyrdes opposition, som f.eks. under ærkebisperstridighederne i Danmark i anden halvdel af 1200-tallet, men for langt det meste af middelalderen melder kilderne både i Danmark og det øvrige Europa samstemmende om et endog som regel særdeles godt samarbejde imellem de to gejstlige parter. Dette gælder også mellem dominikanerne og domkapitlet i Lunde ærkestift op gennem 1300-tallet. Billedet forestiller en dominikaner og en biskop, Skt. Dominik og Skt. Nikolaus, side om side. Detalje fra alterbillede af Fra Angelico 1437.

fornuftigt af dominikanere og franciskane at stå sig godt med den lokale bispemagt, der sad med nøglen til tiggerklostrenes privilegier og virkemuligheder.⁵⁰ Og nok så vigtigt var det også for de respektive ordener at signalere til omverdenen, at de nød en sådan gunst hos Kirkens regionale

overmyndighed - en slags »middelalderkirkelig smiley-ordning«, om man vil.

At det netop var ærkebiskop Niels Jonsen, der i modsætning til sine forgængere og efterfølgere i sit testamente betænkte Skt. Salomons Kapel, gør os ikke meget klogere på kapellets baggrund. Ærkebispens var i hvert fald ikke specielt uvenlig stemt over for stiftets dominikanere. I samme testamente betænkes det dominikanske konvent i stiftsbyen Lund således med en mark sølv, hvilket byens nonne- og franciskanerkloster også fik, men dertil skænkedes dominikanerbroderen Bent af Åhus en bog, der menes at være den dominikanske mester Thomas Aquinas' teologiske storværk *Summa Theologia*. En prædikensamling, som ærkebispens gav til de bornholmske præsters fælles eje, kan ikke identificeres, men også den kan meget vel have været dominikansk, idet sådanne dominikanske værker vides at have været ganske populære ved domkapitlet i 1300-tallets Lund.⁵¹

4. Hvorfor lige indvie et kapel på Bornholm til en dominikansk Skt. Salomon af Århus?

Så vidt vides blev der aldrig oprettet et eneste kloster på middelalderens Bornholm. Nogen videre god forklaring herpå haves ikke. Jeg er ikke på vej til at udfordre denne historiske kendsgerning med et forslag om, at der har ligget et dominikanerkloster på Hammeren. Men at der har været dominikanere på middelalderens Bornholm, finder jeg bestemt sandsynligt. De to tiggerordener af dominikanske og franciskanske brødre er gennem tiden blevet behandlet af historikerne som et næsten udelukkende bymæssigt fænomen, og det er da også korrekt, at så godt som alle deres klostre lå inde i byerne, men faktisk foregik en ganske betydelig del af deres arbejde med at

50 Jakobsen 2008, 146-150.

51 Jakobsen 2008, 53-54 og 68.

prædike, tage imod skriftemål og indsamle almisser i landområderne uden for byerne. Fra midten af 1200-tallet arrangerede begge tiggerordener det således, at der til hvert konvent blev udstukket et tilknyttet landområde, en termin, hvori kun dette ene af ordenens konventer måtte udsende brødre for at terminere, dvs. prædike og tigge.⁵² Bornholm har uden tvivl indgået i terminen til et af dominikanernes klostre i enten Lund eller Åhus, mens det i franciskansk sammenhæng formentlig har været terminsbrødre fra konventet i Ystad, der sendtes hertil. At de måtte krydse vandet i deres terminering afskrækkede bestemt ikke dominikanerne. I Norge vides 1400-tallets dominikanerkonvent i Bergen f.eks. at have udsendt en broder omkring 1000 km over Norskehavet til Lofoten, hvor han fungerede som præst og skriftefader for fiskerbefolkningen i vinterhalvåret.⁵³ I det hele taget synes Dominikanerordenen i Nord-europa at have haft et nært forhold til søfolk og fiskere.⁵⁴ I Sverige drog brødre fra Sigtuna de godt 50 km ud til østkysten, hvor de prædikede og holdt messe for fiskerne dér.⁵⁵ På kirkegården i Oravais i den nordvestfinske skærgård står en stor sten, kaldt 'Rosenkransstenen', hvor bl.a. dominikanske præster menes at have holdt gudstjeneste under åben himmel for tilrejsende svenske fiskere.⁵⁶ I 1230 lod kong Valdemar II anlægge et fyr på Falsterbo Rev af hensyn til de søfarende, hvilket skete efter anmodning fra formentlig lybske dominikanere.⁵⁷ Og da slesvigske fiskere i 1250 fandt liget af den myrdede kong Erik Plovpenning i Slien, var det måske ingen tilfældighed, at de valgte at bringe deres uhyggelige og po-

litisk farlige fangst op til netop byens dominikanerkloster.⁵⁸

De nordtyske hansestæder langs Østersøkysten vides ved flere lejligheder ligefrem at have indgået aftaler med hjembyens lokale dominikanerkloster om at få præster fra konventet med sig ud på sørejser i Østersøen, uanset om det som for byen Rostock drejede sig om feltpræster til forestående militærtogter imod Danmark,⁵⁹ eller om det var de dominikanerpræster, som bl.a. skibene fra Stralsund, Rostock og Lübeck bragte med sig til de skånske sildemarkeder på Falsterbo og Skanør.⁶⁰ Tilstedeværelsen af tyske dominikanere på Skånemarkederne var en evig torn i øjet på de danske dominikanere i Lund, der mente deres termineringsrettigheder krænkede derved, men i nationaljuridisk sammenhæng nød hansestædernes stadepladser på sildemarkederne faktisk samme status som nutidens ambassadegrunde - i markedssæsonen var de at betragte som de respektive byers egen jord, og på tysk grund, hævdede de tyske dominikanere, behøvede de kun hansestædernes tilladelse til at være. Sagen afstedkom en årelang strid ordensprovinserne imellem, der aldrig fik nogen entydig afgørelse; i praksis synes den mest udslagsgivende faktor at have været, om det var den danske konge eller de tyske stæder, der stod stærkest i deres interne magtforhold på det givne tidspunkt.⁶¹

Skulle dominikanerne i Norden ved indgangen til 1300-tallet pege på én af deres medbrødre, der var særlig egnet til at være helgen, måtte det være Salomon af Århus, der kunne betragtes som ordensprovinsens stifter. Set med dominikanske øjne burde

52 Jakobsen 2008, 76-115; Jakobsen 2009.

53 Gallén 1998, 145.

54 Gallén 1958, 180; Jakobsen 2008, 102-104.

55 Gallén 1998, 145.

56 Gallén 1998, 140.

57 DD 1. rk. bind IV nr. 102.

58 *Scriptores Rerum Danicorum* (SRD) bind I, 24 og 209; SRD bind IV, 24.

59 Ulpts 1995, 242; Jakobsen 2008, 103.

60 DD 3. rk. bind V nr. 249; DD 4. rk. bind II nr. 370; Vorberg 1911 nr. 20; Karlsson 1901, 39; Ulpts 1995, 311.

61 Jakobsen 2008, 88-91.

Salomon desuden have appel til søens folk, idet han jo selv havde udstået store farer på sin sørejse fra Brugge til Nidaros, og faktisk gennem hjælp fra ordensstifteren Dominik havde reddet hele besætningen fra skibbrud. Internt i Dominikanerordenen var det heller ikke dumt at benytte netop Skt. Salomon som værnehelgen for et markeds-kapel på Bornholm, idet han jo som manden bag det første dominikanerkloster i Norden i særlig grad repræsenterede ordensens nordiske provins Dacia, en kærkommen markering over for eventuelle påtrængende tyske dominikanere på hanseatisk sejlads i den vestlige Østersø.

Nordens dominikanere var i højere grad end deres kontinentale medbrødre afhængige af transport til søs, med alle de farer, som dette medførte. Da ordensens brødre endvidere, jævnfør den mobilitet der lå i deres gerning, var nødsaget til at rejse mere rundt i Norden end klosterbrødre af andre ordener, har de sandsynligvis haft ganske tæt kontakt med fiskere og købmænd tilknyttet skibsfarten på Nordsøen og Østersøen. Billedet her forestiller egentlig dominikaneren Petrus de Cruce, der sejler over Middelhavet og knæler ved Den Hellige Grav, men det kunne i princippet lige så godt illustrere, hvordan nordiske eller tyske dominikanere ankom med skib til Bornholm og her forrettede gudstjeneste ved et alter nær borgen Hammershus. Tegning i pilgrimsskrift af ukendt kunstner, muligvis Fra Angelico, 1417. © Harvard College Library.

Har der været dominikanere på Bornholm og ved Skt. Salomons Kapel?

Om Hansaen også bragte tyske eller polske dominikanere med sig til sildemarkederne på Bornholm er ikke til at sige med sikkerhed. Kilderne melder intet derom. Men *hvis* de havde egne præster med sig til klippeøen, er det højest sandsynligt, at nogle af dem - om ikke dem alle - har været dominikanere. Når f.eks. et købmandsgilde fra Greifswald i 1300-tallet lod oprette og drive et kapel ved Skt. Nikolai Kapel i Rønne, er det ikke utænkeligt andet end at medbragte polske dominikanerpræster kan have stået for messerne her. Dette kan måske ligefrem være forklaringen på, at det i et brev fra 1380 hedder, at greifswaldernes virksomhed i kirken ikke måtte være »...til skade for sognepræsten sammesteds,« hvortil der på denne tid formentlig sigtes til sognepræsten i Knudsker, hvorunder bykuppet i Rønne da sandsynligvis endnu hørte.⁶² Men også lokale, dvs. skånske dominikanerbrødre kan have gjort tjeneste for de udenlandske handelsbesøgende. Overalt langs de skandinaviske kystbyer, hvor Hansaen fra tid til anden lagde til, har vi beretninger om, hvordan fremmede fik dækket deres kirkelige behov hos lokale dominikanere.⁶³ F.eks. viser gavmilde testamenter fra lübeckborgeren Heinrich von de Brincke i 1357 og stralsundborgeren Johann Zepelin året efter, at de følte sig åndeligt knyttet til dominikanerne i henholdsvis Åhus, Lund og Helsingborg, i hvilke byer de tilsyneladende ofte har opholdt sig pga. deres arbejde.⁶⁴ I Bergen, hvor Hansaen havde eget kontor, havde et tysk købmandsgilde oprettet et sidekapel i byens dominikaner-

kirke,⁶⁵ og i det hele taget synes den nære forbindelse imellem tyskerne og dominikanerne her længe at have gjort dominikanernes forhold til byens domkapitel særdeles belastet.⁶⁶ Udlændingene kendte Dominikanerordenen hjemmefra og var således bekendt med hvordan det foregik hos dem, hvortil de veluddannede dominikanerbrødre ofte må have udgjort det mest fremmedsprogkyndige element i de skandinaviske byer. Udover at holde messe for eksempelvis tyske købmænd og tage imod deres skriftemål, så har dominikanerne også kunnet fungere som en slags lokale konsuler og mæglere i forholdet til den lokale verdslige øvrighed.

Hanseatiske købmænd kan altså, som foreslået af M.K. Zahrtmann, have stået bag opførelsen af et sildemarkedskapel på den bornholmske Hammer. Ærkebispem og lokale kræfter kan også have ladet kapellet opføre for at tiltrække købmænd til handelspladsen. Uanset hvem der byggede kirken, kan messerne i kirken have været forestået af tilrejsende dominikanerpræster fra konventet i Lund eller Åhus under markedssæsonen. Men hvis kapellet vitterligt som her foreslået er indviet til en dominikansk lokalhelgen, Skt. Salomon af Århus, så foreligger også den mulighed, at dominikanerne selv lod kapellet bygge - med økonomisk støtte fra ovennævnte eksterne parter. Sådanne markedskapeller opførte dominikanerne med sikkerhed ved sildemarkederne i Malmø og Dragør, og hvor kapellet i Malmø med tiden udviklede sig til et helt lille minikloster på helårsbasis under konventet i Lund, så forblev kapellet i Dragør tilsyneladende blot et sæsonkapel drevet med tilrejsende brødre fra konventet i Roskilde.⁶⁷ I Falsterbo vides tyske dominikanere fra Rostock at have fået tildelt en

62 DD 4. rk. bind I nr. 442; DD 4. rk. bind II nr. 35; Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen bind I nr. 96; Rasmussen 1992, 61-64 og 67.

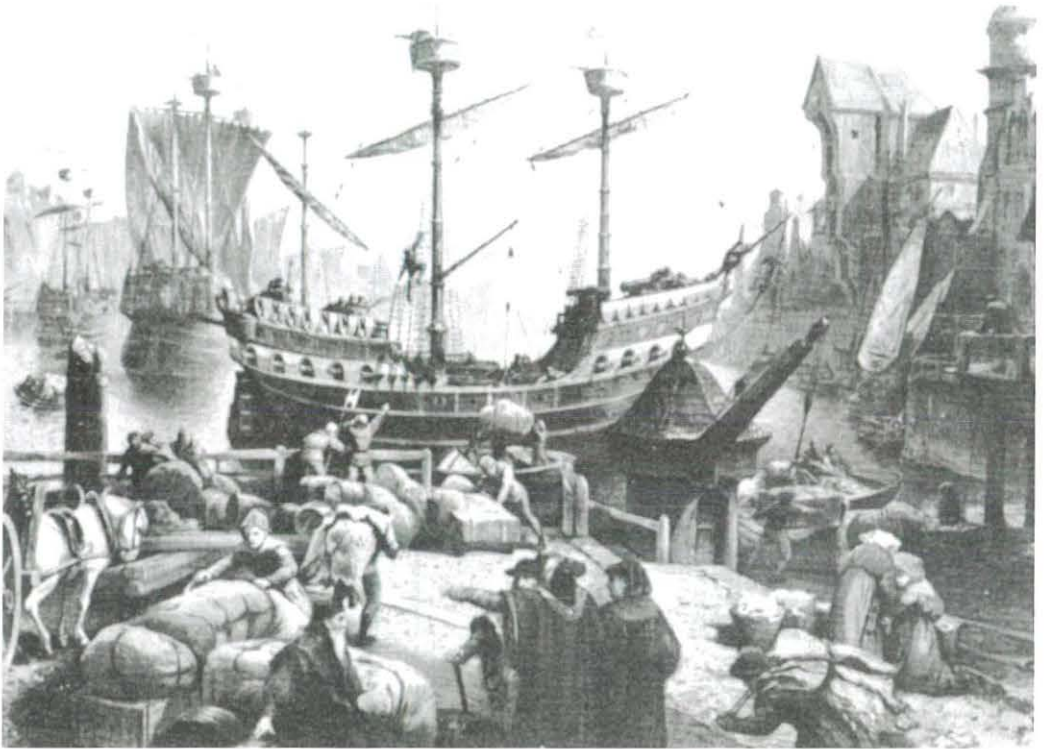
63 Jakobsen 2008, 172-174

64 DD 3. rk. bind V nr. 54; DD 3. rk. bind V nr. 114.

65 Ullern 1997, 33-34.

66 Jakobsen 2008, 153-154.

67 Jakobsen 2008, 107-108.

Hanseatiske kogger har sat deres markante præg på havnemiljøet langs de bornholmske kyster i senmiddelalderen. I det østlige Danmark var de nordtyske og polske skippere især interesserede i fangst og opkøb af »Østersøens Sølv«, der i sensommeren og efteråret landedes og handlede livligt på sildemarkederne langs Øresund og på Bornholm. Udsnit af maleri af ukendt kunstner. © Cappelens Arkiv. Fra Imsen & Sandnes 1977, s. 47.

grund på byens område til opførelsen af et sådan markedskapel; grunden meddeles i øvrigt at have haft et areal på 20 x 50 fod, altså mere end 100 m², hvilket således kan have givet plads til en ikke helt ubetydelig kirkebygning.⁶⁸

Skt. Salomons Kapel kan altså i teorien have været et tilsvarende dominikansk markedskapel rettet på gudstjeneste og andre religiøse tjenester for udenlandske gæster og lokale på sildemarkedspladsen nord for Hammershus. Kapellet har i så fald været betjent af tilrejsende dominikanske præ-

ster fra enten skånske eller hanseatiske konventer, der i markedssæsonen kan have haft deres bopæl i den lille træbygning sat på en stensyld, som arkæologerne har fundet spor af syd for kapellet inden for kirkegårdsgærdet; den til dette hus knyttede benævnelse »Munkebolig«, anført på landinspektør Lunds plan over området fra 1820, giver unægtelig interessante associationer i sådan retning.

Hertil kan kritiske røster med rette spørge, at hvis Skt. Salomons Kapel var ejet af Dominikanerordenen selv, burde tilhørsforholdet så ikke fremgå eksplicit af den ene samtidige omtale, nemlig ærkebiskop Niels Jonsens testamente fra 1379? Jo, det ville

⁶⁸ Vorberg 1911 nr. 21; Jakobsen 2008, 89.

Kort over dominikanske klostre, kapeller og termineringshuse i middelalderens Danmark. Foruden de egentlige kirker ved klostrene havde dominikanerkonventet i Lund et kapel med et tilknyttet hus i Malmø, konventet i Roskilde havde et kapel i Dragør og konventet i Rostock (provinsen Saxonia) havde et kapel på Falsterbo. Havde dominikanere ved et af konventerne i Skåne eller hansestæderne tillige et kapel på Hammeren?

man normalt forvente, men i dette tilfælde kan det pga. det nære naboskab til Hammershus have været at regne for en selvfølge og således blevet skønnet tilstrækkeligt at bruge kapellets helgennavn; senere i testamentet omtales på samme måde to navngivne tiggerbrødre - henholdsvis en dominikaner og en franciskaner - uden at deres ordenstilhørsforhold fremgår af teksten, hvor disse imidlertid kendes fra anden sammenhæng. Den kritiske læser kan da yderligere spørge, om det ikke er sælsomt, at dominikanerne skulle have været fast repræsenteret med et kapel på senmiddelalderens Bornholm, uden at dette i øvrigt har sat sig spor i de skriftlige kilder. Men dertil kan

svares, at noget tilsvarende vides at være lykkedes for dominikanerne i Dragør, hvor historikernes kendskab til kapellet her udelukkende er baseret på én eneste tilfældig og indirekte omtale, der reelt slet ikke omhandler dominikanernes kapel, men derimod salget af en nabogrund, »...som ligger næst ved Sortebrødre Kapel af Roskilde.«⁶⁹ På samme måde kan den eneste overleverede indikation på dominikansk tilstedeværelse på Bornholm og ved kapellet på øens nordspids være dettes mystiske helgennavn - Skt. Salomon.

69 Ældste Danske Archivregistraturer bind IV, 76.

Skt. Salomons Kapel på Hammeren set fra nord. Har middelalderens stier til og fra kapellet været benyttet af udstationerede dominikanske præster under sildemarkedssæsonen? Muligheden foreslås af nærværende artikels forfatter, men reelt ved vi fortsat intet med sikkerhed om historien bag det mystiske kapel på Bornholms nordspids. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

Alt dette er dog stadig blot at regne for endnu et bidrag til rækken af mere eller mindre kvalificerede spekulationer angående Skt. Salomons Kapel. Det sandfærdige svar om kapellets middelalderlige historie blæser fortsat i vinden over Hammeren.

Kilder og litteratur

- Bulmer, Johan (1926): 'Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren'. I: Bornholmske Samlinger bind 17, 116-126.
- Butler, Alban & al. (1995): *Butler's Lives of the Saints* (May). Collegeville.
- Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Udgivet af C. Nyrop, København 1895-1904.
- DK = Danmarks Kirker VII: Bornholms Amt. Udgivet af Nationalmuseet, København 1954.
- Danmarks Stednavne, bind 10 ('Bornholms Stednavne'). Udgivet af Stednavneudvalget, København 1951.
- Danmarks Sø- og Ånavne, bind 6. Udgivet af John Kousgård Sørensen, København 1987.
- Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807: Bornholm, Lolland-Falster og Fyn. Udgivet af Christian Adamsen & Vivi Jensen, Højbjerg 1997.
- DD = Diplomatarium Danicum, med danske paralleloversættelser i Danmarks Riges Breve. København 1938 ff.
- Gallén, Jarl (1946): *La Province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs 1 - Histoire générale jusqu'au Grand Schisme*. Helsingfors.
- Gallén, Jarl (1958): 'Dominikanorden'. I: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 3, 174-185.
- Gallén, Jarl (1998): 'Kökar, klosterbröderna och havet'. I: *Finland i medeltidens Europa* af Jarl Gallén, red. John Lind & al., Helsingfors, 110-152.
- Historia = *Historia Ordinis Predicatorum in Dacia*, ca. 1261. Bl.a. udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind V, 500-502; af Simon Tugwell OP i *Archivum Fratrum Predicatorum* bind 66, 68 og 70; af Per Bjørn Halvorsen OP i *Dominikus*, Oslo, 218-222; og med dansk paralleloversættelse af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen på www.jggj.dk/HOPD.htm.
- Imsen, Steinar & Jørn Sandnes (1977): *Norges historie* bind 4 ('Avfolkning og union 1319-1448'). Oslo.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2003): 'Da prædikebrødrene kom til Holbæk: Om de mulige bevæggrunde og samtidspolitiske forhold bag en dominikansk klosterstiftelse på Sjælland i starten af senmiddelalderen'. I: *Kirkehistoriske Samlinger* 2003, 7-35.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2008): *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*. Ph.d.-afhandling i middelalderhistorie, Syddansk Universitet, Odense. Kan downloades på www.jggj.dk/phd-afhandling.pdf.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2009): '»De tiggermunke fare omkring...«: om dominikansk og franciskansk terminering blandt middelalderens landboere'. I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:1.
- Karlsson, Karl Henrik (1901): *Handlingar rörande Dominikaner-Provinsen Dacia, 'Historiska handlingar (rörande Skandinavien historia)'* bind 18:1. Stockholm.
- Rasmussen, Ebbe Gert (1992): 'I vor købstad Rønne: Greifswalderne på Bornholm i middelalderen'. I: *Bornholmske Samlinger III. række* bind 6, 57-80.
- Resen, Peder (1670-80): *Atlas Danicus: Bornholm*. Udgivet og oversat af Johannes Knudsen, København 1925.
- Rohmann, Aage (1957): 'Amtmand Urnes Bornholmsbeskrivelse 1745'. I: *Bornholmske Samlinger* bind 35, 51-109.
- SRD = *Scriptores Rerum Danicarum medii aevi*. Udgivet af J. Langebek & P.F. Suhm, København 1772-1878.
- de Thurah, Laurids (1756): *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Øster-Søen liggende, under det Kongelige Danske Herredømme blomstrende navnkundige Øe Bornholm...*, København. Genoptrykt som 'Bornholm og Christiansøe', København 1968.
- Trap, J.P. (1921): *Kongeriget Danmark*, (4. udgave) bind 3. København.
- Uldall, F. (1906): *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*. København.
- Ullern, Inger-Johanne (1997): *Tiggerordenene i de norske middelalderbyene. Hovedfagsopgave i historie*, Universitetet i Oslo.
- Ulpts, Ingo (1995): *Die Bettelorden in Mecklenburg: Ein Beitrag zur Geschichte der Franziskaner, Klarissen, Dominikaner und Augustiner-Eremiten im Mittelalter*. Werl.
- Urne, Johan Christian (1745): 'Bornholms Øe og Amt'. Udgivet af Aage Rohmann i *Bornholmske Samlinger* bind 35 (1957), 65-109.
- Vorberg, Axel (1911): *Beiträge zur Geschichte des Dominikanerordens in Mecklenburg I: Das Johanniskloster zu Rostock, 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland'* bind 5. Vechta.
- Zahrtmann, Marius Kofoed (1913): 'Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller'. I: *Bornholmske Samlinger* bind 8, 128-211.
- Ældste Danske Archivregistraturer. København 1852-1910.

Militærhistorie

Militær-/Krigshistorisk ekskursion til Bornholm maj 2009

Af Peter A. Henriksen

Læseselskabet Rendsborg forlagde fra sit nuværende domicil i Kastellet, København, til Kastellet og Galløkken i Rønne under dette års historiske ekskursion, hvor 31 medlemmer i maj måned gennemførte krigshistoriske feltstudier af svensk (1658), tysk (1940-45), og russisk (1945-46) besættelse, bombning og befrielse af Bornholm med udgangsområde fra Forsvarsmuseet i Rønne og base i Galløkkenlejren, det tidligere, under 2. verdenskrig, tyske og russiske stabskvarter på Bornholm, samt udførskede militære forhold på Bornholm før, under og efter Den Kolde Krig.

Man kan således meget vel betegne selskabets tur til Bornholm som et omrejsende militærhistorisk symposium med over en snes mundtlige og skriftlige bidrag fra selskabets medlemmer, alt sammen på grundlag af dels primære, dels sekundære historiske kilder.

Siden værnepligtsindkaldelse i 1958 til Bornholms Værn og efterfølgende tjeneste som officer af reserven til 1999 har jeg interesseret mig for Bornholm og Bornholms Forsvar, og jeg har gennem Læseselskabet Rendsborg og som medlem af redaktionen for Krigshistorisk Tidsskrift fortsat kunnet dyrke disse interesser.

Peter A. Henriksen, Ph.D.

Det militære læseselskab Rendsborg

Det militære Læseselskab Rendsborg er en videreførelse af »Das Militair-Lesegesellschaft in Rendsburg«, der blev oprettet ca. 1820 i den daværende danske fæstningsby Rendsborg i Holsten, hvorfor Læseselskabet som logo anvender Ejderstenen. Originalen findes på Statens Forsvarshistoriske Museum - Tøjhusmuseet i København,

Ejderstenen.

men var i perioden 1671-1806 anbragt på det gamle Rendsborgs sydligste port, vendt mod Ejderfloden. Indskriften, på latin »Eidora romani terminus imperii«, på dansk: Ejderen, det romerske riges grænse, fortæller, at det romerske imperium og dets efterfølger, det tyske-romerske kejsedømme, aldrig strakte sig længere mod nord end Ejderen. Ejderen var den gamle rigsgrænse til Danmark og Norden. Blandt Læseselskabets tidligste medlemmer finder man kaptajn Olav Rye, der som general faldt ved udfaldet fra Fredericia 6. juli 1849.

Læseselskabets virksomhed ophørte ved krigens begyndelse i 1848, men dets bøger dannede grundstammen i det genoprettede garnisonsbibliotek i Rendsborg i 1853, hvor initiativtageren var garnisonskommandanten, »Helten fra Frederiksstad«, oberst Hans Helgesen.

Biblioteket omfattede litteratur om militære, historiske og topografiske emner, fortrinsvis på fransk og tysk, og var i 1863 på

ca. 1.200 bind. I dag er der flere tusinde bind, også på engelsk, og naturligvis på dansk. Ved rømningen af Rendsborg 27. december 1863 blev bøgerne pakket i kasser og sammen med 1. Bataljons arkiv flyttet til Centraldepotet i København. Bataljonen, senere 1. Regiment, fik garnison i Helsingør 21. april 1867, hvorefter regimentet fik garnison i Kastellet i København - og bøgerne fulgte med.

I forbindelse med Danske Livregiments 200 års jubilæum 7. december 1963 blev »Det militære Læseselskab Rendsborg« genoprettet som en selvstændig og selvstyrende institution med særlig forbindelse til Danske Livregiment. Udover det oprindelige bibliotek - nu benævnt »Gamle Samling« - råder selskabet over »Nye Samling«, som er tilvejebragt ved gaver fra selskabets medlemmer. Af lovene fremgår, at selskabet bl.a. har til opgave at videreføre og bevare de minder, som selskabet af Danske Livregiment er betroet.

BORNHOLMS FORSVAR

Regimentsmærke for Bornholms Værn (-2001).

Læseselskabet består i dag af ca. 130 aktive medlemmer. Hovedparten er officerer fra de tre værn og Hjemmeværnet såvel tjenstgørende som pensionerede af linien eller reserven - de fleste fra Hæren. Herudover en del civile med militærhistorie som fag eller interesse. Nye medlemmer optages kun efter bestyrelsens enstemmige godkendelse. Læseselskabet har i de senere år haft fast domicil i Kastellet i København.

Selskabets aktiviteter omfatter en årlig »Voldvandring« til Københavns befæstningsanlæg. Desuden et antal foredragsaftener, der belyser militære eller militært relaterede begivenheder fra oldtid til nutid eller markante militære personer. Hertil 2-3 mere uformelle »biblioteksaftener« samt en årlig ekskursion af ca. 3 dages varighed til slagmarker eller steder af militær interesse i Danmark, Sydsverige og Nordtyskland, idet der også har været længere udgående ekskursioner med feltstudier til såvel Norge som til Polen, Berlinområdet, Austerlitz og Ardennerne inden for samme interessefelt.

Det militære Læseselskab Rendsborg udgiver siden 1964 årligt 3 numre af »Krigshistorisk Tidsskrift«, som efterhånden har et betydeligt antal abonnenter i både ind- og udland. Selskabet ledes af en bestyrelse,

der vælges for et år ad gangen på en årlig generalforsamling i marts måned. Bestyrelsen består af syv medlemmer, herunder en tidsskriftsredaktør og en bibliotekar.

Formand er for tiden oberst J.E. Andersen. Formanden er tillige med kommandanten i Kastellet fast medlem af bestyrelsen for Danske Livregiments Fond, som efter regimentssammenlægningerne gennem årene af Danske Livregiment, Sjællandske Livregiment, Falsterske Fodregiment, Bornholms Værn og Gardehusarregimentet under sidstnævntes navn er hjemmehørende ved dette regiment.

Bornholm som krigshistorisk studieobjekt

Bornholm ligger som en naturskabt og naturskøn forpost mod syd og øst og som en knyttnæve, der fra Skåne er stukket ud i Østersøen. Fra denne forpost har Bornholms indbyggere ved deres loyalitet mod Danmark gentagne gange i historien haft afgørende betydning for landet. Ikke i form af store militære slag af krigshistorisk betydning, men ved en række skelsættende begivenheder, der har fundet sted på dette geografisk relativt begrænsede område.

Selskabets tema for foredragsaftenerne 2008-2009 var »Besættelsen«, forstået som den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Den 5. maj 1945 sluttede besættelsen af Danmark, men ikke af Bornholm, der skulle gennemleve endnu et krigsår, nu med russisk bombning og besættelse.

Temaet »Besættelse og Befrielse« kan derudover i Bornholms tilfælde udvides bagud til den svenske besættelse i 1658 og den samme år hurtigt følgende befrielse af Bornholm ved en art »commando raid«, et kupagtigt oprør, gennemført af lokale, civile bornholmere. Der var hermed lagt op til de fire dagstemaer for ekskursionen: Svenskerne, Tyskerne, Russerne og Den Kolde Krig, hvortil kom en række supplerende og perspektiverende emner.

Svenskerne

Ekskursionen indledtes med et længere besøg på Forsvarsmuseet i Rønne, herunder særudstillingen om 1658. Fra 1658-stenen i Storegade i Rønne gik turen herefter i omvendt geografisk, og kronologisk, rækkefølge via Blykobbe, Skule Skov, Vestergade i Hasle og mindestenen på Hasle Torv, gennem Slotslyngen til Hammershus, dvs. Printzenskiölds dødsrute. På Hammershus blev begivenhederne før, under og efter den svenske besættelse gennemgået og debatteret, herunder ikke mindst den svenske skatteudskrivning og den militære mandskabsudskrivning af unge bornholmere til svenskekongens krigsførelse.

Tyskerne

Med indkvarteringen af deltagerne på Galløkken og deres bespisning i den tidligere tyske officersmesse var scenen sat for gennemgang, drøftelse og besigtigelse af en række tyske militære installationer på Bornholm, eller i hvert fald levningerne heraf: Galløkken som tysk hovedkvarter, ubådsprøvestationer ved Levka og Snogebæk, de enorme fundamenter til kanonbatterierne ved Dueodde, radarstationerne ved Olsker og Simblegaard og de tyske soldatergrave i Allinge.

Russerne

Russerne overtog Galløkkenlejren efter tyskerne, men de russiske soldater bivouakerede især i skovområder, fx Stampen og Robbedale. På Nordbornholm er stednavne som Russersletten og Ostanovka, det russiske ord for stoppested, toponymiske minder om russerne. Fysiske levninger efter russerne, i mindre målestok, er de russiske skyttegrave på Hammerknuden. Større og voldsommere indirekte minder er de svenske træhuse i Rønne og Nexø, samt de man-

ge mindesmærker om de russiske bombninger af de to byer.

Den Kolde Krig

Bornholms betydning som forpost trådte klart frem under Den Kolde Krig. Rytterknægten og Dueodde og installationerne dér har haft stor betydning for den vestlige alliance. Disse forhold behandledes under ekskursionen, i den begrænsede udstrækning det var muligt, indtil der åbnes op for og forskes i de højt klassificerede arkivalier fra denne periode.

Resultater

For deltagerne i Læseselskabet Rendsborgs ekskursion til Bornholm 2009 var det en berigende og øjenåbnende historisk oplevelse at studere flere århundredes krigshistorie og militærhistorie on location. Ud over de ovenfor nævnte emner var der velfunderede, veldokumenterede og velillustrerede indlæg fra medlemmerne ved feltstudierne, bl.a. omhandlende Ertholmene, Rønne Fæstning, Bornholms rundkirker som middelalderlige forsvarsanlæg, forsvarsskanserne ved Bornholms kyster, flygtningene på Bornholm ved krigsafslutningen 1945, modstandsbevægelsen på Bornholm, herunder den store succes med rapporteringen til England om nedstyrtningen af en V1 bombe ved Bodilsker, den vellykkede organisering af flugtruter til Sverige og støtte til nedstyrkede allierede piloter. Bornholms forsvar i nyere og nyeste tid, i politisk, økonomisk, strategisk og taktisk perspektiv, var genstand for en længere udredning på grundlag af omfattende kildestudier.

En række af de før og under turen gennemførte foredrag var så originale i deres indsigt og/eller bygget på nyere forskning, at tre af disse indlæg her nedenfor præsenteres og publiceres på det mest relevante sted: »Bornholmske Samlinger«.

Planerne og befæstningen af Rønne og den bornholmske virkelighed

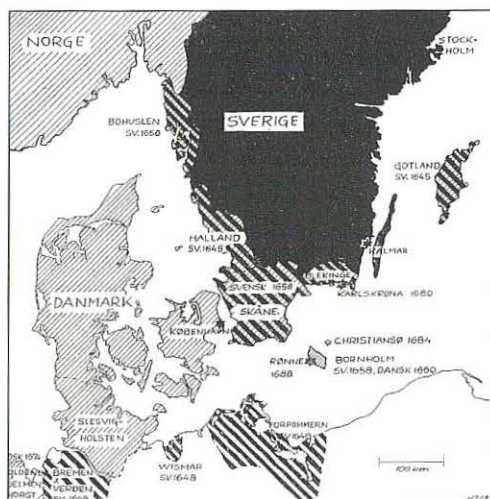
Af Svend E. Albrethsen

Forhistorien

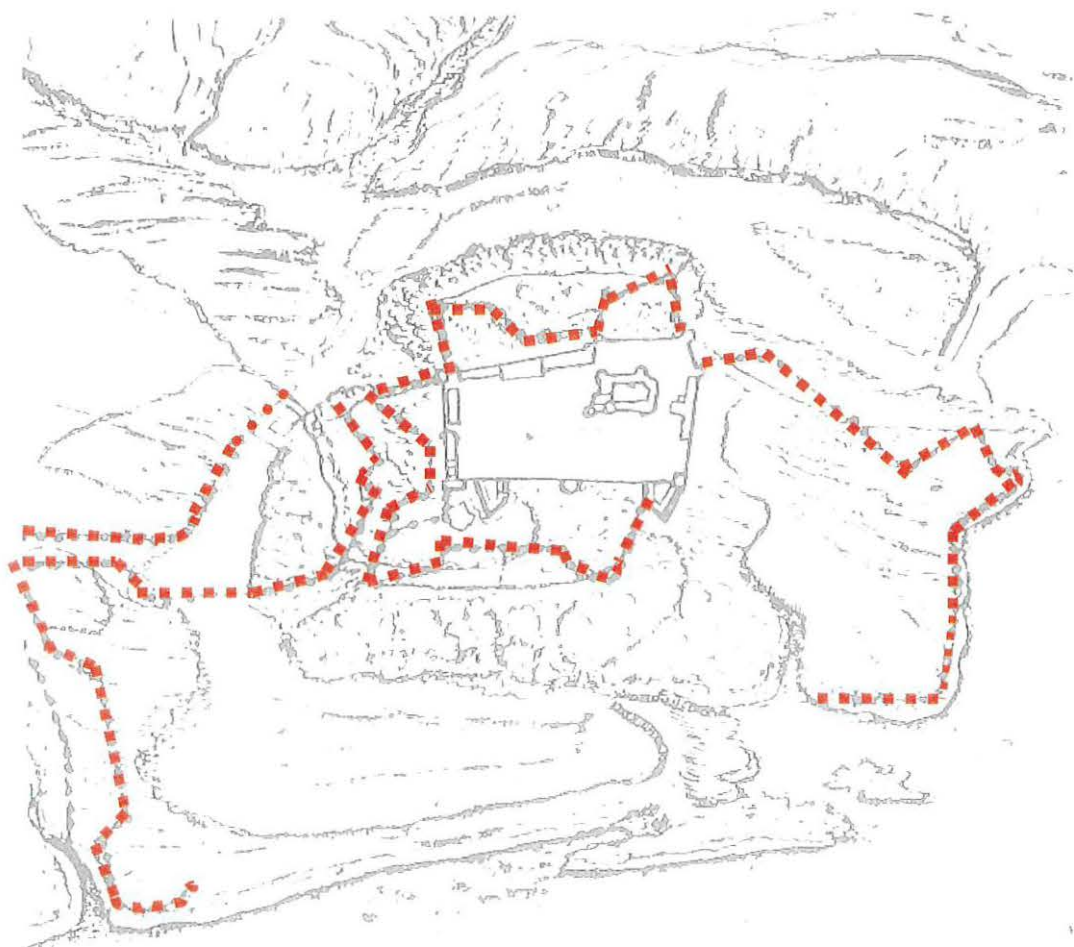
Danmark-Norge's strategiske situation var i løbet af 1600-tallet blevet alvorligt forværret. Fra at være en stormagt i Østersøen var kongeriget, efter Carl Gustav-krigene (1657-58 & 1658-60) og den resultatløse Skånske krig (1675-79), der med fredsslutningen i Lund 1679 havde cementeret tabene af de østlige provinser Bohuslän, Skåne, Halland og Blekinge mm., blevet fortrængt fra hele den østlige og mellemste del af Østersøen. Yderligere havde svenskerne i første halvdel af 1600-årene udvidet deres besiddelser i det nordlige Tyskland kraftigt med erobringen af Forpommern og Vismar. Det eneste, der var tilbage af de gamle danske Østersøbesiddelser, var Bornholm, der i 1679 lå langt inde i den af svenskerne beherskede del af Østersøen.

Som en følge af den radikalt ændrede strategiske situation i Østersøen stod det klart, at besiddelsen af Bornholm var af største betydning ikke mindst efter anlæggelsen af Sveriges nye store flådebase i Karlskrona i det østlige Blekinge - grundlagt af Karl XI i 1680 - der skulle afløse den hidtidige hovedbase ved Stockholm. Anlægget i Karlskrona betød, at den svenske

Museumsinspektør (pens.) mag.art. Behandlingen af Rønne fæstning hviler på et mangeårigt studium af militærhistorie og befæstningsanlæg fra de ældste tider til den kolde krig, samt et indgående kendskab til Bornholm i forbindelse med arkæologiske udgravninger og fortidsmindeadministration.

Udviklingen af den strategiske situation i Østersøen i sidste halvdel af 1600-tallet (J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne fæstning. Rønne 1952 s. 8, fig. 2)

Fæstningskonstruktør Henrik Rüse's projekt til modernisering af Hammershus (efter H. E. Skaarup: Kastellet i Rønne. Fra fæstningstårn til Forsvarsmuseum. Forsvarsmuseet på Bornholm. Rønne (uden år) s.7)

flåde nu fik betydeligt bedre mulighed for at operere tidligt på året i Østersøen. Det var derfor af afgørende betydning for Danmark-Norge at få placeret flådestyrker, der kunne holde den svenske flåde i Karlskrona under observation.

Rekognosceringer på Bornholm

I 1662 sendte Frederik III den hollandske ingeniør og fæstningskonstruktør Henrik

Rüse¹ - der stod for bygningen af Kastellet i København - til Bornholm for sammen med øens kommandant oberst Hans Schrøder at udpege et egnet sted til anlæggelse af en fremskudt flådehavn. I en rapport til kongen dateret 27. juli 1662 udpegede Rüse Hammersøen på Nordbornholm som den bedst egnede lokalitet. Forslaget skulle om-

¹ P. B. Jagd, (red.): Danske Forsvarsanlæg i 5000 år. Indtil 1684. I. del. København 1986 s. 222-224

fatte en kraftig ombygning af Hammershus til et moderne fæstningsanlæg med et kastel omkring den gamle borg og med frem-skudte bastioner bl.a. ved den nuværende Hammerhavn. Selve flådehavnen skulle anlægges i Hammersøen og have adgang til havet gennem en udsprængt kanal.

Samme år blev der foretaget yderligere rekognosceringer af Hans Schrøder, og i 1666-67 blev det pålagt Bergens kommandant oberst Johan Caspar de Cicignon at rekognoscere og fremlægge et forslag, uden at dette tilsyneladende gav anledning til yderligere fremme af fæstningsplanerne.²

I 1676 foretog navigationsskolens direktør Bagge Wandel en rejse til Bornholm, hvor mulighederne for anlæg af en større havn blev undersøgt bl.a. ved opmåling af vanddybder og undersøgelse af bundforhold m.m. på en lang række lokaliteter. De forværrede politiske og militære forhold i Østersøen bragte et par år senere nyt liv i havne- og fæstningsplanerne, hvilket førte til nye omfattende rekognosceringer på Bornholm for nu omsider at få udpeget den lokalitet, der skulle anvendes til den frem-skudte flådehavn. I 1680 besøgte admiral Henrik Spann Bornholm, og efter en rekognoscering udpegede han Ertholmene som det bedst egnede sted. I slutningen af august 1683 rejste en større admiralitetskommission til øen under ledelse af admiral Niels Juel. Kommissionen foretog en meget grundig rekognoscering, hvor alle de lokaliteter, der overhovedet kunne komme på tale, blev besøgt. Kommissionens rapport udpegede tre lokaliteter: Ertholmene, Arnager bugt og Rønne. Som det bedst egnede sted foreslås Ertholmene, idet et havneanlæg her kunne opføres rimeligt hurtigt til en overskuelig udgift.³

De omfattende rekognosceringer havde således ført til udpegning af fire mulige lokaliteter for anlæggelse af en flådebase: Ertholmene, Hammer sø, Arnager Bugt og Rønne.⁴ Dette førte i første omgang til anlæggelse af »en liden Krigshavn på Ærtholmene« og en fæstning til beskyttelse af havnen. Anlægsprojektet blev godkendt af Christian 5. den 26. januar 1684, og kort efter gik byggeriet i gang. Fæstningen på Ertholmene, der bl.a. bestod af to runde stenkanontårne og et antal bastioner, blev bygget i årene 1684-85 under ledelse af den norske general-kvartermester Antony Coucheron,⁵ der senere blev chef for byggeriet af fæstningen ved Fladstrand. Det stod imidlertid klart, at anlægget på Ertholmene ikke var stort nok til at dække flådens behov, idet havnen her kun kunne bruges af et forholdsvis lille antal mindre flådefartøjer. Dette førte til nye overvejelser. Hammersø projektet synes meget hurtigt at være blevet fravalgt på grund af for store anlægsomkostninger, og for at få afprøvet forholdene ved Arnager lod flåden fregatten Stjernen ankre op i bugten i december 1683. Fregatten blev imidlertid skruet ned af isen i marts 1684, og dermed var der kun projektet ved Rønne tilbage.

Rønne Fæstning

I maj 1687 besøgte Christian 5. Bornholm, og ved den lejlighed blev det besluttet, at flådehavnen og en tilhørende fæstning skulle anlægges ved Rønne. Allerede i 1688 forelå den endelige plan for byggeriet udarbejdet af generalkvartermesterløjtnant Peter Poulsen Arboe.⁶

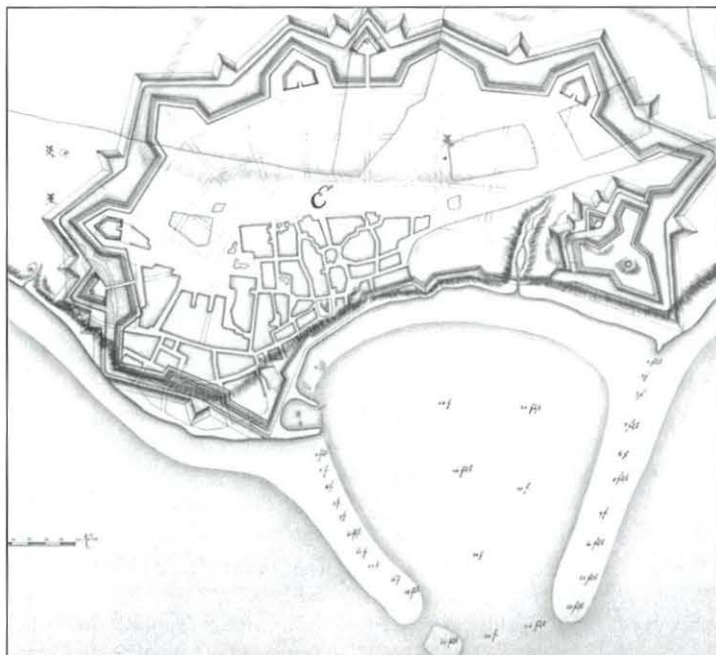
2 se note 1 s. 232-235

3 vedr. disse rekognosceringer se H. E. Skaarup: Kastelet i Rønne. Fra fæstningstårn til Forsvarsmuseum. Forsvarsmuseet på Bornholm. Rønne (uden år) s. 8f.

4 J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne fæstning. Rønne 1952 s. 14. Allerede under den korte svenske besættelse af Bornholm efter fredsslutningen i Roskilde 26. februar 1658 var den svenske guvernør og kommandant Johan Printzensköld opmærksom på mulighederne for at anlægge en flådehavn ved Rønne, hvilket fremgår af en indberetning fra 1658 til Karl X Gustav.

5 se note 1 s. 236-238.

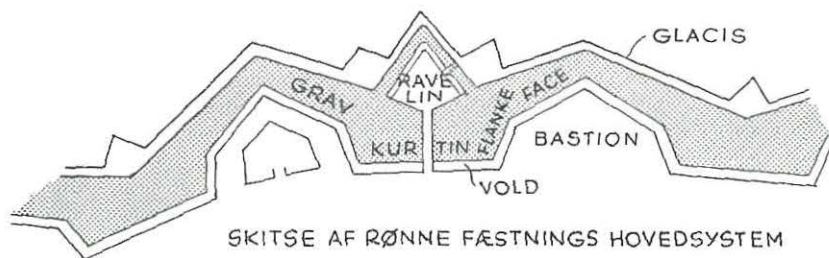
6 se note 7 s. 23

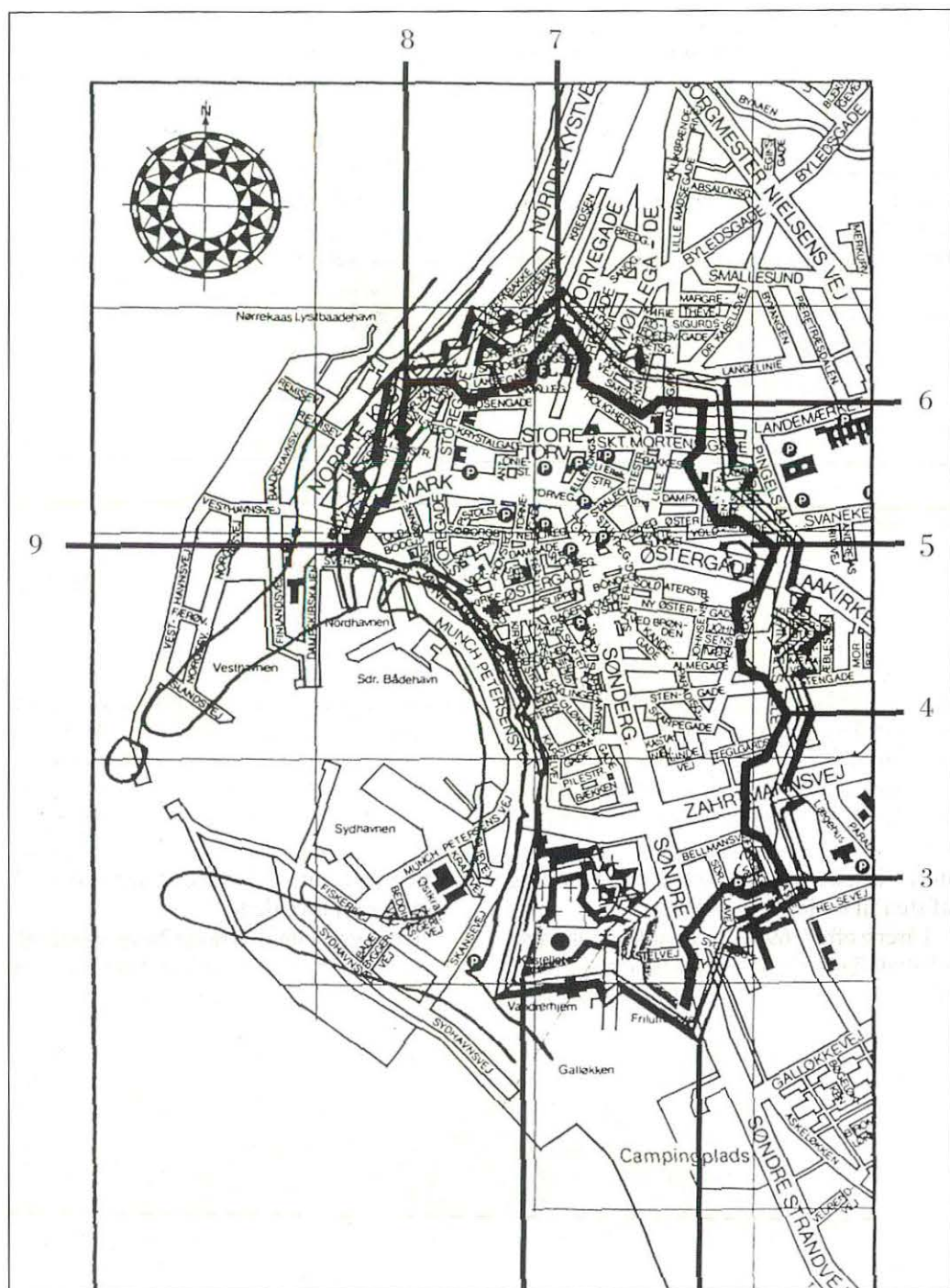
Peder Poulsen Arboe's projekt fra 1688 (H. E. Skaarup: Kastlethet i Rønne. Fra fæstnings-tårn til Forsvarsmuseum. Forsvarsmuseet på Bornholm. Rønne (uden år) s.11)

Fæstningen skulle i henhold til Arboe's projekt bestå af en ca. 10 m bred og 2 m dyb tør grav, bag hvilken der skulle opkastes en 3 m høj vold med 9 bastioner. Voldanlægget skulle strække sig i en halvcirkel rundt om Rønne by fra pynten ved Nørrekaas i nord til pynten ved Galløkken i syd. I fæstningens sydlige del skulle der opføres et lukket kastel med tre bastioner, hvoraf den sydligste bastion var fælles med hovedvoldsystemets sydvestligste bastion. Endvidere skulle der bygges et cirkulært stenbygget

kanontårn midt i kastlethet. Et lignende sten-tårn var planlagt i den nordlige del af anlægget formentlig i den nordvestligste bastion ved Nørrekaas. Endvidere skulle der opføres raveliner foran hovedanlægget til beskyttelse af henholdsvis den nordlige og den østlige indfartsvej til byen. Mod havet skulle fæstningen lukkes af med et brystværn langs kystskrænten. Midt i fæstningen var det meningen at anlægge en stor parade- og eksercerplads (mærket E). Selve flådehavnen skulle bygges mellem de to

Rønne fæstnings hovedsystem (J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne fæstning. Rønne 1952 s. 31, fig.18)

Fæstningsprojektet fra 1688 nedprojiceret på et moderne bykort (H. E. Skaarup, Rønne. Fæstningsby og forsvarsanlæg, Rønne 1995 s.6)

naturlige stenrev, der strækker sig ud fra kysten nord og syd for byen. Fæstningen var projekteret således, at der ville være god plads til den forventede udbygning af Rønne, der i 1688 kun havde knap 1000 indbyggere.

Anlægsarbejderne i Rønne startede 1688 under ledelse af kaptajn Peter Jacob Wilster fra den norske »Fortifikation«.⁷ Wilster skulle hovedsagelig tage sig af byggeriet af stentårnet i kastellet. Som medhjælper til de øvrige arbejder havde Wilster kaptajn ved »Fortifikationen« i København John Otto Poulsen Arboe, der var broder til Peter Poulsen Arboe. Til udførelse af anlægsarbejderne blev der indsat en arbejdsstyrke på ca. 750 mand, dels tre kompagnier norske marinesoldater, dels et kompagni soldater fra den bornholmske milits og fra Christiansøes garnison. Arbejdet med fæstningsanlægget skred hurtigt frem, og i 1689 var den største del af jordarbejderne med den tørre grav og voldanlægget med de 9 bastioner fuldført, og kastellet med stenkanontårnet var næsten færdigbygget, da anlægsarbejderne blev sat på vågeblus og efterfølgende helt indstillet i 1690. Byggeriet af selve havneanlægget var stort set ikke kommet i gang, da byggeaktiviteten ophørte, idet der kun var foretaget indsamling af sten til moleanlæggene.

I årene efter 1690 bliver der kun foretaget ubetydelige arbejder på fæstningen, bl.a. blev kasteltårnets tag repareret, og broerne over fæstningsgraven blev holdt ved lige. Bortset fra Kasteltårnet - med 10 kanoner af forskellig kaliber placeret i øverste stokværk - fik Rønne fæstning aldrig leveret det nødvendige skyts. Ved flere lejligheder anmodede Bornholms kommandanter om at få tilført de nødvendige kanoner til fæstningen, men de blev afvist med besked om,

at man blot kunne inddrage nogle af de mange kanoner, der var opmagasineret til brug i de bornholmske kystskanser.

Kasteltårnet

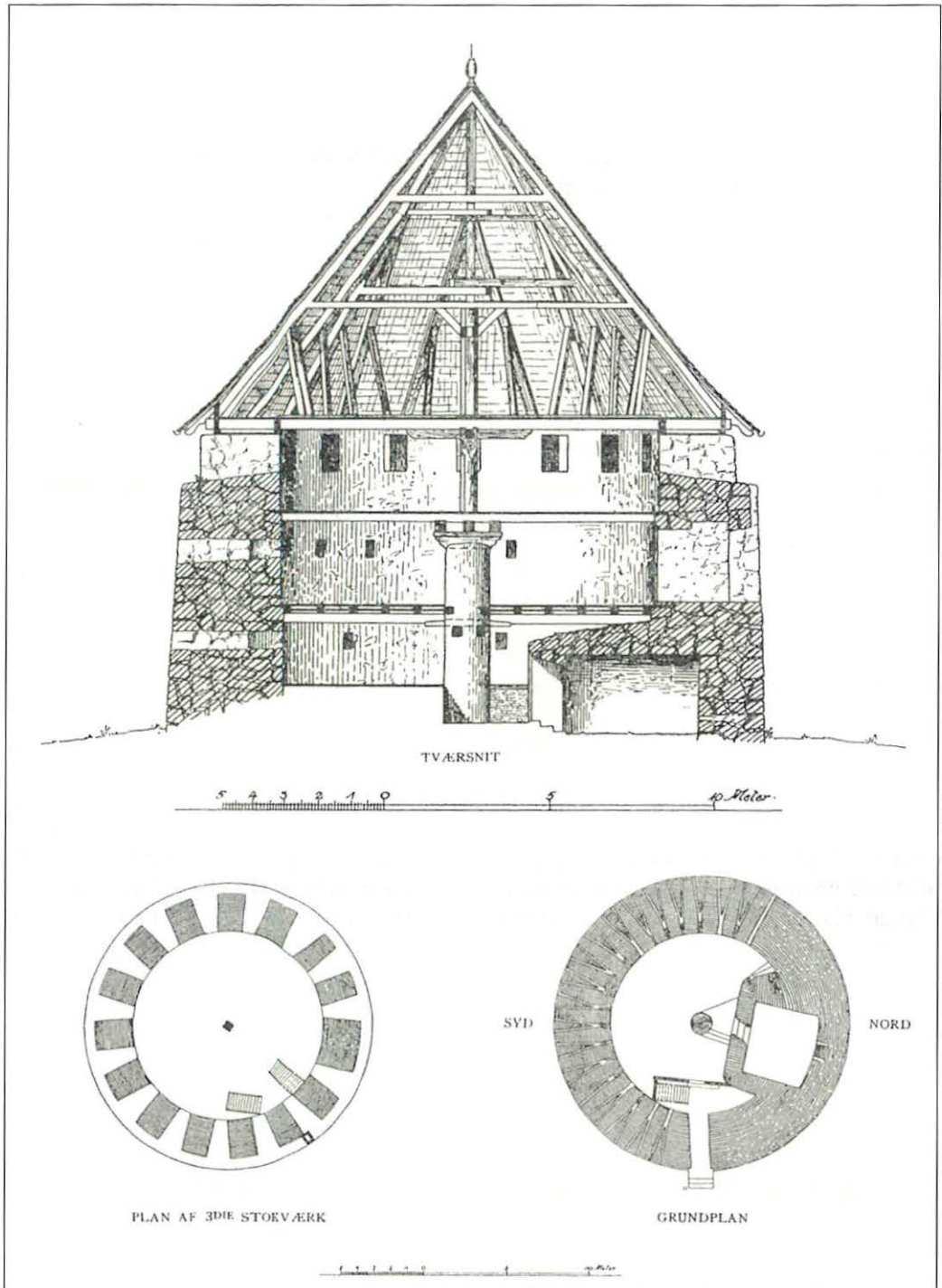
I 1689 stod Kasteltårnet færdigt. Det var bygget af kampesten og havde en diameter på 18 m ved jordoverfladen, en massiv murtykkelse på 3,5 m og en højde på 10 m. Tårnet var i 3 stokværk med et loftrum over 3. stokværk. Indgangen til tårnet var placeret i 2. stokværk. I de to nederste stokværk var der smalle skydeskår i murene til geværskytter og i 3. stokværk skydeskår til kanoner. Den bærende konstruktion af gulvene var lagt af egetømmer som en stjerne ud fra en svær muret midterpille. Gulvet i det øverste stokværk havde desuden en belægning af sandstensfliser, hvorpå brisken til kanonerne var placeret. I bunden af tårnet var der indrettet et hvælvet delvis underjordisk krudtmagasin. Det er muligt, at den oprindelige ide til Kasteltårnet stammer fra oberstløjtnant Anthony Coucheron, den norske generalkvartermester, som stod for byggeriet af kanontårnene på Ertholmene og ved Fladstrand, men det er formentlig P. J. Wilster, der udarbejdede det endelige detailprojekt, muligvis med tårnet ved Fladstrand som forbillede.⁸

Der synes imidlertid at have været tale om en temmelig dårlig konstruktion. I en indberetning fra 1691, to år efter at tårnet var færdigbygget, meddelte fæstningskonduktør J. O. Poulsen Arboe efter en besigtigelse bl.a., at tømmeret i gulvene var alt for svagt, og at der må foretages en større reparation med jernankre, hvis kanonerne skal kunne anvendes.⁹ 30. april 1699 skulle Kasteltårnet stå sin prøve i forbindelse med en skydning, hvor alle ti kanoner i øverste

7 P. B. Jagd, (red.): Danske Forsvarsanlæg i 5000 år. 1684-1932. II. del. København. 1986 s. 42-44.

8 se note 1 s. 239-40

9 se note 4 s. 35

Opmåling af kasteltårnet 1912 (J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne fæstning. Rønne 1952 s.32, fig.19)

Munkholmen (foto S.E. Albrethsen 2001)

stokværk blev affyret samtidig. Resultatet af denne prøveskydning faldt meget uheldigt ud, bl.a. lettede tårnets tag, og gulvet i øverste stokværk viste sig, som allerede påpeget af Arboe i 1691, at være for svagt til at tåle rystelserne fra de svære kanoner. Dette førte til, at tårnet blev betragtet som uegnet som kanonplatform og derfor overgik til anden anvendelse dels som arrest - en funktion der varede til 1744, hvor den nybyggede hovedvagt inde i selve Rønne overtog denne funktion - dels som magasin. I årene 1710-11, hvor Bornholm hærgedes af en pestepidemi, fungerede tårnet midlertidigt som karantænestation.

Det har undret mange i eftertiden, at der i sidste halvdel af 1600-tallet i Danmark byg-

ges en række cirkulære stenkanontårne dels ved Fladstrand (Frederikshavn) dels på Christiansø (Store- og Lilletårn) og i Rønne, idet denne form for fæstningsbygninger af de fleste blev anset for forældede på det pågældende tidspunkt, hvor det bastionære fæstningsbyggeri var kommet på mode. Helt så usædvanlige for denne tid, som nogen har villet gøre det til, er disse runde kanontårne imidlertid ikke; dels bygges der i denne periode flere runde kanontårne i Norge, bl.a. Munkholmen ved Trondheim færdigbygget 1673.¹⁰, og i Sverige opfører

¹⁰ G. Strangeland, & E. Valebrokk: Norges bedste Værn og Fæste. Nationale fæstningsværk. Stavanger 2001. s. 168-181.

Dalarö skanse (foto S.E. Albrethsen 2008)

den kendte fæstningskonstruktør Erik Dahlbergh ligeledes runde stankanontårne bl.a. Göta Lejon ved Göteborg bygget 1687-89¹¹ og Dalarö skanse i den Stockholmske skærgård bygget ca.1700 efter tegninger udarbejdet af Dahlbergh i 1683.¹²

Så sent som i begyndelsen af 1700-tallet opførtes i Sverige runde fæstningstårne efter de Dahlberghske principper bl.a. Frederiksborg i den Stockholmske skærgård bygget 1724-35.¹³

Inspirationen til stankanontårnene kan dels være middelalderens kærnetårne, dels kan ideen være kommet fra bl.a. Italien, hvor stentårne - såkaldte »Martellotårne« - var almindelige til sikring af havneindløb. Efter prøveskydningen i 1699, hvor Kasteltårnet viste sig at være uegnet som kanontårn, anmodede Bornholms kommandant, generalmajor Woldemar Reedts, om at måtte anlægge et batteri på Kastelpynten til beskyttelse af havnen. Batteriet *Reedtsbatteri/Kastelbatteriet* (i dag kaldet Kanondalen) blev anlagt året efter og blev bestykket med 4 x 18 pd. kanoner og 2 haubitzer.

11 M. Beckman: Befästningar i Stormaktstid. Erik Dahlbergh och befästningskonsten. Svenskt Militärhistorisk Bibliotek, Hallstavik 2009 s. 64-67.

12 L. Törnquist : Svenska borgar och fästningar. Stockholm 2007 s. 224-226.

13 se note 12 s. 250-252

Centralfæstning eller forsvar ved kysten - befolkningens holdning.

Bornholms befolkning var fra starten stærkt negativt indstillet overfor fæstningsbyggeriet omkring Rønne, idet man belært af erfaringerne bl.a. fra Carl Gustav-krigene var af den klare opfattelse, at hvis øen skulle forsvares, så måtte det ske ved kysterne og ikke fra en centralfæstning, hvor alle militære kræfter var samlet. En holdning som i øvrigt også senere er kommet til udtryk hos den bornholmske befolkning. Da kommandanten som nævnt ovenfor fik ordre om, at armeringen til fæstningen skulle tages fra kystkansernes beholdning af kanoner, mødte det voldsomme protester fra øens befolkning. At dennes uvilje mod fæstningen ikke blot gav sig udslag i verbale mishagsytringer kan bl. a. ses af en indberetning fra 1699, hvor Bornholms kommandant W. Reedts beskrev tilstanden af fæstningen: »... som for nogle år siden er blevet med volde omkast, er mesten ruine-

*Fæstningen Frederiksborg
(foto S. E. Albrethsen 2008)*

Opmåling fra ca. 1720 med resterne af voldanlæggene fra 1689 markeret med grønt (efter H. E. Skaarup: Kastellet i Rønne. Fra fæstningstårn til Forsvarsmuseum. Forsvarsmuseet på Bornholm. Rønne (uden år) s.14)

ret og gravene af borgerne på mange steder igenkastet, hvor de pløje og så...».¹⁴

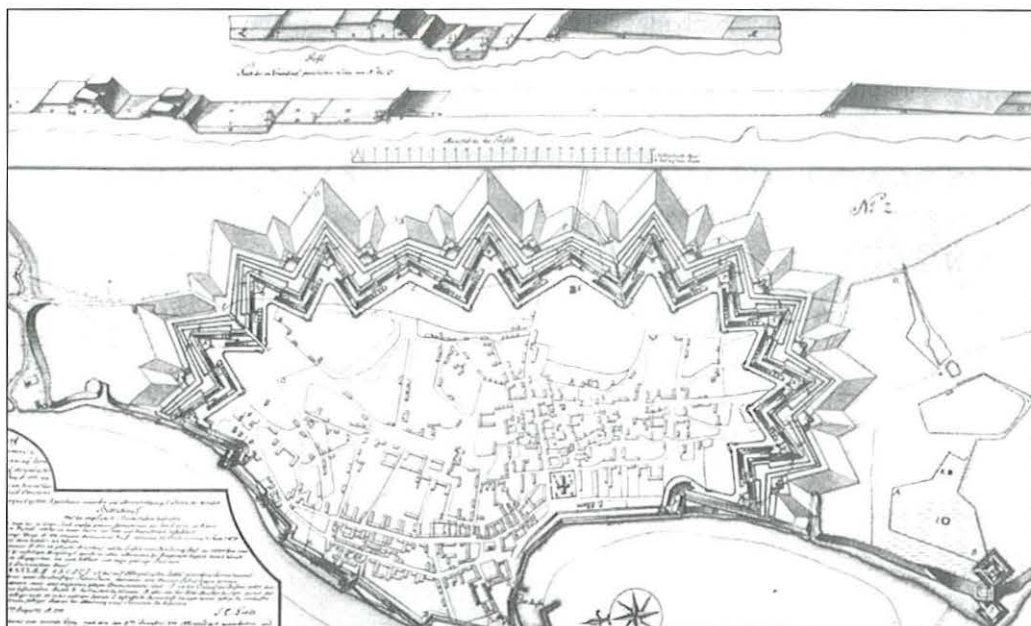
Under Store Nordiske Krig (1709-20) blev det nødvendigt for at kunne forsvare øen at udbedre mange af de gamle kystskanser fra Svenskekrigene samt at anlægge en række nye skanser som supplement i stedet for den ubrugelige fæstning omkring Rønne, der hverken havde armering eller garnison.¹⁵ Man kan således med en vis skadefryd sige, med henvisning til senere tiders diskussioner om hvorledes forsvaret af Bornholm skulle organiseres, at øens befolkning »vandt

denne omgang». Af en terrænopmåling fra ca. 1720 fremgår det, at Rønneborgernes aktiviteter for at sløjfe voldanlæggene havde været ganske effektive, idet der som det ses af opmålingen, kun er meget lidt tilbage af de store jordarbejder fra årene 1688-89. På et tidspunkt formentlig under Store Nordiske krig blev der ironisk nok bygget et mindre batteri »Rønne Stads batteri« ved Nørrekaas omtrent på det sted, hvor det nordlige stentårn fra det oprindelige fæstningsprojekt skulle have ligget. I 1730 var dette batteri bestykket med 4 kanoner.¹⁶

¹⁴ se note 4 s. 36

¹⁵ Østre Landsdelskommando: Bornholms militære domiciler. Ringsted 1985 s. BON-06-06.

¹⁶ se note 15 BON-06-17

Samuel C. Geddes projekt fra 1744 (H. E. Skaarup: *Kastellet i Rønne. Fra fæstningstårn til Forsvarsmuseum. Forsvarsmuseet på Bornholm. Rønne (uden år) s.13*)

Nyt fæstningsprojekt

Efter *Store Nordiske krig* (1709-20) blev fæstningsplanerne atter aktuelle, og der blev udarbejdet en ny revideret plan i 1743-44 af generalkvartermester Samuel Christopher Gedde.¹⁷

På dette tidspunkt var størstedelen af fæstningsanlægget fra 1680'erne som nævnt sløjfet, og det nye projekt synes da heller ikke at forudsætte genanvendelse af resterne af det gamle anlæg. Fæstningen skulle fortsat bestå af et halvcirkulært anlæg med en tør grav med en bagved liggende vold med bastioner, men hele fæstningen var forskudt mod nord i forhold til det gamle projekt, således at kastellet med stentårnet, der nu kun skulle anvendes som depot og krudtmagasin, ville komme til at ligge som et lille selvstændigt fort noget syd for den egentlige fæstning.

Som den første del af det nye byggeri blev *Hovedvagten* opført (1743-44). Der var oprindelig planlagt en stor parade- og øvelsesplads i forbindelse med Hovedvagten, som skulle have strakt sig fra Store Torv i nord over Lille Torv til Kandegade i syd.

Kort efter færdiggørelsen af Hovedvagten standsede fæstningsbyggeriet definitivt, og i 1750 blev fæstnings-arealerne afhændet. Ved fortifikationsreformen fra august 1763 og klassifikationsopdelingen af de danske fæstninger fra marts 1764 er Rønne fæstning opført som uklassificeret.¹⁸

Kasteltårnet og en del af jordværkerne omkring dette, Reedts-batteri, Hovedvagten samt enkelte dele af byens gadenet, er stort set det, der i dag er tilbage af det store fæstningsbyggeri, og man skal lede meget grundigt i haverne i Rønne for at finde spor af selve voldanlægget.

17 P. B. Jagd, (red.): *Danske Forsvarsanlæg i 5000 år. 1684-1932. II. del.* København. 1986 s. 30-33

18 se note 7 s. 53-54

Bornholms forsvar 1893 til 1943

- københavnske ideer og bornholmsk realitet

Af Michael Hesselholt Clemmesen

Bornholms militære situation er på grund af øens isolerede beliggenhed i endnu højere grad end resten af landets afhængig af, om vor egen, en venligt- eller fjendtligtsindet flåde, opretholder søherredømmet i Østersøens vestlige del. Under den sidste del af den langvarige konflikt med Sverige gjorde tabet af Skåne og Blekinge det vanskeligt for den danske flåde at optræde omkring øen. Medens den svenske flåde fra 1680'erne kunne støtte sig til en hovedbase i Karlskrona, rådede den danske linjeskibsflåde ikke over en base i området for sine operationer. Lejet mellem Christiansø og Frederiksborg kunne kun anvendes som et fremskudt støttepunkt for en lille opklaringsstyrke. Under englænderkrigene kontrollerede Royal Navy fuldstændigt farvandet omkring øen. Kun under De slesvigske Krige dominerede den danske flåde Østersøen, fordi de øvrige Østersømagter forblev neutrale.

Efter nederlaget i 1864 og den franske flådes optræden i Østersøen under krigen 1870-71 blev den prøjsiske flåde opbygget til en sådan størrelse, at farvandet omkring Bornholm herefter forblev under tysk kontrol indtil 1945, kun afbrudt af tiåret efter afslutningen af 1. Verdenskrig, hvor

Behandlingen af Bornholms forsvar i det halve århundrede op til Besættelsen hviler på samlet tre årtiers generelle studier af dansk forsvars historie i perioden samt to års tjeneste som chef for Bornholms Værns I. Infanteribataljon («Marineregimentet») og for Kampgruppen i slutningen af 1980'erne.

Royal Navy for sidste gang dominerede Østersøen.

Situationen på øen betød, at forsvaret af øen i næsten hele perioden måtte organiseres, så det kunne virke adskilt fra resten af landets forsvar, og Bornholms militærgeografi medførte, at forsvaret måtte opbygges rent landmilitært, uden et lokalt maritimt element. Havnene lå for ubeskyttede mod angreb fra havet til at være egnede som baser for flådens fartøjer i en krig, hvor Tyskland var fjenden. Som den tyske flåde i eftersommeren 1916 skrev i sin analyse af mulighederne for at udnytte øen efter en erobring, ville det kræve en omfattende indsats at gøre Bornholm egnet som marinebase, som den de selv havde gennemført efter overtagelsen af Helgoland.

At øen er geografisk isoleret betød imidlertid ikke, at den var upåvirket af de forsvarspolitiske ideer og strømninger - såvel politiske som forsvarsinterne - som stod imod hinanden i tiden. Også Bornholms forsvar blev påvirket af periodens stærke politisering af forsvarssagen og af den generelle udvikling i de militære styrkers kultur.

Efter sin tjeneste som Kommandant på øen i begyndelsen af 1920'erne beskrev den energiske fæstningsartillerist og generalstabsofficer Olof Schouboe de centrale hærmyndigheders forsvarsopfattelse i de foregående årtier i sin håndskrevne beretning om øens landforsvar gennem tiderne:

»Saa længe Angreb og Forsvar kun skal løse Opgaver paa Land og paa Vand, saa længe Luften i saa Henseende er et Omraade, som man ikke behøver skænke en eneste Tanke, maa det først og fremmest blive Forsvarets (Værnets) Opgave ved alle til Raadighed staaende materielle Midler at danne sig en stærk og i Omfang til dets personelle Styrkers Talrigheid og Ydeevne svarende Centralstilling, fra hvilken Felthæren eller Dele af den kan fremskydes mod Grænser og Kyster og i hvilken Eksistenskampen, Kampen for Statens Liv og Frihed, i paakommende Tilfælde kan føres i den fornødne Tid, det vil sige, indtil den Stormagt, for hvilken det i den foreliggende Situation er et Interessespørgsmaal af Rang, at Danmark vedbliver at være en fri og selvstændig Stat, kan gribe ind med tilstrækkelige Kræfter.«

Denne lille historie er for perioden indtil 1918 i meget høj grad beretningen om de centrale myndigheders forgæves forsøg på at presse denne forsvarsmodel ned over bornholmerne. Den er skrevet i taknemmelighed over den gæstfrihed, som forfatteren mødte under sin tjeneste på øen i slutningen af 1980'erne og over den hjælp, som museer og arkiver i Rønne senere har givet under hans forskning i værnens historie under 1909-forsvarsordningen. Den marke-

rer også et håb om, at det bliver muligt at skrive en »del II«, der dækker det efterfølgende halve århundredes af øens forsvarshistorie.

Før 1893 - fra milits til værnepligt

Indtil 1868 havde bornholmerne ikke værnepligt i landets samlede forsvar, kun i det bornholmske lokalforsvar, »Bornholms Milits«. Ordningen omfattede alle våbenføre mænd. Den militære uddannelse fandt sted under fire dages tjeneste årligt.

Med 1867-hærordningen blev det indført, at de bornholmske værnepligtige indkaldtes til uddannelse uden for øen. To år senere udgik de af de enheder, de blev uddannet i og overførtes til den ved loven oprettede bornholmske forsvarsstyrke, »Bornholms Væbning«. Ordningen gjorde, at der fra omkring 1880 var rådighed over 1100-1200 værnepligtige på Bornholm med en uddannelse svarende til den øvrige hær. Af disse mænd skulle der opstilles en fodfolksbataljon, en ryttereskadron, et batteri feltartilleri samt et kompagni fæstningsartilleri. Loven gav mulighed for at honorere kommandant, bataljonschefen og underafdelingscheferne samt enkelte andre for deres tjeneste. Disse kadreposter blev besat med pensionerede befalingsmænd (gruppen »befalingsmænd« omfattede i datidens sprogbrug officerer og underofficerer). Væbningens øvrige befalingsmænd blev fundet blandt de værnepligtsuddannede. Personellet blev vedligeholdt gennem årlige skarpskydninger samt ved tre genindkaldelser til øvelser af 10 dages varighed, fordelt på hvert andet år i de første seks år, den værnepligtige stod i væbningen.

Med hensyn til bevæbning og udrustning måtte Væbningen i det store og hele nøjes med, hvad den øvrige hær kunne undvære, og det var meget lidt. Først i 1885 modtog man bagladerifler, og artilleripiecerne var indtil 1910 4-punds riflede forladekanoner,

der var fordelt på feltartilleriet og fæstningsartilleriet. Kun til feltartilleriet på øen fandtes bespænding (stamheste og seletøj), dvs. at resten af pjecerne måtte anvendes stationært, hvilket for Bornholms vedkommende betød fordelt til de største byers havneforsvar.

Den første kommandant for væbningen var oberst af forstærkningen Martin Edvard Fallesen. »Forstærkningen« omfattede enhederne med hærens ældste værnepligtige. Han bestred funktionen fra oktober 1867 til august 1876. Artillerimajoren Fallesen havde som folketingsmand for Rønne-kredsen været med til at skabe ordningen af Væbningen, og han fik med stor energi ført den ud i livet, men herefter skete kun lidt. Ingen i København interesserede sig på dette tidspunkt for Bornholms forsvar. Den næste kommandant, oberst Karl Ludvig Otto Frederik Posselt, sad i funktionen i mere end ti år, fra oktober 1876 til november 1887. Han var som pensioneret ritmester, dvs. kaptajn i rytteriet, blevet udnævnt til oberst i forstærkningen.

Væbningens væsentlige problem var svagheden af dens kadrer. Derfor stillede Rønnekredsens folketingsmand, artillerikaptajn Lucianus Kofod, i november 1880 forslag om en nyordning, der ikke mindst ville skabe forbedringer på dette felt. Den bornholmske styrke skulle gives samme forhold som en af hærens normale forstærkningsafdelinger. Da lovforslaget kom til behandling i begyndelsen januar 1881 blev det bl.a. støttet af folketingsmanden for Bornholms østkreds, kaptajn Filip Rasch Dam, men derefter blev forbedringsforslaget snart henlagt som en del af »*visnepolitikken*«, venstre-folketingsflertallets sabotage af højre-regeringens lovgivningsinitiativer.¹

Professionaliseringen af forsvarsforberedelserne - 1893-1909

I august 1892 var chefen for 3. Artilleriafdeling, oberstløjtnant Gustav Valdemar Emil Crone, blevet udnævnt til kommandant og chef for Bornholms Væbning og et år senere var han blevet forfremmet til oberst af forstærkningen. Han forblev militær chef på øen indtil marts 1897. Tidligt i hans kommandantperiode begyndte Krigsministeriet at interessere sig for Bornholm. Øens forsvar var direkte underlagt ministeriet indtil oprettelsen af Hærens Overkommando i begyndelsen af august 1914.

Planlægningen og forberedelserne af hele landets landforsvar var Generalstabens område, men da Bornholm lå perifert i forhold til denne stabs primære interesseområde - forsvaret af København og Sjælland - var stabens rolle indledningsvis yderst beskeden. Initiativet til udarbejdelsen af en plan for øens forsvar blev derfor taget i Krigsministeriet. Det skete 3. februar 1893 i et brev fra ministeren, Jesper Bahnson. Det er ikke usandsynligt, at årsagen til den pludselige interesse var, at den sidste del af det fæstningsbyggeri, der kunne finansieres, var iværksat, og at det nu var tiden at interessere sig for andre dele af hærens forhold. Færdiggørelsen af fæstningen havde gjort det muligt at udarbejde generelle bestemmelser for mobilisering og samling af hærens hovedstyrke på Sjælland, og disse bestemmelser gjorde, at de mere detaljerede forberedelser kunne finde sted. Generelle bestemmelser skulle i mulig udstrækning også dække resten af landets forsvar.

Med de generelle mobiliseringsbestemmelser i hånden savnedes kun en krigsplan for forsvaret, før man kunne gå i gang med den detaljerede mobiliseringsplanlægning, en prioritering af delopgaver inden for den enkelte kommandos område samt en mere målrettet uddannelse af kadrer og værne-

1 Beskrivelsen bygger på O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Håndskrift. 1929.

Jesper Bahnson tog som Krigsminister de første skridt til at få kontrol over forsvarsplanlægningen på Bornholm. Her som generalmajor og kommanderende general på Sjælland i efteråret 1894. (Rigsarkivet).

pligtige. Derfor bad ministeren om snarest muligt at modtage kommandantens fortrolige udtalelser om:

»... hvorledes Bornholms Væbning bedst tænkes anvendt i paakommende Tilfælde for at afvise mindre Landsætningsforsøg og yde kraftig Modstand over for større fjendtlige Foretagender mod Øen, der om muligt bør bevares for Fædrelandet og i alt Fald

ikke uden hæderlig Kamp bør falde i Fjendens Hænder.»

Kommandantens udtalelser skulle gives under den forudsætning, at han ikke fik hjælp fra den øvrige hær. De skulle ledsages af oplysninger om øens »Beskaffenhed i militær Henseende«, dvs. de militærgeografiske betingelser for forsvaret.

Ministeriet ønskede også oplysninger om foranstaltninger, der kunne fremme en hurtig mobilisering, og om Væbningens personel- og materielsituation. Man kunne muligvis supplere udrustningen af styrken, men det »kan (ikke) anses for nødvendigt at Væbningen udrustes så fuldstændigt som den øvrige Hær.«²

Kommandanten, oberstløjtnant Crone, svarede allerede efter en uge. Han understregede, at på grund af, at man kunne komme tæt på kysten så mange steder var der behov for, at der blev etableret en omhyggelig bevogtning og et pålideligt meldingssystem.

Der skulle endvidere ske en sådan fordeling af forsvarsstyrken, at den ikke befandt sig i en alt for stor afstand fra de farligste punkter. Fordelingen ville dels muliggøre, at landgangsforsøg umiddelbart kunne blive imødegået, dels at den indsatte styrke senere kunne blive forstærket fra styrkerne på andre dele af øen. Observationen af kysten kunne baseres på pålidelige civile, der blev forstærket af eskadronen. Artillerikompagniets skyts kunne ikke anvendes. At etablere et fast kystforsvar med det eksisterende skyts ville være forkert. De lette, 4-pundige forladepecers støbejernsgranater med sortkrudtsladning ville ikke have virkning på moderne panserskibe, og bygning, vedligeholdelse og sikring af kystforsvarsanlæg ville binde de få rådige ressourcer på en uhensigtsmæssig måde.

² Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet No. 297/1893 af 03-01-1893 til Kommandanten på Bornholm.

Oberstløjtnant af Forstærkningen Gustav Crone markerede i vinteren 1893 klart den bornholmske opfattelse af, hvordan øen skulle forsvares. (Rigsarkivet)

Væbningens øvrige styrke blev fordelt i fire grupper med hver et fodfolkskompagni og to mobile 4 punds kanoner med én gruppe i hver af øens primære havnebyer: Rønne, Sandvig-Allinge, Gudhjem og Nexø. Crone udtrykte i sit svar også den trossætning angående øens forsvar, som bornholmerne konstant og effektivt forfægtede overfor kommandanterne *»ovrefra«*, og som var i logisk og praktisk modsætningsforhold til den doktrin, som oberst Schouboe er blevet citeret for tidligere i artiklen.

Crone skrev:

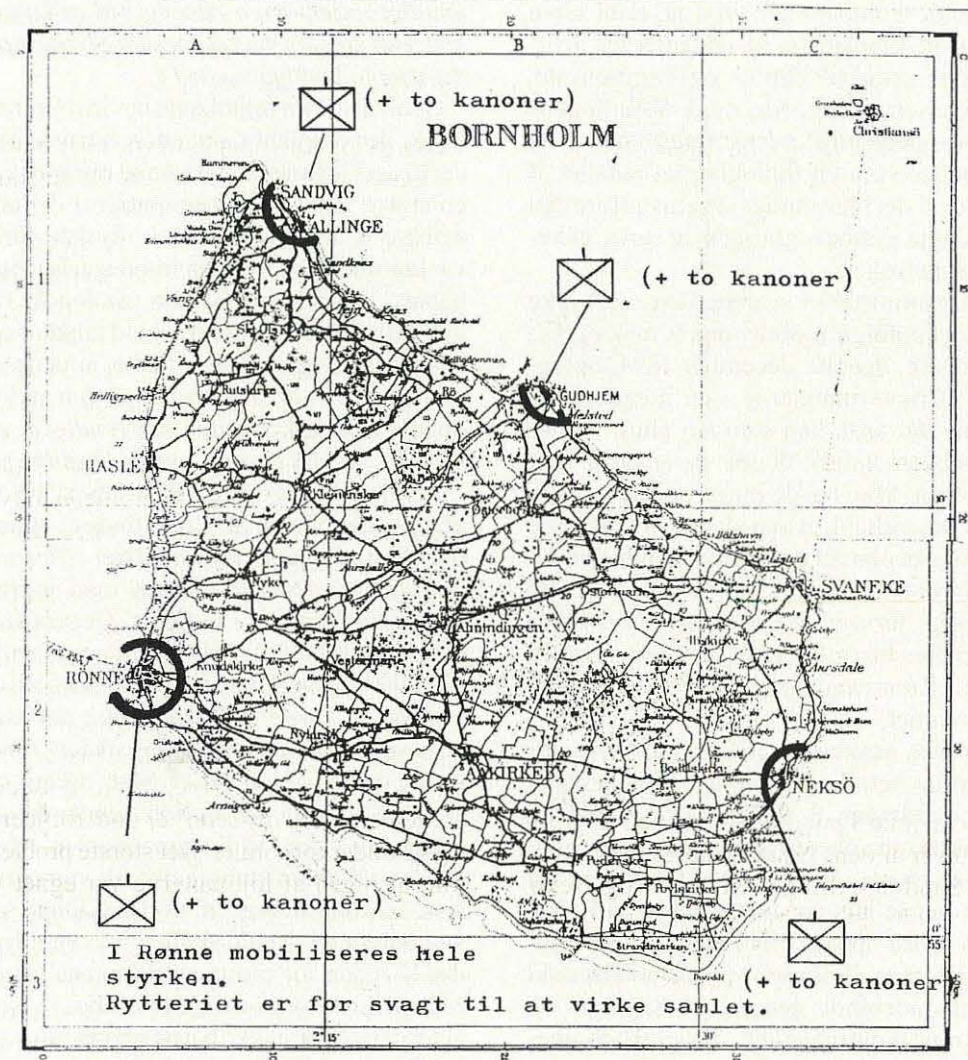
»Faar en kraftig Fjende med veløvede Tropper fast Fod paa Landet og Tid til at ordne sig, er det meget at befrygte, at det vil blive yderst vanskeligt, om ikke umuligt,

at kaste ham tilbage, og derfor maa alting sættes ind på at kunne møde i rette Tid og med tilstrækkelig Styrke paa Landgangsstedet og der ved Fodfolkets og Feltartilleriets forenede Bestræbelser overmande Fjenden under selve Landgangen og hindre ham i at ordne sig.«

Dette er logikken bag ethvert kystforsvar, og samtidig i direkte konflikt med den tankegang, som krigsminister Bahnson havde lagt til grund for den Befæstning, der netop da var ved at blive færdigbygget omkring København ud fra den logik, som fremgik af Schouboe-citatet. At Crone så tidligt efter sin ankomst var blevet overbevist af de lokale kan hænge sammen med, at 3. Artilleriafdeling, som han havde været chef for, indgik i den jyske hærstyrke. Også på den jyske halvø måtte de begrænsede hærstyrker klare sig uden støtten fra et permanent befæstet tilbagetrækningspunkt.

Et par dage senere, den 14. februar, besvarede Crone spørgsmålet om eventuel supplerende udrustning. Han foreslog etablering af en telefon i sit kontor i Kommandantgården. Væbningen skulle også have gavn af, at det nye kommunikationsnetværk havde nået øen. Af befalingsmænd rådede fodfolket over ti officerer, 27 underofficerer og 42 underkorporaler. Det største problem var, at ingen af løjtnanterne var egnet til tjenesten som adjutant, dvs. dengang bataljonschefens eneste stabsofficer. Det lille rytteri havde to officerer, fem underofficerer og en underkorporal, hvilket Crone anså som tilstrækkeligt. Feltartilleribatteriet, kommandantens eget speciale, fik en grundigere behandling. Det havde to officerer, fem underofficerer, ti underkorporaler samt 117 menige (69 artillerikonstabler og 48 trækonstabler). Crone vurderede, at befalingsmandsstyrken var for svag til at støtte batteriets planlagt delte indsættelse. Der burde derfor i fremtiden uddannes flere bornholmske reserveofficerer i feltartilleri-

Kommandanten - oberst G.W.E.Crone's - plan for anvendelsen af
væbningens rådige styrke i februar 1893

Ved egentligt angreb vil der være et varsel, der tillader sammendragning af styrken til de truede punkt - bl.a. ved anvendelse af vogne.

Artiklen er i betydelig udstrækning illustreret med kort som dette, der blev lavet under forfatterens første arbejde med emnet i 1980'erne. De anvender hærens daværende NATO-autoriserede troppetegn og signaturer.

ets tjeneste. Fæstningsartillerikompagniet rådede over fire officerer, fire underofficerer, fire underkorporaler og 86 menige artillerister. Da Crone ikke havde planlagt at anvende kompagniet, ville styrken blive brugt til supplement af feltbatteriets artillerister samt til depot- og vagttjeneste. Skrivelsen opregnede også Væbningens ganske betydelige udrustningsmangler og anmodede om en fordobling af antallet af heste, så det blev muligt at gennemføre den planlagte kystbevogtning med støtte af beredne patruljer.³

Krigsministeriet svarede ikke, selv ikke efter et opfølgningsbrev den 9. maj, og 1½ år senere, den 10. december 1894, opregnede Crone manglerne i en meget skarp form. Det anså han som sin pligt. På behovslisten indgik denne gang også kort over øen. Man havde ingen og bad om syv sæt. Det forhold, at øen allerede i 1880'erne var blevet opmålt og dækket af målebordsblade viser, hvor lidt Generalstaben tænkte på øens forsvar. Af ministeriets sagsbehandlers marginnotater kan man se, at en del af Kommandantens ønsker nu blev efterkommet.⁴

Crones ønsker om tilførsel af mere udrustning betød, at Generalstaben herefter blev inddraget. 8. februar 1895 meddelte Generalstabschefen Krigsministeriet, at staben mente, at Kommandanten med sin plan havde lagt for meget vægt på Bahnsons første opgave, at hindre mindre landgangsforsøg. (Bahnson var på det tidspunkt kommanderende general på Sjælland og fæstningskommandant, Generalstabschefens primære arbejdsgiver). Staben skrev, at planen (original understregning):

»synes at udelukke Muligheden af Løsningen af den anden Opgave, at yde kraftig Modstand overfor større fjendtlige Foretagender - eftersom det vil være saa godt som umuligt indenfor en rimelig Tid at kunne koncentrere den stærkt spredte Styrke mod det truede Landgangssted.«

Generalstaben fejltolkede bevidst Crones logik, der eksplicit (som citeret) havde understreget behovet for at kunne ramme selv en større landsætningsoperation i dennes sårbare landgangsfase. Hvis styrken først var kommet i land, var en imødegåelse reelt håbløs. En sådan opfattelse var imidlertid det værst tænkelige kætteri mod tanken bag fæstningen, og staben fortsatte, at den var *»tilbøjelig til«* at lægge vægt på den anden opgave. Dette krævede *»nødvendigvis en samlet, saa vidt muligt central Opstilling.«*

Denne centrale opstilling syntes på grund af vejnettet på øen at skulle findes i egnen om Almindingen. En *»udviklet Efterretningstjeneste«* skulle sikre, at man ankom til landgangsstedet i rettidigt. Generalstaben sluttede med at skrive, at hvis en fjende virkelig ville tage øen med den nødvendige midler *»... burde den Modstand, der kan ydes af Bornholms Væbning sikkert blive temmelig betydningsløs«*.⁵ Man må gå ud fra, at Krigsministeriet ikke sendte denne vurdering videre til Kommandanten. Man må læse Generalstabschefens kommentar som en konstatering af, at den håbløse og symbolske modstand skulle gives en form, der lå inden for rammen af hærens generelle policy. Kommentarens karakter viser, at Generalstaben ikke havde gennemført en rekognoscering på øen. Dette betød dog ikke, at man herefter ikke interesserede sig for, hvad Væbningen foretog sig.

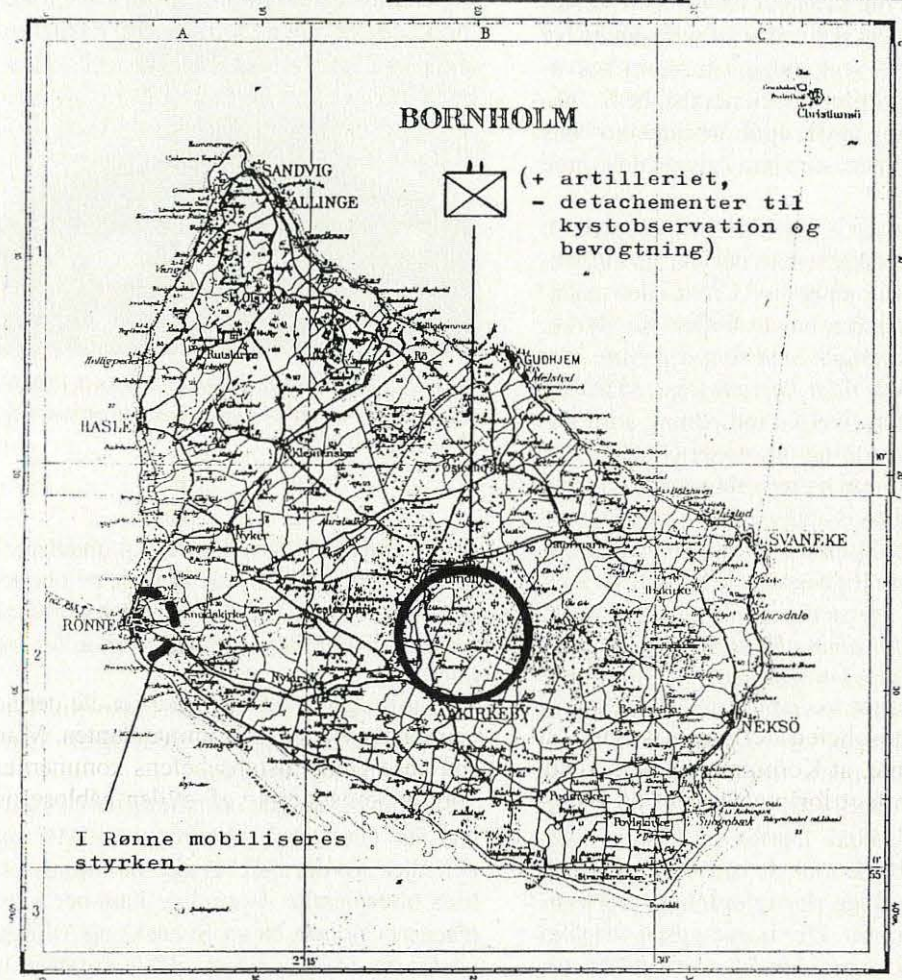
Da Crones efterfølger som Kommandant, oberstløjtnant Frederik Wilhelm Krag,

3 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Bornholms Kommandant. Fortroligt No. 1 af 10-02-1893 og No. 2 af 14-02-1893 til Krigsministeriet.

4 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Bornholms Kommandant. Fortroligt No. 3, af 10-12-1894 til Krigsministeriet.

5 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Generalstaben. Fortroligt No. 92 af 08-02-1895 til Krigsministeriet.

Generalstabens opfattelse af, hvorledes de rådige styrker af væbnin-
gen burde anvendes, jf. kommentar af februar 1895 til kommandantens
plan fra februar 1893

Alle angreb imødegås fra den centrale opstilling af hoved-
 styrken.

skrev direkte til Generalstabens Taktiske Afdeling allerede 26. april 1897, en god måned efter sin ankomst til øen i marts, er det overvejende sandsynligt, at dette skete efter opfordring fra staben. Krag var infanterist og kom fra stillingen som chef for 5. Fodfolksbataljon. Krag skrev, at han ikke fandt andet om krigsplanlægningen på øen end Crones tre skrivelser til ministeriet fra 1893 og 1894, som aldrig var blevet besvaret. Krag spurgte, om Generalstabens Taktiske Afdeling havde egne arbejder om øens forsvar liggende, som han i givet fald kunne få indblik i.⁶

Året efter var Krag klar med sin plan. 4. april 1898 meddelte han dels Krigsministeriet, at han var uenig med Crone i den måde, som forgængeren havde fordelt sin styrke, dels at *»Væbningen med sit nuværende Materiel ikke var fuldt kampdygtig.«* Man kan læse Krag's skrivelses indledning som udtryk en forventning om materiel belønning for loyalitet mod hærens forsvarsopfattelse.

Indledningsvis analyserede Krag den stilrede opgave og fandt, at kysterne måtte bevogtes og samtlige havne dækkes af styrker, som kunne afvise mindre landgangsforsøg, og *»at der for denne Kystbevogtning findes Reserver saaledes opstillede, at de hurtigst mulig kunne understøtte den og yde kraftig Modstand overfor større fjendtlige Foretagender.«* Man måtte forudse, at bevogtningen skulle opretholdes i længere tid under hårde vejrforhold. Derfor burde man overveje samarbejde med de bedst organiserede af øens frivillige skytteforeninger og købstædernes politi. Der burde også i krigstid søges etableret en *»landstorm«* (af ikke uddannede værnepligtige og uddannede, der er for gamle til indkaldelse til Væbningen), eller man burde som minimum kunne mod-

Oberstløjtnant af Forstærkningen Frederik Vilhelm Krag, der søgte at planlægge ud fra Generalstabens opfattelse. (Rigsarkivet)

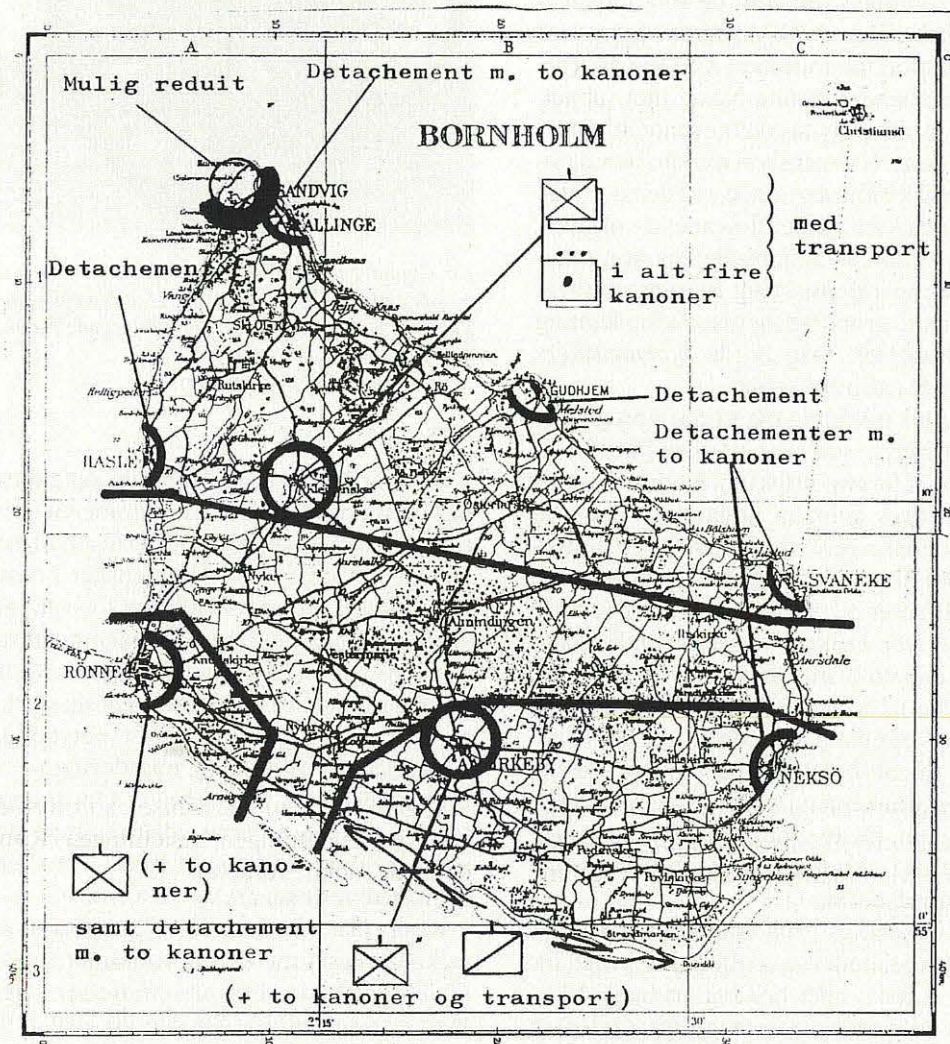
tage og anvende frivillige. Krag understregede, at øens forsvar helt hvilede på øboernes klare vilje til selvforsvar. Det skulle al forsvarsplanlægning her tage højde for og udnytte.

Væbningen skulle organiseres i tre styrker: Kystbevogtningen, besætningen i Rønne og de mobile reserver.

Kystbevogtningen omfattede tre elementer: For det første eskadronens poster og patruljer, for det andet artillerikompaniet, hvis ubespændte 4-pundige kanoner blev placeret i Rønne, Nexø, Svaneke og Allinge og for det tredje de fem ældste årgange af fodfolket, ca. 400 mand. Dette fodfolk blev fordelt på Nexø, Svaneke, Gudhjem, Allinge og Hasle, og blev sat under kommando af pensionerede officerer, der blev ansat som *»Pladskommandanter«*. Besætningen i Rønne omfattede et kompagni fodfolk, to bespændte 4-pundere og de to ubespændte kanoner fra artillerikompaniet.

6 Rigsarkivet. Generalstabens Taktiske Afdeling. Indkomne Skrivelser 1889-1902. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt Nr. 1 af 26-04-1897 til Generalstabens Taktiske Afdeling.

Den næste kommandant - oberst F.W.Krag's - reviderede plan for
anvendelsen af væbningens styrke i februar 1898

Detachementerne i havnene bestod af de ældre fodfolksårgange samt kystartillerister. Kanonerne her var ubespændte.

Kommandoen over afsnittene var fordelt således:

- Nordøen: Bataljonschefen i Klemansker.
- Sydvestøen: Kompagnichefen i Rønne.
- Sydøstøen: Kompagnichefen i Åkirkeby.

De mobile reserver omfattede resten af fodfolksbataljonen og feltartilleribatteriet. De blev opstillet med $\frac{2}{3}$ (to fodfolkskompagnier og fire kanoner) i Klemensker og $\frac{1}{3}$ (et fodfolkskompagni og to kanoner) i Aakirkeby. Der skulle placeres hestevogne til transport af fodfolket ved enhederne. Når jernbanen Rønne-Nexø blev åbnet, kunne Aakirkeby-styrken eventuelt placeres i Rønne. Klemensker-styrken blev sammen med kystbevogtningen på den nordlige del af øen - fra Hasle til Svaneke - placeret under fodfolksbataljonschefens kommando. Denne organisering af øens forsvar ville danne grundlag for materieloplægning og feltøvelser. Den burde »formentligt« godkendes af ministeriet.

Herefter gik Krag over til at opregne de forbedringer, som var nødvendige for at gøre øens forsvar effektivt. Kadrerne skulle forbedres gennem uddannelse af flere bornholmske reserveofficerer til Væbningen. Der skulle ikke udpeges pensionerede linjeofficerer til stillingerne, da det ville »vække stor misstemning« og undergrave motivationen blandt bornholmere til at blive uddannet som reserveofficerer. De afdelinger på Sjælland, der uddannede bornholmere, var utilbøjelige til at uddanne disse som befalingsmænd, fordi de derefter ville miste dem. Dette problem skulle løses ved at øge de uddannende afdelingers befalingsmandsnorm.

Det væsentligste materielproblem var det manglende moderne artilleri. Hvis man fik tilført et halvt eller helt batteri bagladekanoner, ville det også være muligt at udspare 4-pundige kanoner til de steder i kystbevogtningen, der nu manglede artilleri. Anvendelsen af de ubespændte kanoner fra fæstningsartillerikompagniet viser, at infanteristen Krag i modsætning til sin forgænger, artilleristen Crone, enten ikke forstod eller ikke ville acceptere, at de gamle pjecer og deres ammunition var virkningsløse i kystforsvar.

*En 4-pundig forladekanon som de pjecer, der udgjorde øens artilleri indtil 1912. Her den pjece, der forblev i tjeneste som tågekanon på Rønne Havn, i Forsvarsmuseet på Bornholm.
(Forsvarsmuseet på Bornholm)*

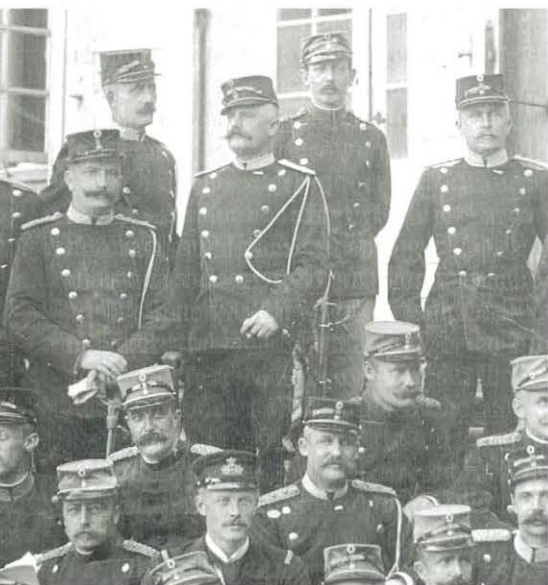
Mere artilleri ville efter Krag's opfattelse også lette anvendelsen af Hammeren som tilbagetrækningspunkt (placeringen af reservens hovedstyrke i Klemensker i rammen af den nordlige del af øens forsvar kan ses som en forberedelse af tilbagetrækning til Hammeren). Derudover manglede Væbningen geværer til at udruste hele sin styrke og som tidligere rapporteret betydelige mængder udrustning og mundering (dvs. uniformer) samt bedre heste. Om muligt ville Væbningen gerne udrustes med det nye repetérgevær (dvs. M.1889 - det skete først tredive år senere).⁷

Krag's plan må ses som et godt forsøg på et kompromis mellem bornholmernes og Generalstabens forsvarsopfattelser. Den blev af Krigsministeriet den 20. maj 1898 sendt videre til kommentar ved Generalstaben.⁸

7 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Bornholms Kommandant. Fortroligt No. 8 af 04-04-1897 til Krigsministeriet.

8 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet. Fortroligt A. 1681 af 20-05-1898 til Generalstaben.

Stabens Taktiske Afdelings daværende chef, oberst Arnold A. B. Kühnel, den senere kommanderende general på Sjælland og forudsete hærchef, svarede allerede otte dage senere. Han gjorde klart, at bemærkningerne ikke blev bygget på egne rekognosceringsresultater eller andre arbejder. På trods heraf, blev Krag's plan afvist. Truslen mod øen kunne opgøres til 2.000 infanterister, fordelt på to dampere, der hver anvendte seks både til landsætningen. Dvs., at der 1/2 time efter starten af landsætningen ville være en styrke på 240-360 mand på øen. En sådan ville kystbevogtningsstyrken være for svag til at gøre noget ved. Dvs. at Væbningen ville blive nedkæmpet, efterhånden som den ankom til landgangsstedet, og hele øen gå tabt. Forsvaret skulle derfor i stedet indrettes, så kampen kunne fortsættes længst muligt. Det ville blive:

I forsommeren 1898 overtog hærens dominerende personlighed, Arnold Kühnel, vejledningen af Bornholms Væbning. Her ses Kühnel (i midten, stående) et par år tidligere som kaptajn og hovedlærer blandt sine elever fra Hærens Officersskoles Ældste Klasses Generalstabsafdeling. (Rigsarkivet)

»... nødvendigt at ty til en Defensivposition for her saa længe som muligt at forhale Afgørelsen. Efter Kortet at dømme vil der vistnok findes Punkter paa Øen, som kunde sætte en mindre Styrke i Stand til at holde sig endog temmelig længe overfor en overlegen Modstander, naar enkelte Forberedelser vare trufne og nødvendig Forsyning skaffet til Stede.«

Kühnel støttede Væbningens idéer om samarbejde med skytteforeninger og politi samt om at organisere en landstorm. Det hang sammen med hans ønske om at kunne gøre kampen så langstrakt som muligt. Man kunne udnytte bornholmernes patriotiske sindelag til en irregulær kamp:

»Den Karakter, Operationerne maatte gives, vilde da omtrent blive følgende: hvor Fjenden gaar samlet frem, viger Forsvarsstyrken, eller spreder sig eventuelt for at unddrage ham et egentligt Angrebsobjekt eller dog gjøre det Resultat, han kan opnaa, saa ringe som muligt; naar Fjenden spreder sig for at okkupere, samler Forsvarsstyrken sig og gaar offensivt frem for at vinde partielle Fordele. Et omhyggeligt forberedt Efterretningssystem og Beboernes Bistand vilde vistnok muliggjøre en saadan skiftende Fremgangsmaade ...«

For at kunne hjælpe yderligere med vejledning, måtte staben gennemføre en rekognoscering på øen. Generalstabens videresendte uden yderligere kommentarer udtalelsen til Krigsministeriet tre dage senere.⁹

Krigsministeriet gik derefter i gang med at se på Kommandantens materielønsker. Man kunne sende yderligere seks ube-

⁹ Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Generalstabens Taktiske Afdeling. Fortroligt Nr. 2 af 28-05-1898 til Generalstabens og Generalstabens. Fortroligt A. No. 275 af 31-05-1898 til Krigsministeriet.

spændte 4-pundskanoner og øge beholdningen af den eksisterende type étskuds bagladegeværer til 1.500, ligesom man på udrustnings- og munderingsområderne kunne efterkomme nogle af hans ønsker. 20. juni 1899 var ministeriet klar til at meddele Krag, nu udnævnt til oberst af forstærkningen, at hans samlede kanonbeholdning ville blive øget til 24 stk. 4-pundspjecer og beholdningen af bagladeriffel M.1867 til de ønskede 1.500.¹⁰

30. juni meddelte ministeriet Krag, at man fandt det naturligt, om han orienterede sine chefer om sine anskuelser vedrørende forsvaret af øen og anvendte dem som grundlag for øvelser. Derimod så ministeriet det ikke som heldigt: »... at der herved fastlaas en bestemt Forsvarsplan, hvorved der i paakommende Tilfælde vilde lægges Baand på den Kommandanten tilkommende Handlefrihed.« Dvs. at man ikke fandt det nødvendigt eller hensigtsmæssigt at vælge mellem Krag's og Kühn's løsninger. Man bemyndigede Kommandanten til at anvende øens ikke anvendte værnepligtige og han fik indlagt telefon i Kommandantgården.¹¹

På en eller anden måde må Generalstabens opfattelse være givet videre til Krag, for den 12. februar 1901, et godt halvt år, før han forlod kommandantstillingen, havde obersten direkte meddelt staben, at han havde »optaget« tanken om at oprette en defensiv position. Den skulle efter hans opfattelse etableres i vejknudepunktet ved Aarsballe og Stavsdaal.

Generalstabens svarede 15. februar, at den var uenig i valget af sted. Det var ikke egnet

på grund af Væbningens »ringe numeriske og (dens) ... ejendommelige sammensætning (24 Kanoner og kun ca. 1.000 Mand Fodfolk).« Vejrydset var en åben mark, som helt kunne beherskes af en fjendtlig styrkes ild. Der burde findes et mere egnet sted. Kommandanten havde foreslået, at der skulle ske en rekognoscering med støtte af en ingeniørofficer. Generalstabens mente, at der også skulle deltage en-to officerer fra Generalstabens, og at staben skulle instruere holdet før afrejse.¹² Før rekognosceringen blev gennemført, fik øen ny kommandant. Chefen for 3. Dragonregiment, oberst Karl Marinus Viale, overtog stillingen i begyndelsen af september 1901. 3. Dragonregiment var som den tidligere kommandant Crones 3. Afdeling en jysk enhed. Han gik straks i gang med at udarbejde en egentlig plan for øens forsvaret, og af resultatet var det klart, at han ikke havde søgt Generalstabens vejledning.

Viale sendte sit »Udkast til en Forsvarsplan for Bornholm« til ministeriet den 31. juli 1902. Han understregede, at han havde brug for en plan for at kunne ordne mobiliseringen og tjenesten efter denne. Han måtte bl.a. tage hensyn til at Væbningen (på trods af de tidligere kommandanters indstillinger), ikke var blevet udrustet med tornystre (dvs. at den enkelte soldat ikke kunne transportere forplejning og personlig lejrudrustning).

Som i de tidligere planskitser lagde også Viale vægt på kystbevogtningen. »Farvandet omkring Øen maa omhyggeligt bevogtes Dag og Nat«. Da bevogtningsperioden kunne blive lang, skulle den her indsatte styrke anvende tiden til at udføre feltbefæstningsarbejder på dertil egnede steder af kysten. Ved observation af noget fjendtligt, skulle der, før der skete landsætning,

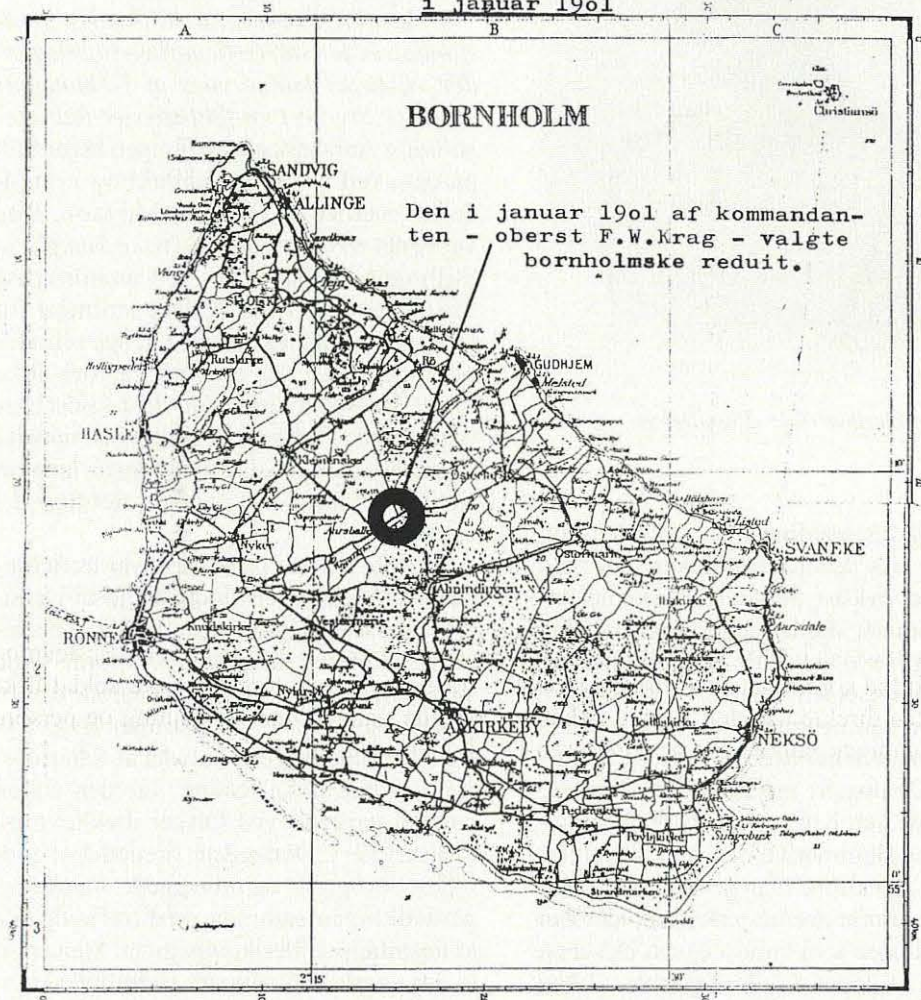
10 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriets 2. Departement C.a. 876 af 20-06-1899 til 1. Departement samt udateret notat vedlagt sagen.

11 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriets 1. Kontors udkast til fortrolig skrivelse af gået 30-06-1899 til Bornholms Kommandantskab.

12 Rigsarkivet. Generalstabens Kopibog D.107. Generalstabens. Fortroligt No. 75 af 15-02-1901 til Krigsministeriet.

Kommandantens - af Generalstaben kritiserede - placering det sted,
hvor det egentlige forsvar af Bornholm skulle gennemføres

i januar 1901

Oberst Karl Marinus Viale. (Rigsarkivet)

straks afgives melding til hovedkvarteret. Den blev dels sendt med telefon, dels med rytter eller cyklist. Hovedkvarteret besluttede så, om der skulle sendes forstærkning. Rønne og Nexø havde de bedste havne, og var således specielt truede. På den anden side betød den nyåbnede jernbane mellem disse byer, at man havde en metode til hurtig troppetransport mellem dem. Af andre punkter på øen betragtede Viale Sandvig-Allinge og Hammerhavnen som farligt udsatte. I øvrigt kunne man gennemføre landsætning omtrent overalt på kysten, idet han anså sydkysten som mindst egnet. Det er på grundlag af denne vurdering klart, at han betragtede stor vanddybde som ønskelig ved landsætning, og at han både tænkte på landsætningen af infanteri, og af artilleri og materiel.

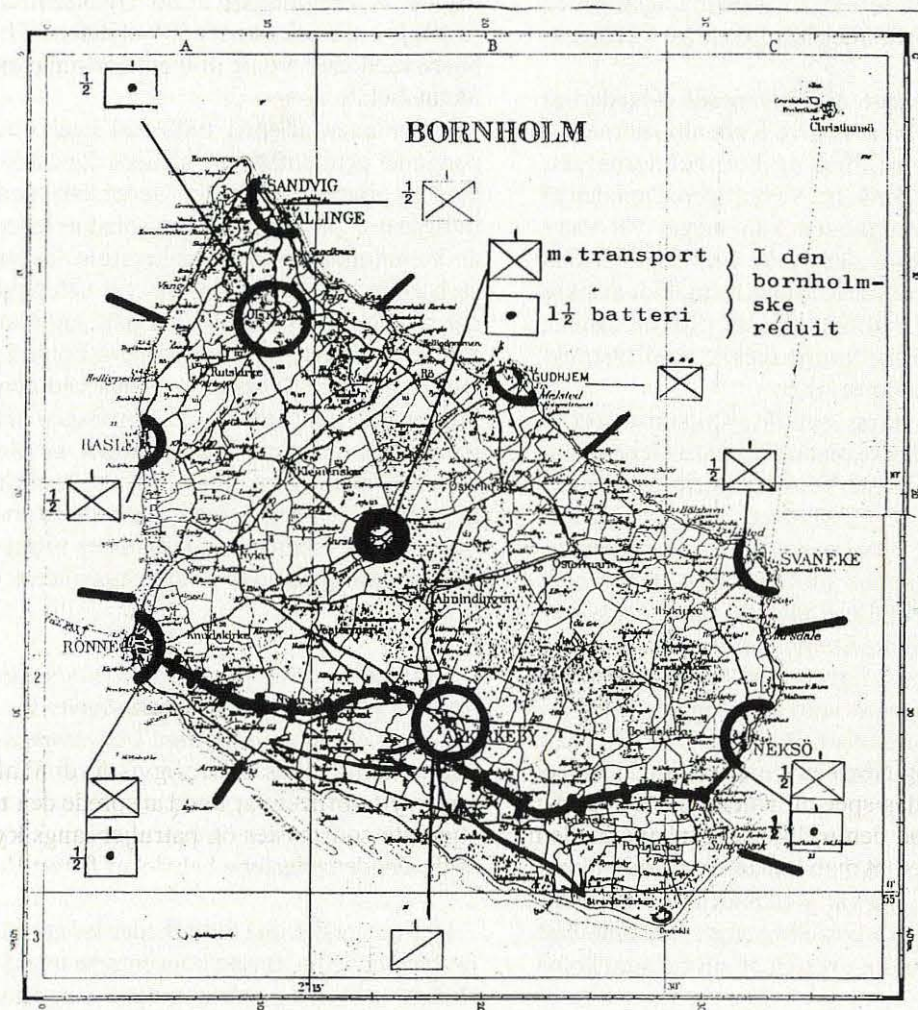
Ved indsatsen mod landsætningen skulle artilleriet undgå at komme i kamp med de

støttende krigsskibe. Kanonerne måtte holdes skjult og kun indsættes mod de landsatte fjendtlige styrker. Hvis fjenden var overlegen, og det lykkedes ham at tiltvinge sig adgang til øen, skulle Væbningen under kamp trække sig til tilbage til sin »Retrætestilling« ved Aarsballegaard, idet der stadig blev ydet den hårdest mulige modstand, og man meldte til hovedkvarteret.

Viale understregede, at »En kraftig Modstand over for større fjendtlige Foretagender vil bedst kunne ydes af Væbningens samlede Styrke i en feltbefæstet Retrætestilling.« Aarsballegårdstillingen lå centralt på øen, ved et vejknudepunkt og i umiddelbar nærhed af Stavsdal Magasin. Den var egnet »trods enkelte taktiske Mangler«. Stillingen skulle straks ved mobilisering forstærkes med feltbefæstede stillinger for fodfolket og kanonerne. Så længe retrætestillingen ikke var erobret, var øen ikke faldet. Hvis Væbningen måske til sidst blev tvunget ud af stillingen, skulle den opdelt i mindre styrker gå over til at føre en langvarig guerrillakrig. Det var øens nordlige del egnet til.

Som det kan ses på skitsen, var trefjerdedelen af Væbningens fodfolk indsat i kystbyerne. Eskadronen var som reserve placeret i Aakirkeby, sandsynligvis fordi Viale som rytterofficer var imod at sprede den til tjeneste som poster og patruljer langs kysten. Medens den ene halvdel af feltartilleriet var placeret i Rønne, var den anden halvdel parkeret ved Olsker dækket mod skibsartilleri. Den sidste fjerdedel af fodfolket bevogtede og udbyggede Aarsballegårdstillingen sammen med trefjerdedele af fæstningsartillerikompagniet. Man skulle dog samle en vognpark til fodfolkskompagniet her, så det også kunne anvendes som reserve til forstærkning af forsvaret i kystbyerne. Som naturligt for en rytter lagde Viales plan vægt på at skabe den størst mulige mobilitet og fleksibilitet i styrkens anvendelse.

Kommandanten - oberst K.M.C.Viale's - "udkast til en forsvarsplan
for Bornholm" fra juli 1902

Forlægning af styrkerne mellem Rønne og Neksø gennemføres med jernbanen.

Indtil den bornholmske reduit falder, gennemføres - specielt på øens nordlige del - en guerrilla.

Han vurderede, at planen betød, at en fodfolksstyrke kunne være fremme ved ethvert sted på kysten på under én time, hvilket ville gøre det muligt at afvise mindre landgangsforsøg. Væbningen kunne på 4-5 timer blive samlet til Aarsballegård med henblik på imødegåelse af større foretagender.¹³

Man må sige, at Viale gjorde et hæderligt forsøg på både at give Københavnerne deres retrætestilling og bornholmerne det, som de ønskede fra Væbningen. Omtalen af guerillamuligheden kan meget vel være indført, fordi den jyske hær havde viden om, at dette var Kühnells formel for at sikre langvarig militær indsats i de landsdele, som han ikke kunne dække med tilstrækkelige forsvarsstyrker.

Denne gang sendte Krigsministeriet imidlertid ikke planudkastet til Generalstaben. Den første Venstreregerings krigsminister, V. H. O. Madsen, svarede allerede 9. august 1902, at man intet havde imod, at Væbningens mobiliseringsplaner blev udarbejdet på grundlag af *»den Forsvarsplan, der efter Kommandantens Skøn bedst egner sig til Løsning af Væbningens Opgave i Krigstid«* som denne opgave var blevet formuleret af Bahnson i 1893. Man skulle dog indstille til ministeriet, hvis planens gennemførelse medførte udgifter for statskassen.¹⁴ Det vil sige, at Bornholms Væbning i 1902 for første gang fik en forsvarsplan, der var godkendt af København, blot den ikke kostede penge. Sådanne bad Viale ikke om i resten af sin tid som kommandant.

Han blev pensioneret i juni 1906 og afløst af infanteristen oberst Wilhelm Frederik

Laub. Et halvt år efter Viales tiltræden blev Væbningens bevæbning forbedret. Produktionen af gevær M.1889 til hærens mobiliseringsstyrke var nu så fremskredet, at chefen for hærens våbentekniske tjeneste bestemte, at Væbningens 1.500 bagladeriffel M.1867 skulle afløses af 1500 af den modificerede M.1867/96 og 100 rytterkarabiner M.1867/96.¹⁵

I slutningen af april 1908 bad Laub om penge til gennemførelse af øens forsvarsplan og åbnede derved for Generalstabens indflydelse på denne. Han konstaterede, at Væbningens materieloplægning lå for sårbart overfor en fjende. Det var netop på det tidspunkt, at hæren energisk søgte at få rømmet kystbygarnisoner som Fredericia, Helsingør, Nyborg og Århus ved den kommende hærordning. Rømningen til garnisoner længere inde i landet skulle gøre mobiliseringen mindre sårbar over for angreb fra den tyske flådes side. På Bornholm lå alle våben og al udrustning i Rønne, kun ammunitionen var magasineret i Stavsdal.

»Følgen ... er den, at ved et pludseligt Fredsbrud kan samtlige Væbningens Geværer og Kanoner og øvrige Udrustnings-sager falde i Hænderne paa en ganske ringe, fjendtlig Troppestyrke, der paa en Kanonbaad løber ind i Havnen, gaar i Land og besætter Tøjhuset.«

Der var forskellige muligheder for at løse problemet. Man kunne koncentrere mandskabets våben og udrustning i Stavsdal, man kunne som i militsens tid have udrustning og våben hjemme, eller man kunne

13 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Bornholms Væbning af 31-07-1902 'Udkast til en Forsvarsplan for Bornholm'.

14 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet M No. 1637/1902 af 09-08-1902 til Bornholms Væbning.

15 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet C.a. 131 af 29-01-1907 af 29-01-1907 til Generalstaben.

Oberst Wilhelm Frederik Laub, der vendte tilbage til rent bornholmsk kystforsvar: (Rigsarkivet)

fordele sagerne på herredsmagasinerne i Rønne, Hasle, Svaneke og Nexø. Den sidste løsning ville »ret godt svare til den, Kommandanten har truffet til Bornholms Forsvar, idet Kysten er delt i Afsnit, der besættes af et Kompagni Fodfolk med noget Rytteri og Artilleri.« Ganske vist ville beholdningerne stadig ligge ved kysten, men det er sandsynligt, at kun ét vil gå tabt ved et angreb. Ved øvelser skulle man indkalde fodfolket til herredsmagasinerne og artilleriet og rytteriet centralt. Hvis man indkaldte samtidigt, kunne man afslutte med et par dages samvirkeøvelser. Laub ville på trods af, at han anvendte mest plads til at beskrive den tredje mulighed, lade fore-

satte myndigheder vælge. Man kunne eventuelt, nævnte han, se på den schweiziske (værnepligtige milits-) model.¹⁶ I skrivelsen havde obersten gjort klart, at han helt satse på et kystforsvar, dvs. at han var tilbage til Crones 1893-løsning. Krigsministeriet sendte 6. maj sagen til høring i Generalstaben.

Generalstabschefen, generalmajor Jens Vilhelm Gørtz, svarede to måneder senere. Det var kun et par måneder, før Forsvarskommissionen af 1902 afsluttede sit arbejde, en helt afgørende periode for hærens og fæstningens fremtid. Det var således ikke ligegyldigt, hvad bornholmerne havde fundet på. Gørtz var af den opfattelse, at ikke kun magasineringsspørgsmålet, men »at hele Forholdet vedrørende Bornholms Forsvar bør optages til Undersøgelse«. Der burde iværksættes et besøg på øen med rekognoscering. Indtil besøget var gennemført, kunne man kun udtale sig i almindelighed om sagen. Staben var umiddelbart set positiv indstillet over for oplægningen i herredsmagasinerne, fordi denne løsning var billig. Den skulle dog suppleres med oplægning af artillerienhedernes og eskadronens udrustning i Stavsdal. Man var også positiv over for kommandantens ønske om alle enheders samtidige indkaldelser til øvelser. Det er klart af Gørtz' skrivelse, at Generalstaben aldrig havde set Viales forsvarsplan.

Generalstaben indstillede, at der blev gennemført rekognosceringer »til Udarbejdelse af en samlet Plan for Øens Forsvar«, at der ved en ændring af hærens organisation også blev set på Væbningens bemanding og udrustning og at oplægningen foreløbig ændredes som allerede anbefalet. Skrivelse sluttede med at konstatere, at

¹⁶ Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk.

¹⁷ Bornholms Værn 1893-1939. Kommandanten paa Bornholm Fortroligt No. 10 af 30-04-1908 til Krigsministeriet.

Væbningens mandskab var af kvalitet som hærens bedste.¹⁷ Internt i Krigsministeriet fik Generalstabens straks støtte af det materielansvarlige 2. Departement, og den 30. august blev Gørtz anmodet om at gennemføre planrekognosceringen og efterfølgende komme med forslag til ændring af gældende bestemmelser, organisation, udrustning m.m. Om oplægningen af udrustningen skulle ændres som foreslået af staben, ville afhænge af omkostningerne.¹⁸ Generalstabens rekognoscering blev gennemført i 22.-26. oktober 1908 og ledet af den nyudnævnte chef for »3. Bureau«, kaptajn Louis Nielsen, (kontoret ændrede i 1909 navn til »Generalstabens Operationssektion«). Han blev ledsaget af den dygtige artillerist, kaptajn V. A. Wilkenschildt fra »4. Bureau« (senere benævnt »Generalstabens Fæstningssektion«), hvis chef da var Olof Schouboe. Resultatet blev meddelt Krigsministeriet i en skrivelse den 2. december dette år, men det synes ikke at være sendt videre af ministeriet til Kommandanten før den 22. juli 1910.¹⁹

Årsagen til den sene ekspedition kan indledningsvis være, at man afventede gennemførelsen af de nye forsvarslove og derefter afslutningen af den første radikale regering Zahle, der varede fra slutningen af oktober 1909 til begyndelsen af juli 1910. Sagen blev taget op af den efterføl-

gende regeringsleder og forsvarsminister, Klaus Berntsen, godt to uger efter, at en ny Venstre-regering havde afløst den radikale.

Det er dog også muligt, at årsagen til forsinkelsen var uenighed mellem Laub og holdet fra Generalstabens. Forsvarsforberedelserne på øen var fortsat i Laubs sidste to år. Midt i november 1908 gjorde Krigsministeriet klart, at Kommandanten havde myndighed til at gennemføre mobilisering, hvis forbindelsen til København blev afbrudt.²⁰ I foråret 1910 udarbejdede Væbnings enheders chefer nye planer for mobiliseringen af deres enheder. Som det kan ses af artillerikompagniets planer, skete det på grundlag af den tidligere organisation af væbningen, endnu uden inddragelse af 1909-hærlovens virkninger på Væbnings.²¹ Da det ene artillerikompagnis personel skulle afgives til afsnitskommandørerne ved kystbevogtningsafsnittene, og da ingen kanoner skulle sendes til Aarsballegård, var det klart, at Laub nu forudså en ren kystforsvarsløsning uden en forberedt re-trætestilling.

Dette har gjort det vanskeligt at opnå et fælles grundlag med generalstabsfolkene i oktober 1908. Det har næppe heller fremmet samarbejdet, at det var den selvsikre Louis Nielsen, som var leder af holdet. Ministeriets forsinkede ekspedition af sagen skete 12 dage efter, at Laub var blevet afløst.

17 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Generalstabens. Fortroligt C. Nr. 144 af 07-07-1908 til Krigsministeriet.

18 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriets 2. Departement. Fortroligt C.a. 780 af 10-07-1908 til 1. Departement og Krigsministeriet. No. M. 1038 af 30-07-1908 til Generalstabens.

19 Rigsarkivet.

• Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet. Fortroligt M. 1491 af 22-07-1910 til Bornholms Væbning.
• Generalstabens Taktiske Afdeling. Kopibog D.12. Generalstabens taktiske Afdeling, Fortroligt Nr. 10 af 10-02-1909. »Oversigt over Virksomheden ved Generalstabens Taktiske Afdeling i Aaret 1908.«

20 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet. Fortroligt M. 1756 af 16-11-1908 til Kommandanten på Bornholm.

21 Rigsarkivet. Bornholms Værn Pk. K.2 1660-1958:

• Bornholms Ryttereskadron. 03-03-1910 'Mobiliseringsplan for Eskadronen'
• Bornholms Væbnings 2' Artillerikompagni. 30-03-1910 'Mobiliseringsplan udarbejdet i Henhold til Væbnings Mobiliserings- og Forsvarsplan for Aaret 1907'
• Mobiliseringsplan for Bornholms Væbnings 1' Artillerikompagni' af 01-04-1910.

Generalstabens kontrollforsøg - 1910-1914

I juli 1910 blev infanteriofficeren Harald Ditlev Petersen udnævnt til oberst af forstærkningen og kommandant på Bornholm. Den senere kommandant Olof Schouboe, som på dette tidspunkt var tjenstgørende i Generalstabens som fæstningsspecialist, mere end antyder i sin behandling af kommandantskiftet i sin »*Bornholms Værn gennem tiderne*«, hvad der skete. I stykket umiddelbart før Petersen nævnes, skrev han:

»Krigsministeriet bemyndiger Bornholms Kommandant til selv efter bedste Skøn at fastsætte Forsvarsplanen for Bornholm. Dette er i Princippet paa grund af Bornholms ganske særlige Beliggenhed og militærpolitiske Stilling ganske rigtigt. Men saa maa man ved Besættelser af Kommandantposten heller ikke glemme, hvad denne vidt rækkende Bemyndigelse kræver af en sådan besættelse.« (min understregning)

Generalstabens havde behov for, at også Bornholms forsvar fulgte hærens centrale myndigheders opfattelse af kystforsvarets muligheder. Hvis kommandanten gjorde dette, ville det være mere naturligt at være lydhør over for Væbningens ønsker. Hærloven af 1909 indebar i sin tekst bestemmelsen om, at der hvert andet år samtidig skulle holdes øvelser med Væbningens forskellige enheder, men derudover blev organisationen beskrevet som uændret. Dvs. at Generalstabens inden for hærens samlede resurseramme havde mulighed for enten at forbedre Væbningens materielsituation eller lade alt forblive uforandret utilfredsstillende.

Som nævnt meddelte forsvarsminister Klaus Berntsen officielt 22. juli 1910 oberst Petersen Generalstabens opfattelse fra begyndelsen af december 1908. Generalstabens havde da klart - parallelt - beskrevet

Generalstabschefen, generalmajor Jens Vilhelm Gørtz, i 1908. Hans stab søgte at få kontrol over, hvordan bornholmerne forsvarede øen. (Rigsarkivet)

sine idéer og øforsvarsplanen og de ønskelige materielforbedringer, men de havde som nævnt ikke fået indflydelse på formuleringen af lovteksten i månederne derefter. Forbedringerne kunne derfor opfattes som guleroden og belønningen for en ny kommandants loyalitet over for Generalstabens synspunkter.

Louis Nielsen havde i sin rekognosceringsrapport taget udgangspunkt i Bahnsøns opgaver fra 1893, og gik derefter over til en analyse af landgangsmulighederne på øens kyster. Han afsluttede sin analyse med at konstatere, at »ingen større sammenhængende Del af Kysten (kan) siges fra Naturrens Side at være skærmet mod Landsætning.« Der var de fleste steder dybt helt ind til land. Vadningsafstanden var selv på sydkysten »ganske kort«. Øen havde 19 havne, hvoraf Rønnes og Nexøs samt Hammer-

havnen kunne anvendes af større dampere. En spærring ved sænkning af skibe i havneindløbene var dog mulig uden vanskelighed. De mange havne krævede et lokalforsvar, der samlet ville lægge beslag på en for stor del af Væbningens styrke. Man måtte derfor resignere og kun søgte at synke land-sætningen, så man skabte tid til fremdragning af reserver.

Kystbevogtningen skulle bl.a. ske ved udnyttelse af højtliggende punkter, gennem udnyttelsen af civilbefolkningens patriotisme og ved et veludbygget meldesystem. Om natten og i usigtbart vejr skulle der gennemføres patruljering på kysten og om muligt med både ud for denne.

I behandlingen af kystforsvaret konstaterede Generalstabens, at kommandanterne havde koncentreret sig om denne opgave, selvom også nogle af dem åbent havde tvivlet på forsvarsmulighedens værdi. Indsatsen havde typisk været koncentreret om de største havne, og havde ikke dækket de mellemliggende kyster. De landsatte styrker ville kunne nedkæmpe kystforsvarskompanierne, før de kunne blive forstærket, idet det ville tage mindst 4-5 timer at samle hele styrken ved et givet landgangssted. Inden for dette tidsrum ville fjenden uden problemer kunne have landsat en overlegen styrke. Derfor måtte fjenden mødes fra en central opstilling. Det var den eneste vej til at yde den af Bahnson krævede kraftige modstand mod større fjendtlige foretagender. Fra en central opstilling ville man kunne nå kysten på 2-2½ time, selv uden anvendelse af jernbanen, som Generalstabens ikke fandt egnet til brug under en sådan fremrykning.

Herefter gjorde staben klart, at opgaven indebar, at *»Øen skal bevares«* på trods af, at opgavens tekst havde kvalificeret opgaven med et *»om muligt«*. Denne opgave løstes ikke ved en heroisk kamp ved kysten. Midlerne var i stedet:

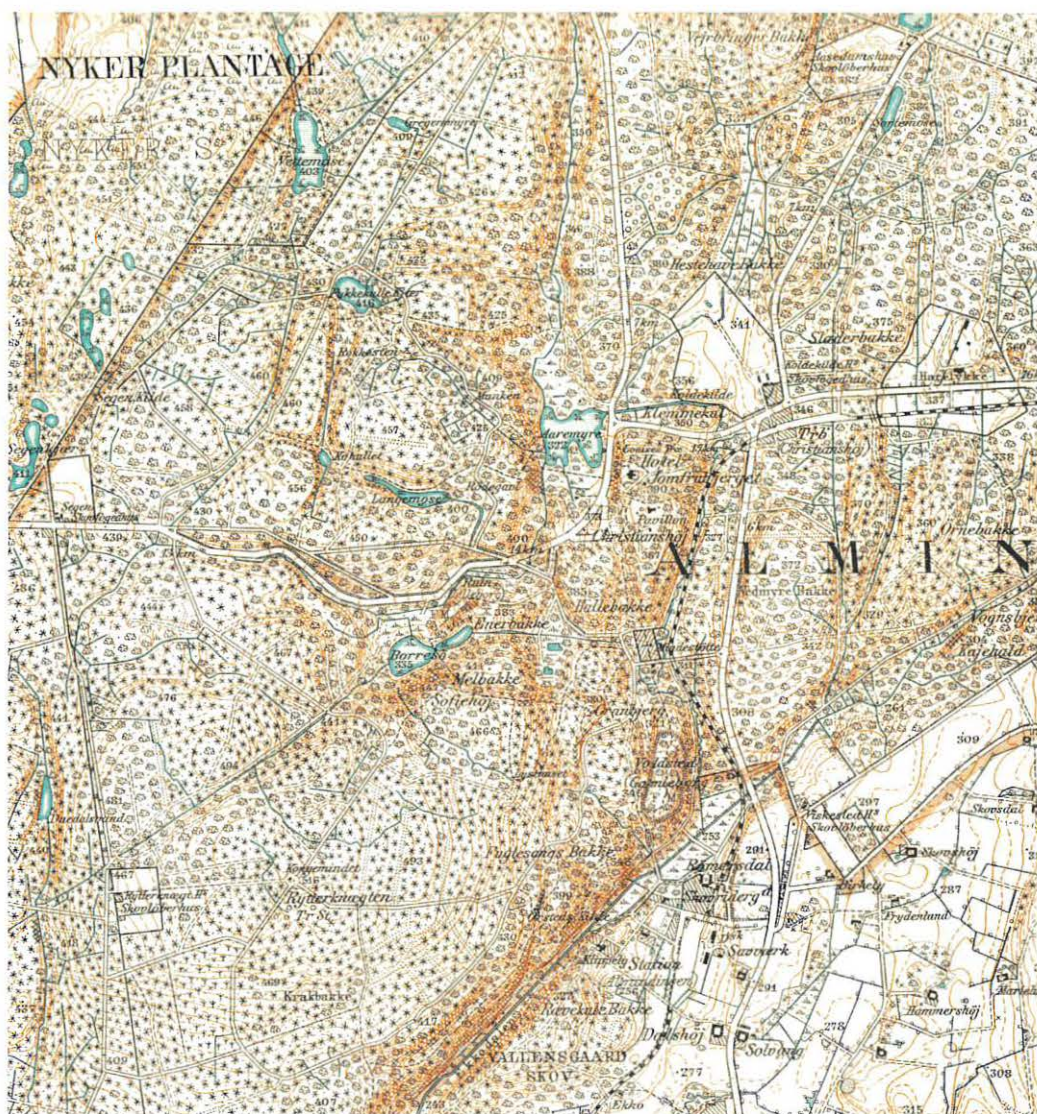
»... en Art Guerrillakrig, som muliggør langvarig Modstand i aaben Mark, og, naar denne Modstand maa opgives paa Grund af Uligheden i Styrke, Sammen-dragning af Væbningen til en forberedt defensiv Position, en Reduit, hvor Modstanden kan fortsættes.«

Man kan se, at Kühnells idé levede videre i slutningen af 1908, selvom generalen selv var død nogle måneder tidligere. Imidlertid fandt Generalstabens, at en sådan kamp lå over Væbningens befalingsmænds evner. De kunne ikke opnå den nødvendige erfaring.

»Det er derfor Generalstabens Anskuelse, at en Guerrillakrig ikke skal forsøges, men at Væbningen, naar Modstanden i aaben Mark maa opgives, samlet skal trække sig tilbage til et Terrainafsnit, der byder gode Betingelser for fortsat og haardnakket Modstand.«

Aarsballe-Stavsdal-partiet var for stort til Væbningens begrænsede styrke. Rekognosceringen viste, at Hammerknuden havde væsentlige mangler. Den bedste stilling ved kysten var Hammershus Fæstning, hvor ruinen gav gode stillinger for rekylgeværer (lette maskingeværer) og beskyttelse mod granater fra feltskyts. En anden mulighed var et klippeparti ved Helligdommen. En problem ved at vælge en stilling ved kysten var imidlertid, at den så ikke samtidig kunne anvendes som Væbningens hovedstyrkes beredskabsstilling, som måtte lægges centralt på øen ved et vejknudepunkt.

Det sted på øen, der bedst muligt levede op til alle krav, var efter Generalstabens opfattelse *»Jomfrubjerget«* ved vejknudepunktet i Almindingen. På det tidspunkt var højdepartiet stadig adskilt fra den omgivende skov af ubevoksede skrænter, der gav gode skudfelter for geværer og rekylge-

værer, medens fjendens artilleri havde vanskeligt ved at virke på grund af skoven. Der kunne etableres pigtrådsspærringer på disse skrænter. Der fandtes i øvrigt en kilde på knuden, der sikrede vandforsyningen til hotellet på Jomfrubjerget og pavillonen på Christianshøj. Selve den trekantede ildstilling omkring Jomfrubjerget (og Christianshøj) ville have en front på 1200-1300 meter.

Generalstabens forslag til den bornholmske reduit, Jomfrubjerget, der ses ved »A« i Almindingen, og som dominerer vejnettet i området. Kortet er et målebordsblad fra 1886 rettet i 1914. Langs østre side ses jernbanelinien Almindingen-Gudhjem, der åbnede i sommeren 1916. Det var den nordlige del af linjen Aakirkeby-Gudhjem. Trinbrættet »Christianshøj« ses lige øst for Jomfrubjerget. Via Aakirkeby var der jernbaneforbindelse til Nexø og Rønne samt via Rønne videre til Sandvig-Allinge. (Bornholms Museum)

På grundlag af rekognosceringen kom Generalstabens med sit »Udkast til en samlet Plan for Bornholms Forsvar«. Ifølge planen skulle befalingsmænd og mandskab have håndvåben og udrustning hjemme (som Hjemmeværnet under den kolde krig). Personellet mødte ved mobilisering ved Stavsdal magasin og fik her udlevet ammunition. Værnepligtige fra værnenes andre enheder, som blev forhindret i at rejse til Sjælland, mødte ligesom frivillige også ved Stavsdal og blev indsat af Væbningen i øforsvaret. Også Væbningens heste og udskrevne vogne mødte ved magasinet. Den af Generalstabens organiserede »Civile Efterretnings-tjeneste« på øen trådte i funktion og overtog kontrollen med »mistænkelige Personer«. Bornholms Telefonaktieselskab gik i gang med at udbygge telefonnettet. Provianteringen af Jomfrubjerget og om nødvendigt opbygningen af en vandforsyning her blev indledt. Væbningens styrker blev derefter placeret i »sammentrængt Kantonnement« (dvs. med størst muligt antal soldater på hver gård) om Aarsballegård.

Ryttereskadronen og den i fredstid etablerede civile bevogtningstjeneste tog sig af kystbevogtningen. Forbindelsen til kommandanten skete med frivillige cykliststafetter og med telefon. Havne blev forberedt spærret af havnemyndighederne. Når spærringerne var etableret, skulle de sikres af frivillige og rekylgeværer.

Hvis fjenden gik i land, rykkede Væbningen hurtigst mulig frem for »ved et pludseligt og hensynsløst Angreb, hvilket det navnlig gælder om hurtigt at bringe Batteriet i Virksomhed, at kaste Fjenden.« Når forholdene tvang den dertil, skulle Væbningen gå tilbage til Jomfrubjerget, der i mellemtiden var udbygget til en stærk feltbefæstet stilling i et samarbejde med forstværnet, der var indledt allerede i fredstid. Man skulle søge at forsinke fjendens fremtrængen med hindringer. Fra reduiten fortsattes modstanden til det yderste med alle til råd-

dighed værende midler. Man skulle hele tiden patruljere energisk, så man kunne udnytte muligheder for offensiv handling.

Generalstabens understregede, at det var ønskeligt at udruste Væbningen med det moderne gevær M.1889, men dette var ikke muligt. Det eneste, der kunne gøres, var at øge patronantallet til hvert eksisterende enkeltsskudsgevær fra 200 til 500. Batteriet skulle i stedet for de otte 4-punderne udrustes med fire stk. moderne 75 mm feltkanoner M.1902 med 400 skud pr. kanon. Artilleriet skulle også bevæbnes med samme årgang geværer som fodfolket. Artillerikompaniet skulle i stedet for sine 16 4-pundere »efterhaanden« bevæbnes med 30 rekylgeværer med hver 10.000 patroner.

På grund af, at personellet personlige våben og udrustning skulle opbevares hjemme, kunne Bornholms Tøjhus nedlægges. De samlede udgifter til forbedringen af udrustningen af værnet blev af Krigsministeriet i begyndelsen af 1909 udregnet til ca. 500.000 kr (hvilket efter Danmarks Statistiks Prisberegner svarer til ca. 30 millioner 2008-kroner).

Samme dag, hvor Krigsministeriet orienterede om Generalstabens overvejelser og planudkast, opfordrede det Væbningen til at overveje at udnytte den mulighed for at oprette en landstorm af ældre og ikke uddannede værnepligtige, som den nye hærlov gav mulighed for. Man ønskede inden udgangen af oktober at modtage kommentarer med et organisationsforslag.²² Det skal her understreges, at dette skridt var

²² Rigsarkivet.

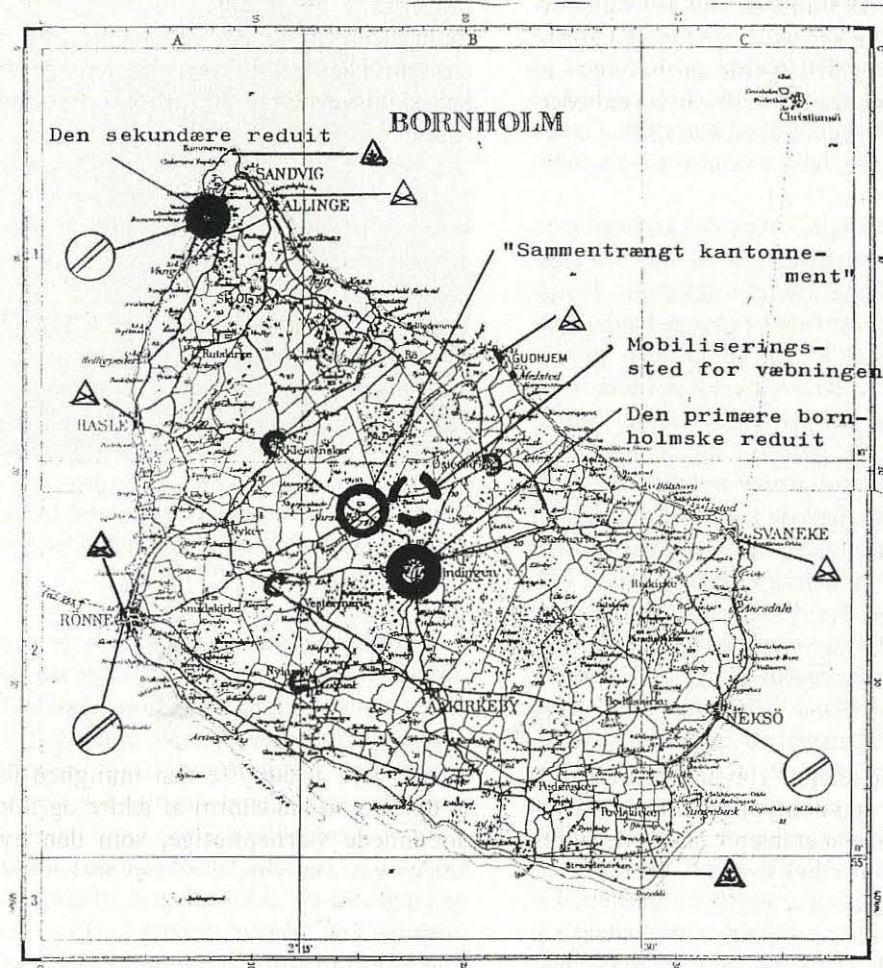
• Bornholms Værn, Pk. 1. 1660-1958. Krigsministeriet Fortroligt M. 1491 af 22-07-1910 til Bornholms Væbning (af Schouboe påført 'Sat ud af Kraft af Forsvarsinstruksen af 1924').

• Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.

° Krigsministeriets 2. Departement Fortroligt C.a. 100 af 29-01-1909.

° Krigsministeriet. Fortroligt. M.1492 af 22-07-1910 til Bornholms Væbning.

Den i Generalstaben i 1908 - efter den første recognoscering - udarbejdede plan for Bornholms forsvar. Sendes til væbningen i juli 1910.

Kyst- og havnebevogtningen sker ved frivillige (+ et par rekylgevær-skytter) og eskadronen. Forbindelsen til centralopstillingen sker ved hjælp af "cykelstafetter". I kantonnementet står fodfolksbataljonen, batteriet med 4x75mm KN og artillerikompaniet med resten af rekylgeværskytterne med vogne til transport. Reduiten på Jomfrubjerg udbygges med rydninger, feltbefæstninger og pigtrådspærringer. Landsætninger imødegås beslutsomt ved angreb. Hvis ikke succes viges ud til reduiten.

helt enestående, idet der på trods af lovteksten ikke blev etableret landstorm i de andre landsdele under 1909-ordningen, selv ikke efter, at Krigsministeriet 10. september havde opfordret Generalstabens til at overveje andre muligheder for anvendelse af landstormsenheder - ud over på Bornholm. Ministeriet tænkte på forsvaret af den planlagte jyske Reduit (Mors) samt på sikringen af sjællandske kystværker uden for København, havne samt vej- og jernbanebroer.²³

16. august fulgte første del af, hvad man kan opfatte som loyalitetsbetalingen. Krigsministeriet gav Hærens tekniske Korps ordre om at overføre så mange bagladegeværer M.1867/96, at Væbningen rådede over 2.000. Af de 500 ekstra geværer skulle 300 anvendes til artilleriet og 200 til frivillige. Alle geværer skulle have 500 patroner. Samtidig blev overførslen af 75 mm-batteriet med de fire pjecer med 400 skud pr. kanon bestemt. Derimod var den umiddelbare tildeling af rekylgeværer blevet reduceret fra 30 til kun 12, dog med 10.000 skud til hvert gevær.²⁴ Ifølge Schouboes beretning ankom de fire 75 mm kanoner først til øen i 1912. Det kan meget vel hænge sammen med, at hærens og fæstningens artillerichef, Artillerigeneralen, ikke var blevet konsulteret før beslutningen om at afgive de fire kanoner til Bornholm. Beslutningen reducerede efter generalens opfattelse hans pjecerreserve i uacceptabel grad. I slutningen af oktober anmodede han om, at der skete kompenserende nyproduktion.²⁵

Harald Ditlev Petersen, her som oberstløjtnant året før han blev Kommandant på Bornholm. Det var ham, der skulle gennemføre Generalstabens idéer om øens korrekte forsvaret. (Rigsarkivet)

Ud fra Generalstabens plan udarbejdede oberst Harald Petersen så hurtigt sin nye forsvarsplan og landstormsforslaget. Hans udtalelser blev sendt den 30. oktober 1910.

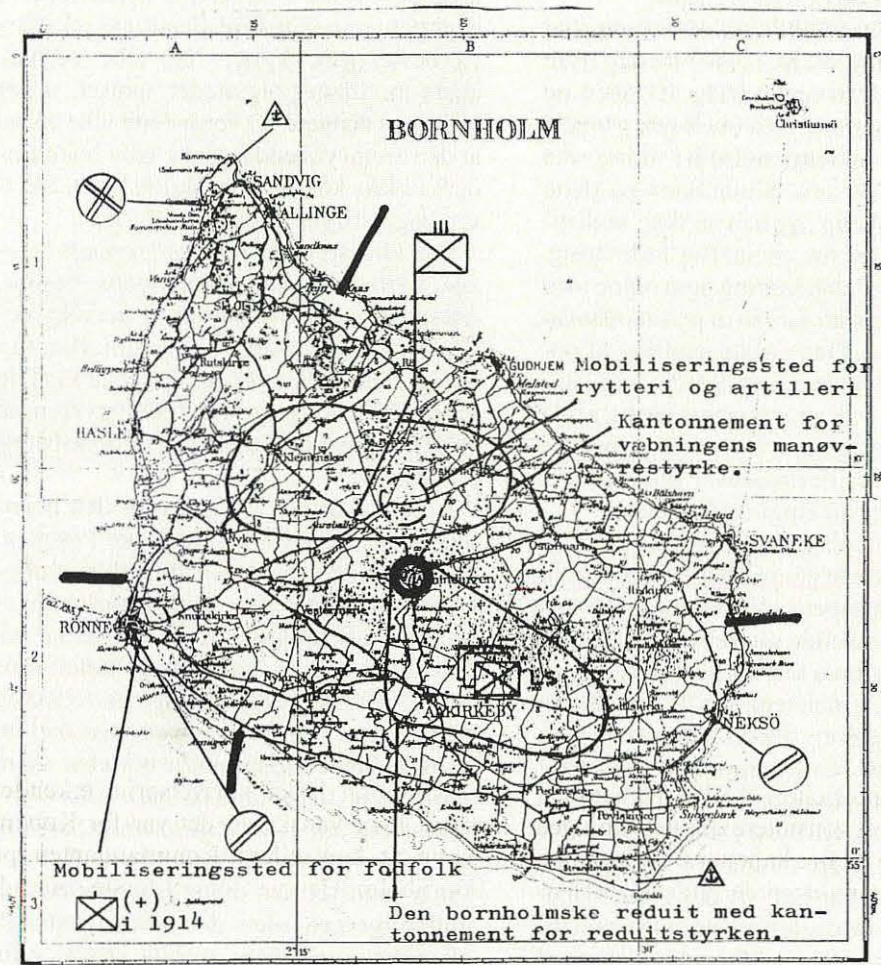
Når man læser skrivelserne erkender man, hvor vanskeligt det var for København at kontrollere Kommandanten på Bornholm. Han var for det første som udgangspunkt en ikke udygtig officer, der afsluttede en udmærket lang karriere som linjeofficer med at blive udnævnt til en særdeles selvstændig kommando. Han var samtidig fra en tid, hvor en lokal chef altid, og specielt i provinsen, måtte gives en omfattende personlig myndighed, og normalt med selvfølelse nidkært vogtede denne mod enhver indblanding. Med sit karriereforløb uden for København havde Petersen sandsynligvis en ret skeptisk holdning over for yngre, kvikke stabsofficerer fra hovedstaden som Louis Nielsen. Selv General-

23 Rigsarkivet. Krigsministeriet. 5. Kontor (Mobiliseringskontoret) Pk. 34. Landstorm. Krigsministeriet. Fortroligt M. 1669 af 10-09-1910 til Generalstabens.

24 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet. Fortroligt C.a. 1260 af 16-08-1910 til Hærens tekniske Korps.

25 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1910-11. Pk. 2. Artillerigeneralen. No. 648 af 31-10-1910 til Krigsministeriet.

Kommandanten - oberst H.D.Petersen's - plan, der er udarbejdet som en - på overfladen kun - justeret udgave af Generalstabens i oktober 1910.

Kystbevogtningen gennemføres i alt væsentligt af landstorm og frivillige. Forbindelsestjenesten organiseres som i Generalstabens plan.

Hovedparten af rytteriet indgår i hovedstyrken i kantonement. Kun transport til rekylgeværskytterne (cykel). Her forudsat kun at møde en landsætning med en del af styrken.

I forhold til i Generalstabens plan lægger oberst H.D.Petersen udpræget vægt på en mobil og opportunistisk kamp foran reduiten med den mobile styrke og en del af landstormen - her også en guerrillalignende kamp. Kampen om reduiten sker kun i "den yderste nød".

I 1914 er der etableret et "Rønnekommando" på 1 kompagni (+ fire rekylgeværer). Bevogtningsdistrikterne er fra den tid. Eskadronen har igen ansvaret for en del af kysten (nu den nordlige halvdel).

stabschefen, Vilhelm Gørtz, var yngre i tjenesten end Petersen. Derudover var kommandanten pensioneret fra linjen og kunne derfor ikke lokkes eller presses med hensyn til fremtidige karrieremuligheder.

Petersen behandlede Generalstabens plan som en samling vel teoretiske forslag. Han afviste ideen om opbevaring af våben og udrustning hjemme, bl.a. med spørgsmålet om, hvilken enkeltmandsudrustning, det skulle dreje sig om. Situationen på dette punkt var ynkelig, og han så ikke realistiske muligheder for en snarlig forbedring. Man skulle ved den løsning også regne med en betydelig risiko for tab af privat opbevareret udrustning. Den eneste ændring af oplægningen, som han betragtede som hensigtsmæssig, var en opmagasinering af de nye - for første gang i Væbningens historie moderne - artilleripjecer i sikkerhed i Stavsdal magasin langt fra kysten.

Den forsvarsplan, som Petersen derefter fremlagde, havde på overfladen fællestræk med Generalstabens. Væbningens hovedstyrke blev anvendt samlet fra en central position, og kunne støtte sig til en reduit på Jomfrubjerget, men reelt var der meget betydelige afvigelser. Petersen lagde vægten på sin styrkes bevægelige modstand mod en landsætning, hvorfor han afviste at binde sit lille rytteri til kystbevogtningen. Her svarede hans idéer til ånden i Viales plan, som Petersen har haft til rådighed. Eskadronen skulle kun afgive befalingsmænd til at lede bevogtningen. Overvågningen af kysten skulle forberedes i fredstid. Den skulle ske gennem civile myndigheder, der blev forstærket af landstormspersonel, deriblandt fiskere, der foretog patruljering. På kysten skulle patruljeringen ligesom meldingsvirksomhed ske på cykel.

Petersen var, når han så bort fra Hamnerhavnen, der kunne spærres straks, skeptisk overfor tidlige spærring af øens havne på grund af den negative virkning på den civile befolkning.

Generalstaben havde forestået, at man skulle udskrive vogne til transport af fodfolksstyrken mod et landgangssted. Dette afviste Petersen som hovedløst farligt. En opsidet styrke ville kunne nedkæmpes i baghold gennemført af fjendtlige rekylgeværbevæbnede skytter. Han ville fodmarchere mod landgangsstedet, uanset, at det ville tage længere tid, fordi dette ville sikre, at den fremrykkende styrke blev holdt under effektiv kontrol. Der skulle kun udskrives vogne til rekylgeværskytterne.

Han ville selv føre den »opererende Styrke«, hvilket vil sige Væbningens fodfolk, eskadronen, det nye batteri og det rekylgeværbevæbnede artillerikompani. Han så i øvrigt frem til at modtage de sidste 18 af de lovede 30 rekylgeværer. Reduitstyrken på Jomfrubjerget skulle føres af fodfolksbataljonens chef.

I den samtidige skrivelse af den bornholmske landstorm konstaterede Petersen, at han vurderede, at der ville blive mulighed for at etablere fire landstormskompanier, hvis befalingsmænd i betydelig udstrækning kunne hentes i skytteforeningerne. Amtsskytteforeningens formand havde været imponeret og positiv, da han hørte, at landstormen skulle bevæbnes som den øvrige bornholmske hær. »Bornholmerne forstaaer ved Landstorm en Samling Mænd, bevæbnede med Spyd o.l.« Halvdel af landstormen måtte placeres fast på Jomfrubjerget, men den anden halvdel, »Reduitbesætningens mobile Dele«, ville være tilstrækkeligt uddannet til at kæmpe foran denne, til støtte for den »opererende Styrke«.

Under en lige gennemført kadreøvelse (»instruktionsøvelse«) havde Petersen øvet Væbningen i den bevægelige kamp. Han var helt og fuldstændig uenig med Generalstaben i dennes opfattelse af reduitens funktion. Efter hans opfattelse og øvelsesresultaterne skulle den mobile styrke operere i nærheden af reduiten, med indirekte

Bornholm
Hotel "Jomfrubjerget" Almindingen.

Sommerhotellet i reduiten, men hvad skulle ske om vinteren? (Bornholms Lokalhistoriske Arkiv)

støtte fra denne, dvs. at fjenden måtte kæmpe med dobbelt front. Han stræbte ikke efter at søge trygheden i den sidste stilling. »Den sidste Kamp kan (original understregning) blive ført fra Reduiten, hvor hele Krigsmagten da maa være samlet. Denne Situation vil jeg af al Magt søge at afværge - det skal være den yderste Nød, der driver mig til denne Operation.« Hans erfaringer med de bornholmske befalingsmænd gjorde ham mere optimistisk end Generalstaben med hensyn til mulighederne for guerillalignende kamp.

Petersens syn på reduitens muligheder måtte også hænge sammen med den faktiske situation på Jomfrubjerget. Det var ikke vandforsyningen, der var problemet, men mulighederne for at komme under tag. Hotellet havde kun 16 værelser og spisesalen, dvs. at man ikke kunne få mere end 200-250 mand placeret her. Man havde kun telte til yderligere 100 mand. Pavillonen på Christianshøj kunne anvendes til kommandanten, befalingsmænd og »ældre civile Folk«. Der

manglede således indkvarteringsplads, men det væsentlige problem var, at bygnin-
gerne var uopvarmede. Det skabte meget store problemer med anvendelsen af området som reduit om vinteren. Situationen blev forværret af den manglende personlige udrustning til Væbningen personel. Landstorm manglede kogegrej og måtte på grund af manglende uniformer udstyres med armbind.²⁶

Man kan læse Petersens skrivelser som den erfarne ældres lektion efter et ret overfladisk elevarbejde. Undervisningen gav resultater. I juni 1911 fik Væbningen overført minimal personlig udrustning, herunder feltflasker og kogekar, til 5-600 landstormsfolk samt 1000-1200 tornystre af kalveskin til den opererende del. Tornystrene kan også opfattes som et nødvendigt element i forberedelsen til den anden del af

²⁶ Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Bornholms Væbning. Fortroligt Nr. 19 og Nr. 20 af 30-10-1910 til Krigsministeriet.

Generalstabens loyalitetsydelse til Bornholms Væbning, den store feltøvelse, der skulle afprøve den nye krigsplan.

Den nye hærlov fastslog som nævnt, at Væbningen hvert andet år skulle gennemføre genindkaldelse til øvelse med alle våbenarter samtidig. Det skulle ske første gang i efteråret 1911 i tilnærmet form gennem en øvelse med fodfolksbataljonen, batteriet og artillerikompagniet (med rekylgeværer). Kun eskadronen ville mangle, da den havde været indkaldt tidligere dette år, hvor den under Petersens meget kritiske blik var blevet øvet i felttjeneste.²⁷

En øvelse kunne skabe mulighed for afprøvning af ideerne i forsvarsplanen, hvis Generalstabens øvelsesleder og sørgede for en fjendestyrke. En rekognoscering fra Generalstabens side med henblik på at forberede øvelsen fandt sted i sommeren 1911.²⁸ På grund af en epidemi eller måske reelt på grund af den internationale spænding mellem England og Tyskland ved Marokkokrisen i september²⁹ blev øvelsen udskudt til 1912.³⁰

Medens man ventede på øvelsen, arbejdede man i København videre med depot- og magasinsspørgsmålet, idet man samtidig søgte at dække indkvarteringsbehovet på Jomfrubjerget. I marts 1911 havde Krigsministeriet anmodet Ingeniørkorpset om at undersøge mulighederne for at afhænde alle hærens ejendomme på øen (bortset fra Kommandantgården og Hovedvagten i Rønne) for derefter at opføre nye depot- og magasinbygninger i Almindingen, »Øens

Mobiliseringssted og Reduit«. Man kunne eventuelt efterlade depotplads til ét kompagni i Rønne. De nye bygninger i Almindingen måtte påregnes opført som let konstruktion for at spare penge. Placeringen skulle fastlægges, så »de kan komme et eventuelt Forsvar af Afsnittet til Gode«, dvs. placeres i reduiten.

9. august blev Petersen informeret af ministeriet om skrivelsen, og et par dage senere blev han af Ingeniørkorpset anmodet om en udtalelse. Han svarede den 30. september, at mulighederne for at tjene penge ved salg af bygninger og arealer var meget begrænsede. På et spørgsmål fra korpset konstaterede han også, at mulighederne for at opbevare udrustning i Kommandantgården var yderst beskedne. Samme dag gjorde Petersen Krigsministeriet opmærksom på, at han hele tiden var blevet givet det indtryk, at Stavsdaal skulle være mobiliseringsstedet, Jomfrubjerget kun reduit. Kommandanten gik hårdt mod idéen om at anvende Almindingen som mobiliseringsstedet. Det kunne blive skæbnesvangert for øens forsvaret, fordi »Fjenden med største Lethed kunne afspærre Adgangene til Almindingen, udelukke Besætningen her, udsulde den, og udelukke Mandskab og Heste som Vogne m.m., der strømmer til Mobiliseringsstedet udefra.« Det vidste enhver, der kendte Almindingen. Man havde lige anvendt midler til at udbygge Stavsdaal. Her skulle man oplægge al krigsammunition (bortset fra ammunitionen til Rønne-kompagniet, der var forstærket med fire rekylgeværer), al fredsammunition, en del af materiellet til batteriet og artillerikompagniets resterende otte rekylgeværer (der var plads til de lovede yderligere atten). Der burde i første omgang bygges til i Stavsdaal, så der blev plads til resten af batteriets materiel samt eskadronens sager. Senere burde der her også etableres plads til tre fodfolkskompagniers og landstormens udrustning. Han gik mod afhændelse af bygning-

27 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk. K.2. 1660-1958. Bornholms Væbning Fortroligt Nr. 26 af 01-07-1911 til Bornholms Væbnings Eskadron.

28 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1910-11. Pk.2. Krigsministeriet. Fortroligt A. 2978 af 05-07-1911 til Generalstabens.

29 Rigsarkivet. Direktøren for Krigsministeriet. N. B. Ulrich. Privat og fortroligt. II. Mundtlige Forhandlinger, Referater, m.m. Notater fra 12-09-1911.

30 Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929.

Det nye 75 mm batteri klar til afmarch til øvelsen i 1912. (Rigsarkivet)

ger i Rønne. Han påpegede, at Jomfrubjerget var overrendt af turister.³¹ Kort sagt meddelte han ministeriet, at det skulle holde sine fingre væk fra ting, det ikke forstod. Generalstabens støttede i alt væsentligt Petersen, idet man samtidig konstaterede, at »Kommandanten i Hovedsagen (havde) tiltraadt (Generalstabens) ... Forslag til Øens Forsvar.« Krigsministeriet gav sig derefter. Stavsdaal skulle udbygges som Væbningens mobiliseringssted med plads til hele batteriet og eskadronen. Man be-

sluttede, at dette skulle finansieres ved salg af herredsmagasinerne i Allinge, Svaneke og Nexø.³² En konsekvens var, at Jomfrubjerget, som Petersen nok netop ønskede det, blev mindre egnet som reduit, idet indkvarteringsbegrænsningerne ikke blev afhjulpet.

Den store øvelse fandt sted i september 1912. Det var den største øvelse, der indtil da var blevet afholdt på øen. Den efterfølgende beskrivelse bygger på Schouboes beretning. Væbningens genindkaldte styrke

31 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1910-11. Pk.2.

- Krigsministeriet D. 1177 af 09-08-1911 til Kommandanten paa Bornholm.
- Kommandanten paa Bornholm, Nr. 696 af 30-09-1911 til 1' Ingeniordirektion.
- Bornholms Væbning. Fortroligt Nr. 34 af 30-09-1911 til Krigsministeriet.

32 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.

- Generalstabens. Fortroligt C. Nr. 102 af 22-11-1911 til Krigsministeriet.
- Krigsministeriets 1' Departement M. 2488 af 06-12-1911 til 2' Departement.
- Krigsministeriets 2' Departement D. 1816 af 12-12-1911 til 1' Departement.
- Krigsministeriets 2' Departement D. 204 af 05-02-1912 til 2' Departement.

dannede hovedstyrken i »Rødt Parti«. Det blev kommanderet af oberst Petersen. Partiet var forstærket med en gardehusardeling og så store dele af de frivillige korps fra København (Akademisk Skyttekorps, Københavns Skyttekorps, Livjægerkorpset, Korps Westenholtz), at det samlede antal rekylgeværer kom op på 32, dvs. mere end det antal, der var forudset til artillerikompaniet. Medlemmer af Bornholms Skytteforening deltog i en af øvelsens faser. Fra flåden rådede partiet over et mineskib og fire torpedobåde.

Landgangsstyrken bestod af 1. Regiment med to fodfolksbataljoner, ét batteri og en husareskadron. Den nærmede sig i omfang den styrke, som Kühnel havde forudset, at

en fjende, dvs. tyskerne, ville landsætte på øen. Dette »Blaat Parti« rådede over en flådestyrke på tre panserskibe, 12 torpedobåde og to transportskibe. Kong Christian 10. og Klaus Berntsen ville overvære dele af øvelsen. Den nye generalstabschef, generalmajor Palle Berthelsen, var øvelsesleder.

Øvelsens første fase omfattede selve landgangen. På grund af, at »Rødt Parti« ikke - som ønsket og forudsat af øvelsesledelsen - havde hovedstyrken i en beredskabsopstilling, men indsatte Væbningens hovedstyrke i et kyst- og havneforsvar ved Rønne med Petersen selv ved Rønne Kirke, blev angrebet afvist. Schouboe selv mente i sin kommentar, at Berthelsens kritik var for mild.

Rønne havn i september 1912 efter at øvelseslederen havde fjernet den bornholmske forsvarsstyrke, så fjenden kunne komme i land til de efterfølgende øvelsesfaser. I horisonten ses panserskibene, hvis kanoner anvendes til bombardement af Rønne centrum i det forgæves forsøg på at hjælpe 1. Regiment i land. Kongeskibet ligger med stævnen indad inderst i havnebassinet. (Rigsarkivet)

En af Bornholms nye 75 mm kanoner i stillingsskifte under 1912-øvelsen, overvåget af interesserede tilskuere. (Bornholms Lokalhitoriske Arkiv)

Man skulle have bekæmpet fjenden inde i landet, efter at han havde mistet støtten fra flådestyrkens kanoner. På grund af, at Petersen ikke fulgte planen, men havde gennemført et kystforsvar, måtte øvelsesledelsen hjælpe Blåt Parti i land i Rønne havn.

Også, efter at man har hjulpet fjenden i land, lykkedes det Petersens bornholmere at opfange landgangsstyrkens forsøg på at bryde ud af byen. Derefter blev der etableret en et døgns øvelsespause.

Øvelsens anden fase indledtes med »Rødt Parti« i en beredskabsopstilling om Jomfrubjerget og Aarsballegård. Væbningen var forstærket af 90 medlemmer af de bornholmske skytteforeninger, hvor halvdelen var med cykler, samt et kompagni af den sjællandske 1. Bataljon. Fasen havde karak-

ter af mødekamp, hvor »Blåt Parti« søgte at nå frem til Almindingen for at hindre samlingen af »landstormen« her, og »Rødt Parti« rykker frem for at imødegå forsøget. Forsvareren fik betydelige tab, men en aggressiv anvendelse af de frivillige korps i guerrilla-lignende mobil kamp medførte på trods heraf »Blaat Parti«s nederlag efter fire timers øvelse.

I den tredje fase var det »Rødt Parti«s opgave ved forsvar at dække landstormens sammendragning til Olsker. Fasen, der fandt sted om natten blev så forvirret, at intet kunne udledes af den.

Øvelsen førte til oprettelsen af et bornholmsk rekyllkorps. På et ret urealistisk grundlag kunne dens forløb siges at bekræfte rigtigheden af kommandantens ver-

Fjendtligt »Blaat Partis« fodfolk fra 1. Regiment under den store manøvre. (Bornholms Lokalhitoriske Arkiv)

sion af planen, idet han dog selv opportunistisk havde afvejet fra den for at gennemføre et succesrigt kystforsvar ved Rønne.

Oprindeligt havde Generalstaben forestillet sig en anderledes øvelse. Den daværende kronprins Christian havde i vinteren 1911 bedt om noget fornuftigt at lave, og krigsministeriets direktør, N. B. Ulrich, havde fået godkendt, at Christian blev udpeget som leder af den planlagte store øvelse på Bornholm. Midt i juni dette år bad han om en orientering om øvelsens hovedlinjer. På det tidspunkt var det planen, at angrebsstyrkens fodfolk skulle gå i land på Dueodde på øens sydøstende, medens artilleriet skulle sættes i land i Nexø havn. Anden øvelsesdag skulle den landsatte styrke

rykke frem mod Almindingen. Øvelsens sidste dag skulle den efter et mislykket angreb på reduiten gå tilbage mod udskibningsstederne. Orienteringen af kronprinsen blev givet før rekognosceringen,³³ og det er sandsynligt, at man herunder erkendte, at landsætningen på Dueodde med transportskibenes både var for kompliceret og risikabel.

Schouboe beskrev baggrunden for øvelsen således:

33 Rigsarkivet. Direktøren for Krigsministeriet, N. B. Ulrich. Privat og fortroligt. I. Mundtlige Forhandlinger, Referater, m.m. Notater fra 06-01, 02-03, 14-06 og 15-06-1911.

Den 20. september 1912 blev der gennemført en kongerevy i lysningen ved Christianshøj, dvs. i den sydlige del af reduiten, med deltagelse af alle øvelsens enheder. (Forsvarsmuseet på Bornholm)

»Forklaringen af, at et saa enestaaende Foretagende som den bornholmske Manøvre, der som nævnt allerede var planlagt i 1911, i det hele taget kunne komme i Stand og blive gennemført, maa søges i hele det store og forcerede Arbejde, der i Aarene 1911-1914, med det ventede store Krigsopgør for Øje og Tanke, gøres i den danske Hær for at gennemføre og indarbejde Hæroreningen af 1909 så hurtigt og grundigt som muligt.«³⁴

Øvelsen skulle imidlertid vise sig at blive kulminationen af Bornholms Væbnings udvikling. Det, som Væbningen havde forberedt, måtte ikke gennemføres. Den hidtidige strid om karakteren af Bornholms forsvar, havde mindet om kampen på den ene side Højre og hærens ledelse, og den anden side de væsentlige venstregrupper og marinen. De københavnske hærmyndigheder havde forsøgt at projicere deres løsning på Bornholms forsvar, medens bornholmerne ønskede et (neutralitets-) forsvar ved kysten.

I 1913 kom De Radikale igen til magten. De afviste begge forsvarsmodeller. Denne afvisning kommer til at dominere de efterfølgende 30 år af øens forsvarshistorie.

³⁴ Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929.

Forsvarsforbud - 1914-1918

»Oberst Harald Ditlev Petersen ... er en myndig og handlekraftig Mand.« (oberst Schouboes karakteristik i 1929 af sin forgænger).³⁵

»Alle de bornholmske Rigsdagsmænd fra-raader Mønstring, da Kommandanten er krigsgal.« (Forsvarsminister Peter Munch 12. august 1914 i det daglige møde i forsvarsledelsen som svar på ønske fra Overgeneralen).³⁶

Gennem sin virksomhed siden ankomsten til øen havde Harald Petersen vist, at han var kompromisløs tilhænger af et eksistensforsvar, dvs. ønskede demonstrativt og længst muligt at kæmpe for et hjørne af øen. Selv om hans forsvarsplan var fortrolig, har der i denne lille landsdel, hvor alle interesserede ved næsten alt, og hvor alle befalingsmænd var lokale, ikke været tvivl om, hvordan Kommandanten havde til hensigt at forsvare øen. En sådan indsættelse var ikke alene i modstrid til hovedidéen bag 1909-forsvarsordningen: Forsvar mod de krigsførendes anvendelse af dansk territorium ved dettes kant. Den var, som det her er blevet argumenteret, også i direkte modstrid med øbefolkningens traditionelle forsvarsopfattelse.

Dette modsætningsforhold blev imidlertid ret irrelevant, fordi begge de to bornholmske folketingspolitikere, der blev valgt i 1913, kom fra partier, der var hårde modstandere af forsvarsordningen, dvs. ikke alene eksistensforsvar, men også et neutralitetsforsvar ved kysten. I Rønnekredsen var »Bornholms Social=Demokrat«s re-

En af kommandantens effektive modspillere i hovedstaden, redaktør C. N. Hauge. Her som indenrigsminister i 1920'erne. (www.im.dk)

daktør, Christen Nielsen Hauge, blevet genvalgt, fra Østre Kreds kom nu den radikale adjunkt Kristian Hansen Kofoed. Begge var dygtige, stærke personligheder, der senere blev ministre.

Da den serbisk-østrigske krise i slutningen af juli 1914 truede med at udvikle sig til krig, søgte oberst Petersen energisk at få afklaret det sidste uklare punkt i relation til den ekstraordinære mønstring af Væbnningen, der i givet fald skulle gennemføres på Bornholm. Det skulle ske samtidig med, at hæren på Sjælland opstillede en sikringsstyrke og den jysk-fynske hær fik sin fredsstyrke forøget, så man kunne dække hovedstaden mod kup henholdsvis forsvare territoriet mod krænkelser. Kommandanten søgte den 27. juli afklaret, om det indkaldte mandskab skulle lønnes, eller om det

35 Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929.

36 Rigsarkivet.Direktøren for Krigsministeriet. N. B. Ulrich. Privat og fortroligt. II. Mundtlige Forhandlinger, Referater, m.m. Notater fra 12-08-1914.

som ved normale uddannelsesmønstringer blot skulle honoreres med dagtillæg. Den 31. juli meddelte ministeriet, at der kun skulle ydes dagtillæg.³⁷ Sandsynligvis var det eneste, Petersen fik ud af henvendelsen, at han gjorde opmærksom på sin eksistens og holdning, så forsvarsministeren søgte vejledning hos de bornholmske folketingsmænd.

Da Munch den næste eftermiddag pr. telegram beordrede indkaldelser i de andre landsdele, meddelte han samtidig, at »Sikringsbestemmelserne hæves for Bornholms vedkommende. Mønstring maa ikke foretages. Dette Telegrams Ordlyd tilbagetelegramferes til Krigsministeriet.« Hermed var den »handlekraftige« eller »krigsgale« oberst bragt under kontrol, dvs. at det entydigt var sikret, at det var København der kontrollerede, om øen blev forsvaret - eller rettere, at den ikke blev det - hvis tyskerne gik i land.

Harald Petersen forsøgte den 6. august om morgenen at få ændret afgørelsen ved at få bemyndigelse til at indkalde to af væbningens fodfolkskompagnier til mønstring, det ene for at kunne beskytte beholdningerne i Rønne, det andet for at kunne bevogte Stavsdal Magasin. Dette var logisk, idet et af formålene med en sikringsstyrke var at sikre mulighederne for en senere mobiliserings gennemførelse.

Samme dag besluttede ministeriet, at Bornholms Væbning ligesom den jysk-fynske hær skulle være underlagt Hærens Overkommando, dvs. Overgeneralen, generalløjtnant Gørtz, fra middag. Da Harald Petersen fik melding om, at han var underlagt Overkommandoen, sendte han straks Væbningens status og plan til Gørtz, som jo kendte øen fra rekognosceringsrapporten

Forsvarsminister Peter Munch, her i foråret 1915. Han kunne på grund af Kommandantens satsning på et politisk forældet eksistensforsvar uden modstand gennemføre sin forsvarsmodel på øen. (Marinens Bibliotek)

seks år tidligere. Styrkens opdeling var som i 1910-planen. De eneste ændringer var, at Petersen nu vurderede, at landstormen i Reduiten kunne komme op på seks eller syv kompagniers styrke, og at mandskabet nu i det store og hele havde den nødvendige personlige udrustning. Den forberedte beredskabsopstilling var med det rekylgeværforstærkede fodfolkskompagni i Rønne og resten af »den opererende Styrke« i sognene omkring Stavsdal. Landstormen var forberedt indkvarteret i området ved Jomfrubjerget og syd for Almindingen fra Aakirkeby til Nexø. Som afslutning omtalte Petersen sin henvendelse samme dag til ministeriet om at få de to kompagnier mønstret. Dette hjalp ikke. Den 7. august telegraferede Krigsministeriet direkte til Væbningen for at gøre klart, at mønstring-

³⁷ Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriet. Fortroligt M. No. 2096 af 31-07-1914 til Kommandanten på Bornholm.

gen af de to kompagnier ikke måtte finde sted. 10. august skrev oberst Petersen til Overkommandoen om ministeriets afvisning af mønstringen af de to kompagnier på trods af, at Væbningen ikke længere var direkte underlagt Krigsministeriet. Kommandanten gik ud fra, at ministeriets ordre skulle efterkommes på trods af dette forhold.

Derefter gik Petersen over til at forklare Overkommandoen, hvordan denne situation kunne være opstået. En »x + y«, som obersten vurderede var den radikale folketingsmand (dvs. adjunkt K.H. Kofoed), som højreavisen konstaterede »*kan betegnes som den radikale Regerings specielle politiske Repræsentant på Øen*« havde i »*Bornholms Socialdemokrat*« beroliget dem på øen, som var urolige over, at Væbningens placering under Overkommandoen kunne være signalet til, at Væbningen skulle forsøge et effektivt forsvar for øen.

»Dette er alle, vi har truffet, enige om, vilde være den største Ulykke, der kunde times os. Det vilde, uden Spor af Udsigt til heldigt Resultat, kalde Død og Undergang ned over baade Væbningens Mandskab og den civile Befolkning.«

»x + y« var fortsat: »Efter hvad vi fra god Kilde erfarer, er denne Ængstelse ugrundet. Der er netop taget Beslutning til saadanne Foranstaltninger, at vi ingen Risiko løber. Væbningens Mandskab vil ganske vist faa sit Tøj udleveret, for at man i paakommende Tilfælde kan optræde som en Slags Sø- og Politivagt. Men en egentlig krigersk Opgave faar den ikke paa Bornholm.«

Kilden var med meget stor sikkerhed Munch selv, der på opfordring fra ministeriets direktør den 2. august havde givet bemyndigelse til udlevering af mundering til Væbningens personel.

Petersen sluttede med indtrængende at indstille, »at Overkommandoen tager Øens vanskelige Mobiliseringsforhold i Betragt-

ning. ... Befolkningen her ... forstaar ikke, at Øens Beholdninger ikke øjeblikkelig dækkes, og den ser fuldt ud Faren heri.«³⁸

Denne sidste opfordring var sandsynligvis baggrunden for, at Gørtz den 12. havde taget spørgsmålet op under mødet med Munch, og her fået begrundelsen, at begge folketingsmænd betragtede Petersen som »*krigsgal*«. Dette gjorde det muligt for ministeren uden modstand fra oppositionen at indrette forsvaret af øen efter sit partis forsvarsopfattelse. Det eneste problem var, at der jævnfør hærlovens ord, som han havde erklæret at ville administrere efter, skulle ske to ugers genindkaldelser til øvelser hvert andet år. Den følgende måned ville det være to år siden indkaldelserne i 1912.

Schouboe, der som Harald Petersen så alt andet end et eksistensforsvar som ulogisk, konstaterede i 1929, at mineringerne af Storbælt havde gjort Østersøen til et tysk indhav og et forsvar af Bornholm derfor udsigtsløst. En sikringsstyrke var således meningsløs. Man kunne i den situation blot sikre beholdningerne mod ødelæggelse og markere neutraliteten i havnene. Efter hans opfattelse ville:

»... Formeringen af et militært Politikorps siges at være nødvendig, naar man vil have

³⁸ Rigsarkivet.

- Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.
- ° Forsvarsministerens Statstelegram af 01-08-1914 til Kommandanten paa Bornholm
- ° Krigsministeriet. Fortroligt M. No. 2331-2333 af 02-08-1914 til den Designerede Overgeneral, Generalstaben og 1. Generalkommando.
- ° Kommandanten paa Bornholm Teleggram af 06-08-1914 til Krigsministeriet
- ° Krigsministeriet A.3928 af 06-08-1914 til Overkommandoen
- ° Krigsministeriet M. 3023 af 07-08-1914 til Kommandanten paa Bornholm
- ° Kommandanten paa Bornholm Fortroligt No. 69 af 10-08-1914 til Overkommandoen
- Rigsarkivet. Direktøren for Krigsministeriet. N. B. Ulrich. Privat og fortroligt. II. Mundtlige Forhandlinger, Referater, m.m. Notater fra 02-08-1914.

Harald Petersen og hans adjutant under øvelse med Bornholms Rekyllkorps.
(Forsvarsmuseet på Bornholm)

Sikkerhed for, at alt skal kunne holdes i den Gænge og Orden, for hvis Overholdelse det er Statens Pligt at sørge. Gennem en fornuftig Omgangstjeneste mellem Øens Befalingsmænd og Menige med Hensyn til Indkaldelser og Tjeneste vil dette kunne ordnes uden nævneværdigt Besvær og Arbejdsafbræk for dens værnepligtige. Foruden Kommandantstaben vil Tjenesten kræve en Styrke på omkring 72 Befalingsmænd og Menige altsaa kun eller rettere højst 1/30 af Øens værnepligtige. Den aarlige Tjenestetid for den enkelte værnepligtige bliver altsaa kun 12 dage.»³⁹

Dvs., at den gamle fæstningstilhænger, når han så eksistensforsvaret som uden mening, lagde sig på 'x + y's linje snarere end at acceptere et neutralitetsforsvar af øen ved kysten.

I august 1914 forsøgte Harald Petersen dog stadig at forbedre øens forsvar. Den 10. anmodede han Overkommandoen om, at det lille »Bornholms Rekyllkorps«, der var blevet etableret efter besøget af de københavnske frivillige korps i september 1912, ved mobilisering skulle indgå som en del af hans styrke. Den næste dag fulgte det lille korps selv op med en indstilling til Overkommandoen. Korpset, der var bevæbnet med fire rekylgeværer og de tyve eneste gevær M.1889 på øen, var godt disci-

³⁹ Bornholms Lokalhitoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929.

plineret og uddannet. Indstillingen blev godkendt.⁴⁰

I slutningen af august havde Petersen igen skrevet til Overkommandoen og henvist til øens vanskelige stilling, denne gang for at få hjælp til at løse forplejningsproblemet, når styrken blev tvunget tilbage til Jomfrubjerget. Petersen bad om 16.800 konservesportioner, dvs. til mindre end en uges forplejning for den samlede styrke. Overkommandoen kunne kun sende 8.400 dåser. De måtte kun anvendes i den beskrevne situation, dvs. til bespisning på bjerget. I øvrigt skulle Væbningen dække sit forplejningsbehov gennem kontrakter med lokale leverandører.⁴¹

Herefter syntes oberst Petersen at have resigneret og erkendt, at han ikke kunne forbedre Væbningens krigsberedskab. Der kom ikke flere indstillinger herfra til Overkommandoen i perioden indtil hans afgang i slutningen af marts 1916.

I efteråret 1915 blev Væbningens genindkaldelser til øvelser suspenderet igen. Det fremkaldte »*misstemning og uro*«, hvilket fik Krigsministeriet til at understrege, at der ikke på nogen måde var tanker fremme om at nedlægge Bornholms Væbning. De bornholmske øvelser var kun blevet udsendt til det følgende år af praktiske grunde. For at bøde lidt på dette, blev der fra den 25. oktober 1915 gennemført våbenvisningsøvelser for Væbningens officerer

og underofficerer. Ved en lille lov af 22. december 1915 blev forsvarsministeren bemyndiget til at udsætte afholdelsen af de øvelser, som skulle have været gennemført i 1915, til 1916. Alt mandskab, som ifølge loven skulle have været indkaldt 1915, blev indkaldt i 1916.

29. marts 1916 overtog fæstningsartilleristen oberst Vilhelm Kofoed-Hansen stillingen som Kommandant. Umiddelbart derefter bestemtes i »*Kundgørelse for Hæren*«, at der i 1916 skal afholdes øvelser ved og med Bornholms Væbnings afdelinger.⁴²

Medens Bornholms landforsvar politisk var lagt på is i krigens to første år, blev øen i stadig stigende grad påvirket af søkrigen i den vestlige del af Østersøen. Engelske undervandsbåde, som i efteråret 1914 og eftersommeren 1915 var blevet sendt ind gennem Øresund, angreb tyske skibe omkring Bornholm. Skibsfarten blev ramt af drivminer, og da tyskerne i efteråret 1915 og foråret 1916 minerede det sydlige Øresund for at hindre, at flere fjendtlige undervandsbåde kunne slippe ind, blev skibsforbindelsen til København stadig farligere og vanskeligere. Den danske marine havde indledningsvis kun en efterretningsofficer på øen med en radiostation på et skib i Rønne Havn, men behovet for at uskadelliggøre miner, der drev i land, medførte, at der blev sendt minører til øen i februar 1915.⁴³

Senere samme måned blev torpedobåden

40 Rigsarkivet.

• Generalstabens Operationssektion. Indkomne. Sager 1914 Pk.4:

° Kommandanten paa Bornholm No. 269 af 10-08-1914 til Overkommandoen

° Bornholms Rekyllkorps Nr. 27 af 11-08-1914 til Overkommandoen

• Generalstabens Operationssektion. Kopibog.

° Overkommandoen. Fortroligt O. Nr. 416 af 09-10-1914 til Krigsministeriet.

41 Rigsarkivet. Bornholms Værn Pk. K2 1660-1958. : Overkommandoen O. Fortroligt Nr. 174 af 30-08-1914 til Kommandanten paa Bornholm.

42 Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929. Transkriberet manuskript.

43 Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929. Transkriberet manuskript.

Beretning fra Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning, Bilag XVI, 'Flaadens Virksomhed under Verdenskrigen', København 1922.

Rigsarkivet. Flaadens Overkommando. Sagsakter,

• Pk. 0.1 1911-1914 1-400. Marineministeriet Fortroligt No. 4393 af 02-08-1914 til Flaadens Overkommando.

• Pk. 0.2, 1915, 1-400. Marineministeriet No. 576 af 03-02-1915 til Flaadens Overkommando.

Forbindelsen til København blev i stigende grad truet af drivminer og hæmmet af tyske minespærringer mod indtrængende britiske undervandsbåde. Her Københavnerdamperen under krigen. (Bornholms Museum)

Torpedobåden Flyvefisken, hvis korte besøg i februar var flådens første tilstedeværelse på øen under 1. Verdenskrig. (Orlogsmuseet)

»Flyvefisken« sendt til Bornholm på grund af rygter om britiske undervandsbåde ved øen. Bådens chef sluttede sin rapport om besøget med at anføre:

»... at man paa Bornholm synes at lægge megen Vægt paa og at være glade over Besøget af et dansk Orlogsskib. Man kunde mange Steder spore en vis Bitterhed over, at Bornholm efter deres Mening blev forsumt og overladt til sig selv under Krigen - og i de lokale Aviser stod Meddelelse om Torpedobaadens Ankomst under Overskriften »Sjælden Gæst«, o.l.«⁴⁴

Senere i 1915 begyndte flådeledelsen at sende torpedobåde til øen med regelmæssige mellemrum for at gennemføre eftersøgning efter drivminer og ødelæggelse af disse. I slutningen af august 1915 søgte forvalteren på Christiansø forholdsordre for det tilfælde, at krigsførende staters skibe søgte havn og støtte. I november rejste en udstationeret torpedobåd spørgsmålet om muligheder og samarbejde ved et mere permanent placering af et fartøj ved øen. De to initiativer førte til, at flådeledelsen besluttede, når det var muligt, at holde en torpedobåd stationeret i Rønne i lidt længere perioder af gangen. Direktivet til den torpedobåd, man så udsparede fra styrken i Øresund, blev, at den til opgave skulle have:

»... dels Neutralitetsbevogtningen af Søterritoriet i Overensstemmelse med de herfor givne Ordre, dels ved paakommende Minedrift at afsøge og rense Kystfarvandet for drivende Miner samt at uskadeliggøre inddrevne Miner i Minedetachmentets Fraværelse. I de øvrigt lidet sandsynlige Tilfælde, at Forsøg paa Anholdelse af et Skib

foretages paa Søterritoriet ved Bornholm, skal forholdes saaledes, at et saadant Forsøg paa uomtvisteligt dansk Søterritorium - efter forudgaaende Protest - skal forhindres med Magt.«⁴⁵

I slutningen af marts havde oberst Kofoed-Hansen som nævnt overtaget kommandoen over Bornholms Væbning. I sine erindringer, der blev skrevet i 1929-30, beskrev han sin indsats som at forbedre mobiliserings-systemet, så det blev hurtigere og mere effektivt. Væbningens samlede styrke ville skulle bringes på op mod 3.000 mand. Han betragtede det som sandsynligt, at angrebet ville ske som et natligt overfald, og spøjte med amtmanden om, at de ville komme i fangenskab samtidig.

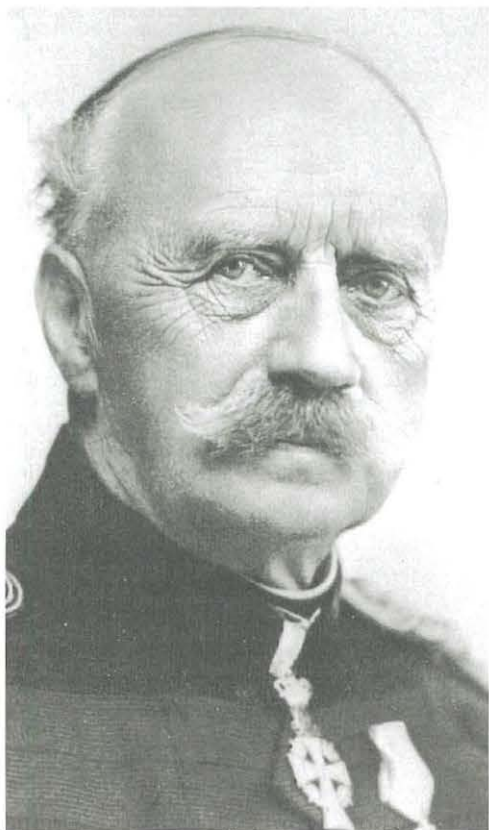
Den største begivenhed under Kofoed-Hansens tjeneste blev genindkaldelsesøvelsen i slutningen af september 1916. Styrken af genindkaldte, der i alt talte omkring 1.000, blev samlet og indkvarteret i Rønne. Den afsluttende øvelse blev indledt med en alarmering i kvartererne klokken 2.30 om natten. Herefter skulle enhederne samles ved Stavsdal, for derefter at angribe mod en fjende, der var gået i land ved Hasle. Det blev et kaotisk forløb, hvor fremrykningen fra Stavsdal først startede klokken 10, fordi

45 Rigsarkivet.

- Flaadens Overkommando. Sagsakter,
 - Pk. 0.2, 1915, 1601-2000. Forvalteren paa Christiansø Nr. 19 af 25-08-1915 til Marineministeriet
 - Pk. 0.2, 1915, 2001-2400.
- Flaadens Overkommando. Indkomne Sager: 'Direktiver og Ordre for den udrustede Flåde'
 - Bornholms Amt af 28-10-1915
 - Chefen for Havørnen Løbe-Nr. 96 af 01-11-1915 til Flaadens Overkommando
 - Chefen for Havørnen Løbe-Nr. 97 af 02-11-1915 til Flaadens Overkommando
 - Chefen for Havørnen Fortroligt Løbe-nr. 100 til Flådens Overkommando
- Flaadens Overkommando Kopibog 1916, 1.
 - Flaadens Overkommando O.461 af 25-05-1916 til Chefen for Torpedobaaden Havørnen
 - Flaadens Overkommando O.463 af 26-05-1916 til Chefen for Torpedobaaden Hajen

44 Rigsarkivet. Flaadens Overkommando. Sagsakter, Pk. 0.2, 1915, 1-400.

Chefen for Torpedobaaden 'Flyvefisken' 19-02-1915 til Chefen for 1. Eskadre.

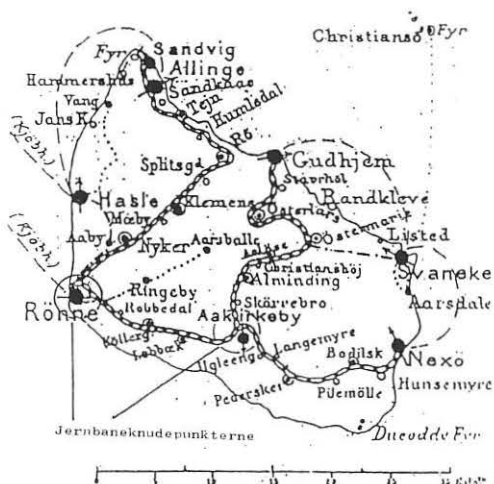
*Oberst Vilhelm Kofoed-Hansen, der fik lov til at genindkalde Væbningen en sidste gang.
(Forsvarsmuseet på Bornholm)*

befalingsmændene ikke anede, hvad de skulle foretage sig ved en hurtig udrykning. Dvs. at en væsentlig forudsætning for en effektiv gennemførelse af Harald Petersens forsvarsplan viste sig ikke at være til stede.⁴⁶

Samtidig med, at Kofoed-Hansen planlagde sin øvelse med den indkaldte styrke, var officerer i den tyske flådes admiralstab

i Berlin i gang med at planlægge en operation, der skulle skaffe kontrol over de for Tyskland væsentlige dele af Danmark, hvis det neutrale land blev inddraget i krigen. Overvejelserne havde 2. september 1916 fået form af et notat. Det understregede, at Jylland var den væsentligste landsdel for tysk marinekrigsførelse, men når man alligevel var i krig, kunne man eventuelt også tage andre steder af betydning.

I denne ramme vurderede man også en erobring af Bornholm. Tysklands fjender kunne anvende øen som base for undervands- og torpedobåde, men på grund af, at havnene ikke var befæstet, var værdien som støttepunkt begrænset. Også for tyskerne var øen kun af lille værdi, indtil den var blevet forberedt som en base, hvorfra Øresunds sydende kunne kontrolleres med torpedo- og ubåde. Indtil da ville øen først og fremmest kunne anvendes som et uforsvaret udgangspunkt for jagten på de britiske undervandsbåde. For at erobre øen skulle man anvende et infanteriregiment forstærket med en feltartilleriafdeling med tre batterier, en maskingeværbataljon, en

Fra 1916 var det bornholmske jernbanenet fuldt udbygget og til rådighed for transporter ved og efter mobilisering.

46 Oberst Villhelm Kofoed-Hansen 1856-1934: Livserindringer (manuskript i familieej til dens brug). Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929. Transkriberet manuskript.

Truslen føltes ikke akut. En pause under en skydedag på Galløkken i 1918. (Forsvarsmuseet på Bornholm)

ryttereskadron, et cyklistkompagni, et telegrafkompagni og træn (samlet vurderes landgangsstyrken til at nå op omkring 4.500 mand). Den støttende flådestyrke skulle omfatte to-tre slagskibe til magtdemonstration, en torpedobådsflotille, en minerydningsdivision og ca. fem transportskibe med rigeligt landgangsmateriel. Operationen ville blive indledt med en bombardementstrussel mod Rønne fra slagskibenes side (som kystpanserskibene gjorde

under 1912-øvelsen). Dette skulle ske samtidig med landsætning både i Rønne og - med mindre fartøjer - i fiskerihavnene. Styrken var $2\frac{1}{2}$ gange så stor, som Kühnel i 1898 havde forventet, og den samtidige landsætning flere steder ville bringe Harald Petersens forsvarsplan ud af balance. Man ville hurtigt have fået brug for Jomfrubjergets støtte til at fortsætte kampen, hvis den opererende styrke undgik at blive afskåret fra tilbagegangen mod Almindingen.⁴⁷

47 Rigsarkivet. Akten betreffend Dänemark. PG 77555, sp.1404:

Admiralstab der Marine, Denkschrift, Ganz Geheim, O-Sache. 'Der Fall, dass Dänemark auf Seiten unserer Feinde tritt ...' af 02-09-1916.

Lukket, genoplivet og hengemt - 1919-1930

»Til lykke med den smukke stilling. Om et år eller to hæver vi Bornholms Væbning. Se så er det forbi.« (Forsvarsminister Klaus Berntsen, til den tiltrædende Kommandant, oberst Olof Bernt Schouboe, i juni 1921).⁴⁸

Allerede i vinteren 1919 blev arbejdet med efterkrigstidens forsvarsordning sat i gang. Tyskland var afvæbnet og Rusland hærget af borgerkrig. Østersøens bredder var nu for størstedelens vedkommende kommet under den umiddelbare kontrol af nyoprettede små eller mellemstore stater. Vestmagterne dominerede Europa militært og den engelske flåde støttede fra sin hovedbase i København de nye lande mellem Østersøen og den nu tilbagetrukne, russiske vestgrænse. Kort sagt var Danmarks militære situation afgørende bedret. Det forekom rimeligt at gennemføre de betydelige beskæringer af de militære budgetter, som den kritiske økonomiske situation syntes at gøre nødvendige. Det forsvarsberedskab, der fortsat kunne opretholdes, blev naturligt koncentreret om at sikre det genvundne Sønderjylland.

Også Bornholms militære situation var afgørende ændret. Med den engelske flådes tilstedeværelse i Østersøen (og senere sandsynlige hurtige tilbagevenden) var øen ikke afskåret fra resten af landet. Hvis der opstod en konflikt mellem vestmagterne og det revolutionære Rusland - evt. støttet af Tyskland - kunne man med de herskende maritime styrkeforhold se Bornholm som en fremskudt vestlig bastion i denne konflikt.

Med nedlæggelsen af Københavns befæstning direkte efter våbenstilstanden var det militærideologiske pres for også at ind-

Olof Bernt Schouboe, hvis militære og politiske energi reddede Bornholms landstyrke fra nedlæggelse efter Verdenskrigen.

(Forsvarsmuseet på Bornholm)

rette forsvaret af en af landsdelene uden for Sjælland efter en retrætestillingsmodel forsvundet. En fortsat understregning af en sådan stillings nødvendighed ville tværtimod undergrave troen på egne forsvarsmuligheder på Sjælland.

Dette er situationen set fra nutiden. I samtiden var det særdeles vanskeligt at opnå enighed om, hvorledes man skulle opfatte og forholde sig til den nye strategiske virkelighed. Vanskelighederne resulterede i en indædt konflikt i hærens ledelse mellem på den ene side den nye chef for Generalstaben, Louis Nielsen, og på den anden side de kommanderende generaler på Sjælland og i Jylland, Wolff og Lembcke. Stridsspørgsmålet var, hvorledes hæren skulle fordeles mellem Sjælland, Fyn og Jylland som svar på den nye sikkerhedspolitiske situation. Et punkt syntes de kommanderende generaler

⁴⁸ Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929.

dog at have overladt til Generalstaben at bestemme: At afsætte ressourcer til forsvar af Bornholm var ulogisk, selv med en betydelig forøgelse af hærens størrelse. Stabens forslag til en nyordning fra marts 1921 tog konsekvensen: »Bornholms Væbning er af økonomiske grunde bortfalden.«⁴⁹ Fra tidligere at være lavt prioriteret kunne Bornholms forsvar nu nedlægges.

Olof Schouboe var en fundamentalt anden type end de tidligere kommandanter på øen. Han havde som artillerispecialist som beskrevet været chef for Generalstabens Fæstningssektion (og før da dens forgænger Fæstningskontoret) op til og ved første gennemførelse af 1909-ordningens fæstningsdel. Han havde været leder af rekognosceringen af Tunestillingen og været chef på fæstningens »Nordfront«, indtil han sluttede sin generalstabstjeneste som stabschef hos chefen for Københavns Fæstningsby, Lembcke, som på det tidspunkt var ved at opstille byens første luftforsvar.

Schouboe var som det også fremgår af det indledende notat akut opmærksom på flys muligheder i fremtidige krige. Den eneste grund til, at han ikke tidligere var blevet udnævnt til oberst af linjen, var, at den daværende chef for generalstabens taktiske afdeling, den intrigante og selvhøjtidelige, oberst Louis Nielsen, ikke kunne lide ham. Vi mødte tidligere Nielsen som leder af Generalstabens rekognosceringshold på øen i 1908. Schouboe havde som mange officererne i den daværende generalstab en tro på, at man også måtte arbejde politisk for at få den fagligt set bedste hær. De havde deres rod i Provisorietidens stærkt politiserede officerskorps. Det kan ikke udelukkes, at Louis Nielsen, der nu som Generalstabschef havde udarbejdet forslaget til at nedlægge Bornholms Væb-

Louis Nielsen, Schouboes modstander i hærledelsen, som i 1908 havde udarbejdet Generalstabens skitseplan for Bornholms forsvar. Her som oberst og leder af Generalstabens Taktiske Afdeling. (Rigsarkivet)

ning, havde medvirket til at få Schouboe placeret som den, der skulle lukke denne. Nielsen var kendt som hævngherrig i person-sager.⁵⁰

Med Schouboes baggrund var det naturligt, at han straks gik gang med at modarbejde beslutningen om nedlæggelse. Som han selv skrev i 1929:

⁴⁹ Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektions Kopibog. Generalstab af 22-03-1921 til Krigsministeriet.

⁵⁰ Rigsarkivet. Privatarkiv. Berthel Palle Berthelsen (1857-1920). Pk. 1 'Udkast til erindringer 1857-1918 m.m.' Af-snittene om hans forhold til Wolff og til Personalet. Bornholms Lokallhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929. Transkriberet manuskript.

»Minister Berntsens programudtalelse er jo ikke videre opmuntrende for den nye kommandant og det arbejde, der venter ham. Den bevirker dog ingenlunde, at oberst Schouboe stille og artigt sætter sig hen og venter på, hvad den høje regering og rigsdag vil foretage sig med Bornholm og dets stedlige værn. Tvært imod. Den tanke at skulle blive den sidste kommandant på Bornholm er ham i allerhøjeste grad imod.«

Schouboes indsats for at redde den bornholmske hær havde to faser og indsatsområder. For det første den lydhøre del af den bornholmske offentlighed og for det andet det militærfaglige felt.

I sin kampagne anvendte Schouboe den korrekte geostrategiske observation, at medens øen tidligere havde ligget i den tyskdominerede Østersø, var det nu en *»Grænseø, som det er den danske Stats Pligt, saa vidt dens Midler og Evner rækker, at sikre og beskytte mod Misbrug og Krænkelser.«* Stormagter, der stod over for hinanden, ville se på mulighederne for at anvende Bornholm, som derfor måtte beskyttes. Ganske vist var øen ikke anvendelig som flådebase (som de tyske planlæggere under krigen havde erkendt), men både Rønne og Nexø havne var anvendelige som marineflyvestationer. Indledningsvis lykkedes det den bornholmske venstrefører, landstingsmand kaptajn H. V. Maegård at holde den hos bornholmerne begyndende politiske uro og misfornøjelse under kontrol, men i begyndelse af 1922 gav oberstens og andres indsats resultat, fordi man rundt omkring på øen erkendte *»at der virkelig er alvorlig Fare for Øens Forsvarsværn og unge Værnepligtige.«* Venstre-folketingsmanden for Bornholms østre kreds, pastor Levy Blang, satte sit mandat ind på, at Bornholm fortsat skulle have et brugbart værn og på et møde i Rønne blev der sammensat en deputation af øens spidser under

amtmanden, der skulle forhandle med regeringen og Rigsdagen. Man kan sige, at det hermed var lykkedes Schouboe at kompensere for den negative virkning på forholdet mellem befolkning og kommandanten, som oberst Harald Petersen muligvis havde forårsaget.

Det var for sent i arbejdet med den kommende hærlov til, at man kunne udspare væsentlige resurser til Bornholm, men deputationen opnåede, at der blev indføjet en særlig paragraf om øen i loven, der fastslog, at Bornholm skulle forsvares, ledet af øens kommandant og udskrivningschef. Forsvaret på øen skulle råde over alle hjemmehørende befalingsmænd og menige, og der skulle i depoter og magasiner på Bornholm altid findes våben, ammunition og udrustning til styrken. Det blev også fastlagt, at kommandanten fik en stab af bl.a. befalingsmænd til forberedelse og tilrettelæggelse af øens forsvar og bestyrelse af kommandantskabets depoter.

Det kan også have hjulpet, at Louis Nielsen i disse måneder tabte sin magtkamp med de to kommanderende generaler, herunder Schouboes gamle chef, Lembcke, og senere på året blev fjernet fra stillingen som Chef for Generalstaben.

Det *»Bornholms Værn«*, der afløste den nedlagte *»Bornholms Væbning«*, havde imidlertid intet personel i fredstid ud over den lille stab. Alt mandskab og alle andre befalingsmænd blev herefter knyttet til enheder og tekniske korps på Sjælland, der ikke alene som tidligere skulle gennemføre den grundlæggende uddannelse, men nu også al senere befalingsmandsuddannelse og alle genindkaldelser. De værnepligtige udgik først af Livgarden og de andre enheder ved formering af sikringsstyrken eller mobilisering. For, at de bornholmske enheder derefter kunne fungere bedst muligt, arbejdede Schouboe og senere kommandanter for at sikre, at bornholmske menige og befalingsmænd i de fremmede enheder

blev uddannet samlet i samme enheder, så de kendte hinanden ved mobilisering. Kommandanterne søgte også at kompensere for det forhold, at de fremmede tjenestesteder ikke var interesseret i at uddanne og forfremme bornholmere, fordi de ville miste dem ved mobilisering. Iværksættelsesordren vedrørende overførsel af Væbningens personel til sjællandske enheder kom i form af »Rundskrivelser« fra Krigsministeriet i slutningen af juli 1913.⁵¹

Allerede omkring årsskiftet 1911-12 havde man i Krigsministeriet overvejet at bevæbne Væbningens fodfolksbataljon med hærens normale fodfolksgevær, men man havde opgivet tanken, fordi man først skulle sikre udrustningen af alle dele af den sjællandske hær. Under krigen havde man produceret et meget stort antal af disse geværer, og efter dens afslutning foreslog man internt i ministeriet at afløse de ældre våben på Bornholm med geværer M.1889. Nu tog man i princippet beslutning om at gennemføre ombytningen, men iværksættelsen blev udskudt, muligvis bl.a. fordi man endnu ikke kendte Væbningens fremtid.⁵²

Efter Verdenskrigen var Bornholms Rekyllkorps kommet i økonomisk krise, og ønskede ved opløsningen af korpset at løse denne ved at sælge de fire rekyllgeværer til Væbningen, man havde fået doneret før krigen. Schouboe sendte sagen med anbefaling til Krigsministeriet, der sendte den

videre til Generalstaben. Sagen endte i maj 1924 med, at de fire geværer blev doneret til Bornholms Værn.⁵³

Schouboes andet projekt var et forsøg på at sikre en ny militærfaglig idéramme for den kommende Bornholms Værn. I slutningen af september 1923 søgte han i en skrivelse til Krigsministeriet at få støtte til sin opfattelse af øens nye strategiske betydning. Den danske flåde kunne anvende øen som tilflugtssted og forsyningsplads. Derfor bad han om, at man ved interesserede myndigheder fik fastlagt, hvilke bornholmske havne, man ønskede at holde åbne efter mobilisering. Han selv mente, at dette burde gælde for Rønne og Nexø, og måske for Sænehavn (Hammerhavnen). De kunne anvendes af flådens undervandsbåde. Også marinens flyvebåde kunne bruge Rønne og Nexø.⁵⁴

Den 1. november 1923 - samtidig med at den nye hærlov trådte i kraft - var Schouboe klar med et forslag til Bornholms Værns mobiliseringsorganisation. Dette sendte han til Generalkommandoen, den nyoprettede fælles og integrerede ledelse af hæren, som også Bornholm var underlagt. Med det rettidige arbejde sikrede han sig, at Væbningen ubrudt blev ført videre i Værnet. Dette skulle organiseres i Værnets kommandantstab, fem fodfolkskompagnier, en »Bornholms Artilleriafdeling« - med tre underafdelinger: Feltkanoner, Havnekanoner og Havnerekyllgeværsektioner - samt »Bornholms Ordonnanseskadron«. Endvidere skulle der findes et »Bornholms Værns Depot« med personerstatning, tekniske

51 Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Oberst O. B. Schouboe: Bornholms Værn gennem tiderne. Rønne 1929. Transkriberet manuskript. Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1922-23. Pk. 13.

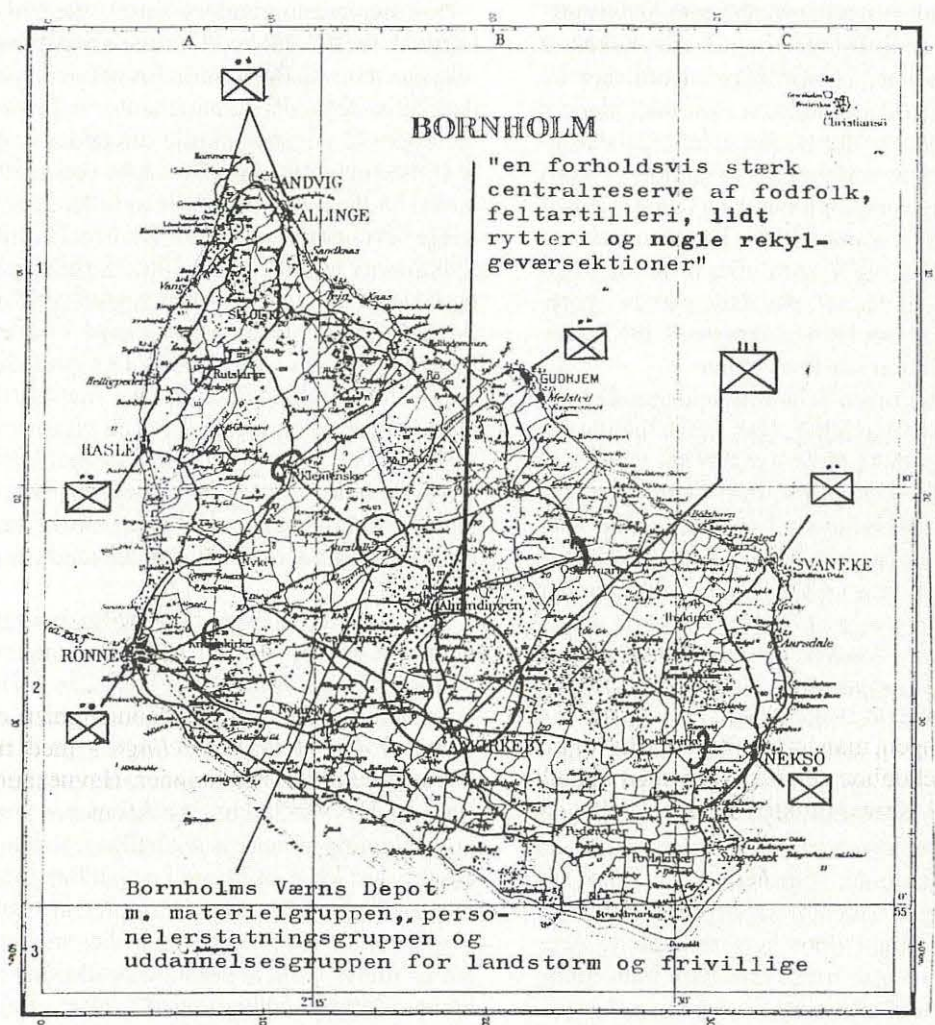
52 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.
• Krigsministeriets 1' Departement Fortroligt M 2505 af 11-12-1911 til 2' Departement.
• Krigsministeriets 2' Departement Fortroligt C.a. 64 af 18-01-1912 til 1' Departement.
• Krigsministeriets 1' Departement Fortroligt M 2822 af 17-11-1919 til 2' Departement.
• Krigsministeriets 2' Departement Fortroligt C.a. 535 af 10-04-1920 til 1' Departement.

53 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion.

• Indkomne Sager 1922-23. Pk. 13. Bestyrelsen for Bornholms Rekyllkorps af 09-09-1923 til Højvelbaarne Hr. Oberst O. B. Schouboe ...
• Indkomne Sager 1924-25. Pk. 14. Krigsministeriet C.a. 1052 af 31-05-1924 til Generalstaben.

54 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.
• Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt nr. 111 af 24-09-1923 til Krigsministeriet.

Kommandanten - oberst O.B.Schouboe's - første planlagte mobiliseringsopstilling efter den "ulovlige" etablering af "Bornholms Værn" - fra november 1923

De fremskudte styrker ved Klemensker, knudsker, Bodilsker og Østermarie skulle bestå af fodfolk, ved Klemensker forstærket med rekylgevær og ryttere, ved Østermarie med ryttere. I "de vigtigste havne" stod "små kommandoer med rekylgeværer". Kysten blev afpatruljeret.

specialister samt landstormsfolk. Samtidig skitserede han sin forsvarsplan, som han benævnte »*Den planlagte Mobiliseringsopstilling*«.

Han ville placere sin stab i Aakirkeby, hvor han også ville have »*en forholdsvis stærk Centralreserve*«, med fodfolk, feltartilleri, lidt rytteri og nogle rekylgeværsektioner. I en linje over Klemensker, Godthåb i Østermarie, Slamrebjerg i Bodilsker og Stubbegaard i Knudsker ville han placere fremskudte grupper, der efter omstændighederne var sammensat af fodfolk, rytteri og rekylgeværsektioner. Der ville blive placeret små kommandoer i havnene med rekylgeværer, og kysten ville blive afpatruljeret. Som det ses, mindede planen i betydelig grad om Harald Petersens 1910-plan. Kun reduiten var forsvundet.

Derefter rejste Schouboe spørgsmålet om Værnets bevæbning. Han havde behov for 1.800 gevær M.1889. Antallet af rekylgeværer skulle øges til 48, dvs. 32 ud over den nedlagte Væbnings 12 samt de 4, som fortsat var »*privat ejendom*«. Endelige skulle man have otte små flyttelige kystkanoner »*til Bestrygning af de Havneindløb, der af Hensyn til Flaadens Fartøjer og Flyvebaade ikke maa spærres*«. Generalinspektøren for Artilleriet havde personlig udtalt til Schouboe, at sådanne pjecer var til rådighed efter at være blevet inddraget fra de nedlagte københavnske fæstningsværker. Schouboe forudsatte, at Værnet beholdt de fire feltkanoner, som man havde arvet fra Væbningen. Der var dog et problem for batteriet, at man ikke længere rådede over stamheste som trækraft, men man måtte nøjes med udskrevne »*kommuneheste*«. Man havde allerede indgået kontrakter, så man havde rådighed over personbiler, lastbiler og motorcykler til Værnet.⁵⁵

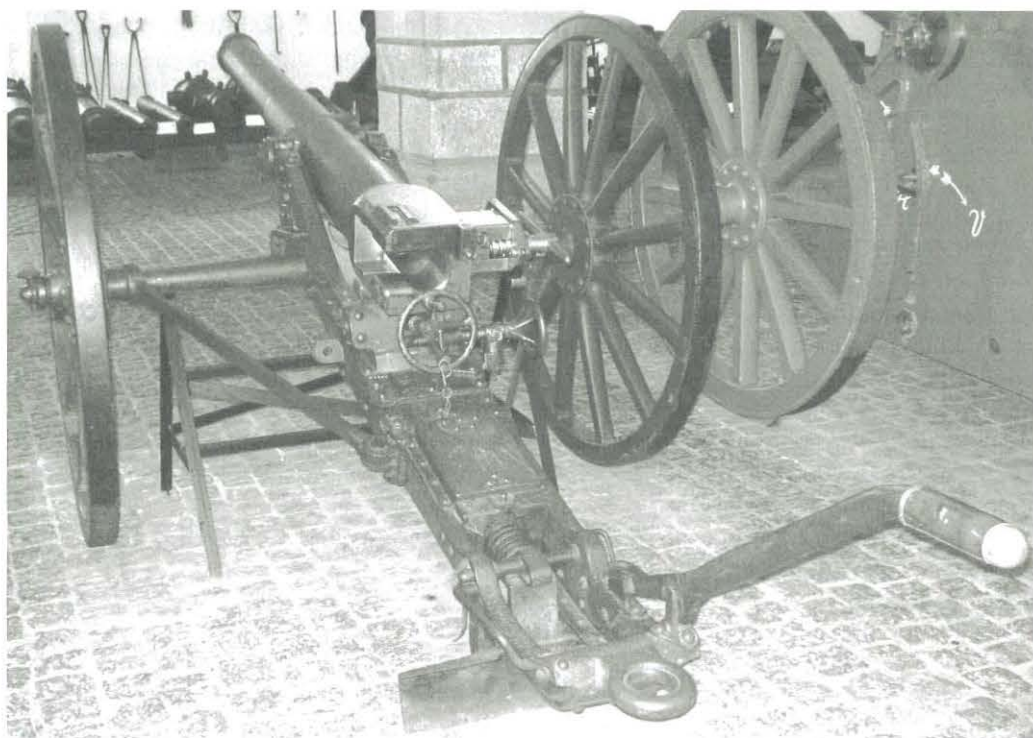
Krigsministeriet havde allerede i juli 1922 anmodet Generalstabens om at udtale sig om Bornholms Væbnings planer for mobilisering og forsvar. Ved Schouboes skrivelse fra 1. november opnåede han at få indflydelse på svaret, som fulgte 10. november 1923.

Den kommanderende general, general-løjtnant Wolff, gik mod at øge antallet af rekylgeværer på Bornholm, før behovet var dækket andetsteds, og han mente, at de nuværende 12 geværer skulle anvendes ved fodfolkskompagnierne, dvs. ikke ved artilleriet. På længere sigt skulle antallet af rekylgeværer dog øges til 60. De fire 75 mm feltkanoner M.1902 kunne ikke forblive på øen. De måtte efter Generalinspektøren for Artilleriets opfattelse afløses med 75 mm kanoner af typen L/28 M.1894. Det samlede antal af de ældre kanoner blev fastsat til otte. Fodfolket og rytteriet burde gives gevær M.1889, i alt 1.600, medens artilleristerne beholdt deres enkeltskuds-bagladekarabiner. Soldaterne skulle udrustes efter hærens normale norm, herunder med gasmasker.⁵⁶

Det lykkedes således ikke Schouboe at holde på de fire 75 mm L/30 feltkanoner M.1902, Væbningen havde fået ti år tidligere. Det havde været en forudsætning i 1909, at den lovfastsatte nedlæggelse af Fæstningsartilleriregimentet sammen med fæstningen i 1922 skulle kompenseres ved en opbygning af hærens feltartilleri. Krigen havde gjort klart, at hæren i meget høj grad manglede mobilt artilleri. Imidlertid fastslog loven om nedlæggelsen af fæstningen fra 17. marts 1920, at der ikke skulle ske en kompenserende opbygning af feltartilleriet. Dette må ses som baggrunden for, at man ikke længere kunne udspare feltpjecer til Bornholm. At det mislykkedes, kan med

55 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1922-23. Pk. 13, Bornholms Kommandant. Fortroligt. M. Nr. 199 af 01-11-1923 til Generalkommandoen.

56 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17, Bornholms Værn 1893-1939. Chefen for Generalkommandoen. O. Nr. 62 af 10-11-1923 til Krigsministeriet.

*Den Schouboe'ske nødløsning efter tabet af de fire feltkanoner: 75 mm stålskanon L/28 M1894.
(Forfatterens foto fra Statens Forsvarshistoriske Museum)*

Schouboes baggrund næppe være kommet som en overraskelse efter samtalen med Generalinspektøren. Men han havde, som han skrev, allerede fået løfte om de otte ældre, mobile 75 mm fæstningspjecer af typen L/28 M.1894. De var ikke så gode som de mistede kanoner, specielt fordi der ikke fandtes brisantgranater til dem, men de var langt bedre end intet. Halvdelen af disse kunne erstatte feltkanonerne i batteriet, medens resten var til rådighed som stationært skyts.

Marinestaben svarede 17. november i sagen om anvendelsen af de bornholmske havne, at disse i givet fald med den nødvendige bemyndigelse fra regeringen kunne spærres. Flåden havde ikke behov for at anvende dem. I øvrigt understregede marinestabschefen, at havnene ikke ville have

større værdi som base for fjendtlige marinestyrker, fordi de kunne beskydes fra søen. Generalstaben videresendte uden kommentarer marinens udtalelse til Krigsministeriet, der ekspederede den videre til Bornholm.⁵⁷ Det har skuffet Schouboe, men kun, at de københavnske myndigheder ikke kunne se lyset, og han gav ikke op. I løbet af foråret tog han kontakt med chefen for

⁵⁷ Rigsarkivet.

- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1922-23. Pk. 13. Marinestaben Fortroligt Nr. 408 af 17-11-1923 til Generalstaben.
- Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.
- ° Generalstaben Fortroligt O. Nr. 22 af 04-04-1924 til Krigsministeriet.
- ° Krigsministeriet Fortroligt M. No. 582 af 09-04-1924 til Kommandanten paa Bornholm.

marinens flyvevæsen, der 22. maj aflagde en »personlig tjenstlig visit« på Bornholm med en flyvebåd, således, at han kunne se på de lokale forhold. Flyvebådsførere måtte gives personligt kendskab til havnene, så at de, hvis der måtte blive behov ved mobilisering, kunne operere fra dem. Samme sommer aflagde en undervandsbådsdivision med tre både besøg på øen. I forlængelse deraf bad Schouboe Generalkommandoen om tilladelse til at tage direkte forbindelse med undervandsbådsflotillen for at drøfte undervandsbådens medvirken ved øens forsvar.⁵⁸ Marineflyverens besøg gav resultat. 12. august 1924 skrev Chefen for Marine-staben, at Marinens Flyvevæsen var påbegyndt en systematisk undersøgelse af havne og landingspladser landet over - »herunder ogsaa Bornholm«. Det skete med en eventuel basering for øje.⁵⁹

19. januar 1924 sendte han »Den fuldstændige Organisation af Bornholms Værn ved Mobilisering« med en liste over, hvilke personer, der skulle anvendes i hvilke funktioner, til Krigsministeriet. Organisationen var nu udviklet til at omfatte: Kommandant, kommandantstab, særlige organer i tilknytning til staben (herunder bl.a. ud-kigs- og efterretningstjeneste), en halvbat-aljon fodfolk med stab og to kompagnier, fire selvstændige fodfolkskompagnier, en eskadron, en artilleriafdeling med stab, feltbatteri, kystartilleribatteri og rekylgeværkompagni, en depotafdeling, et garni-

sonskommandantskab med musikkorps i Aakirkeby og et pladskommandantskab i Rønne.⁶⁰ Det forhold, at han fastholdt samlingen af rekylgeværerne under artilleriet, gør det sandsynligt, at han ikke havde set Wolffs skrivelse til ministeriet. 1. marts godkendte Generalkommandoen imidlertid Schouboes løsning som en administrativt hensigtsmæssig foranstaltning. Samtidig øgede man tildelingen af gevær M.1889 med 100 for at dække rekylgeværkompagniets behov, og man foreslog, at staben ved mobilisering blev forstærket med en generalstabsuddannet kaptajn som stabschef.⁶¹

16. april bad Krigsministeriet Schouboe om at udarbejde forslag til, hvor stor en sikringsstyrke, der i givet fald skulle etableres på øen. Schouboe svarede 19. juni, at der kunne indkaldes otte-ni årgange. Ud over Værnets centrale myndigheder skulle fem fodfolkskompagnier, eskadronen og artilleriafdelingen opstilles. Kompagnierne ville blive indkvarteret i Svaneke, Nexø, Rønne, Hasle og Aakirkeby. Staben ville som efter mobilisering blive placeret i Aakirkeby. Artilleriafdelingen ville blive anbragt nord for denne by, eskadronen lige syd for byen ved Nyby.⁶²

Også denne gang kom der andre behov i vejen, således at Bornholm ikke fik geværer af den nu 25 år gamle model M.1889. 29. april 1924 meddelte Krigsministeriet Generalkommandoen, at »Depotbataljonerne« andre steder i landet, dvs. enheder med de

58 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion, Indkomne Sager, 1924-25. Pk. 14.

- Kommandanten paa Bornholm Fortroligt M. Nr. 63 af 23.05-1924 til Generalkommandoen.
- Kommandanten paa Bornholm Fortroligt M. Nr. 110 af 09.07-1924 til Generalkommandoen.

59 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1924-25. Pk. 14. Marinestaben Fortroligt. Nr. 230 af 12-08-1924 til Generalstabens.

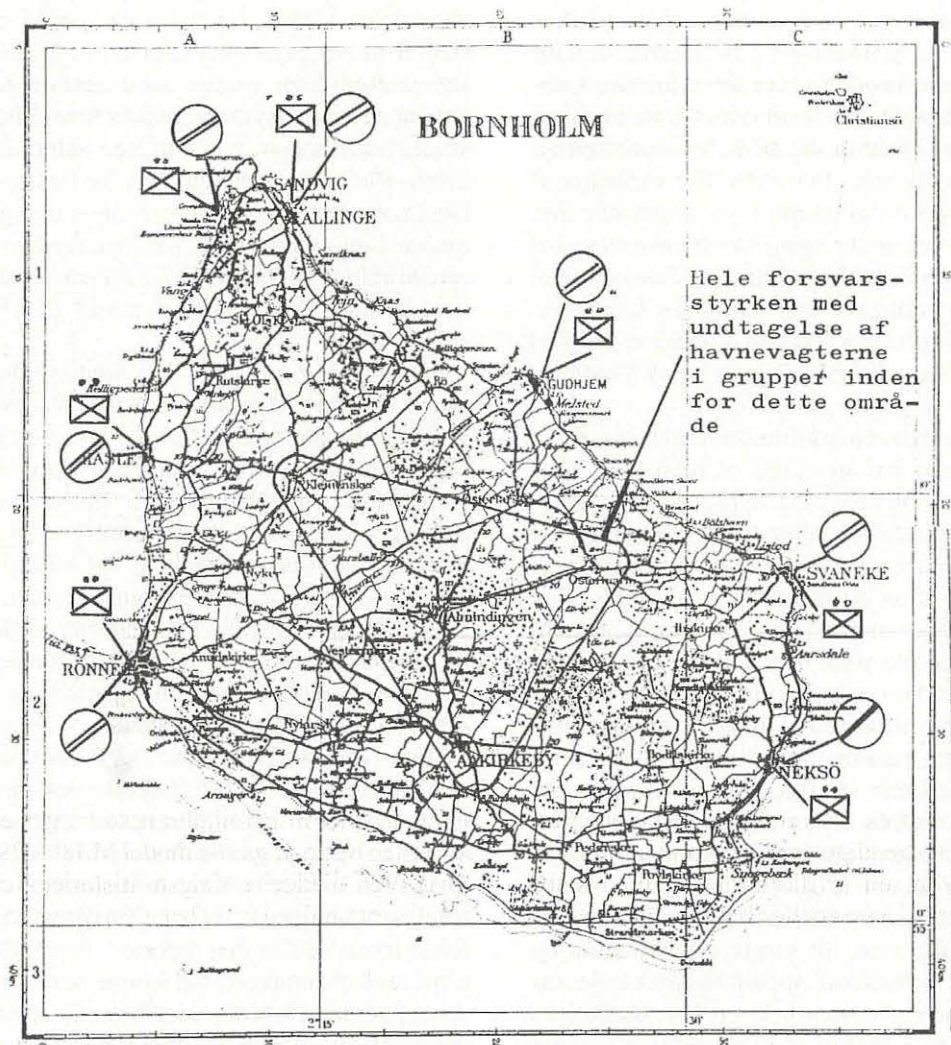
60 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M 8 af 19-01-1924 til Krigsministeriet.

61 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Generalkommandoen. Fortroligt M. 170 af 01-03-1924 til Krigsministeriet.

62 Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.

- Krigsministeriet Fortroligt M. 672 af 16-04-1924 til Kommandanten paa Bornholm.
- Kommandanten paa Bornholm Fortroligt M. 95 af 19-06-1924.

Forsvaret af Bornholm jævnfør chefen for Generalkommandoens
"Instruks for forsvaret af Bornholm" fra august 1924

Ud over de egentlige kystudkigsstationer etableres udkigsposter, alle med motorcyklist eller cyklistordnanser. I mørke og usigtbart vejr endvidere patruljering (primært frivillige).

I havnebyerne havnevagter, der bevogter havne og spærringer. Kompagnierne evt. i sammentrængt kantonnement med den tildelte automobilkolonne.

Ved efterretning om landsætning sammendrages styrken hurtigt mod landgangsstedet til modangreb. Hvis modangrebet ikke er succesrigt anvendes styrken efter omstændighederne samlet eller til guerrilla-lignende kamp.

ældste uddannede værnepligtige, skulle have geværet, før man kunne afse geværer til Bornholm.⁶³

9. august 1924 blev Generalkommandoen »Instruks for Forsvaret af Bornholm« sendt til Schouboe og til orientering for Krigsministeriet. Over for ministeriet understregede Wolff, at det største problem ved øens forsvar var de alt for svage kadre, som loven gav: Obersten, fire kaptajner af reserven og to ældre, faste underofficerer. Dette tal måtte øges, for at »Værnet skal kunne gøre fyldest«. Man skulle også sikre, at bornholmske værnepligtige befalingsmænd skulle kunne få samme mulighed som andre for at få ansættelse som løjtnanter og sergenter af reserven.

I instruksens gjorde generalen klart, at kadrerne var så svage, at man ville have store problemer, hvis styrken skulle anvendes umiddelbart efter en mobilisering. Det ville være ønskeligt, om personellet kunne have våben og udrustning hjemme, men bortfaldet af mønstringer gjorde, at man ikke kunne sikre den nødvendige kontrol. Generalkommandoen forudså dels en neutralitetssituation som under Verdenskrigen, dels en situation, hvor Danmark var i krig.

I den første skulle den bornholmske styrke anvendes som disciplineret og tilbageholdende neutralitetsvagt. I den anden situation kunne angrebet på øen enten komme ved krigsudbruddet eller senere. Landgangsstyrken ville efter alt sandsynlighed først og fremmest bestå af en fodfolksstyrke, der var Bornholms Værn overlegen. Landsætningen ville blive dækket af skibsartilleri og søge at erobre en havn. Fjendens svaghed lige efter landsætningen skulle udnyttes.

Mobiliseringen burde organiseres, så havnevagter og kystudkigsposter havde deres udrustning liggende, så de straks kunne træde i funktion. Resten af styrken skulle have deres udrustning liggende samlet ét sted. Rullende jernbanemateriel burde ligesom automobiler samles med henblik på anvendelse ved styrkens indsættelse. Man skulle ikke forsøge at etablere en reduit, da dette ville blotte resten af øen for fjenden. Derimod måtte man på grund af de mange mulige landgangssteder anbringe styrken i en centralopstilling, hvorfra man havde forberedt transport til ethvert punkt på kysten.

Instruksens gjorde klart, at havnevagter under ældre befalingsmænd skulle bemandes med lokale værnepligtige. Der skulle søges samarbejde med eventuelt tilstedeværende danske flådefartøjer. Kommandanten kunne selv beordre mobilisering, hvis forbindelsen til Sjælland var afbrudt. Ved mobilisering kunne kommandanten forberede spærring af havnene. Efter mobilisering skulle styrken bortset fra havnevagterne placeres i en centralopstilling i området Aakirkeby - Klemensker - Østermarie. Hvis styrken ikke blev anvendt straks efter mobilisering, skulle den gå i gang med samvirkeuddannelse. Styrken kunne i givet fald gå i »sammentrængt kantonnement« med automobilkolonner til transport klargjort. Hvis en havn var direkte truet, skulle den spærres. Fremrykning mod en landsætning kunne gennemføres på biler. Hvis det ikke lykkedes at slå den landsatte fjende, skulle man efter omstændighederne gå over til spredt, guerrillalignende indsats (»Partigængerkrig«).⁶⁴

63 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk. K2. 1660-1958. Chefen for Generalkommandoen Fortroligt (uden nummer) af ... -02-1931 til Krigsministeriet.

64 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.

- Chefen for Generalkommandoen Fortroligt Nr. 52 af 09-08-1924 til Kommandanten paa Bornholm
- Chefen for Generalkommandoen Fortroligt Nr. 53 af 09-08-1924 til Krigsministeriet.

Oscar Friis, Schouboes partner i Generalstabens i den afgørende periode. Her som ung generalstabskaptajn i Taktisk Afdeling. (Rigsarkivet)

I alt væsentligt var der sammenfald mellem Schouboes plan fra det foregående år og denne instruks. Det er måske ikke så mærkeligt. Chefen for Generalstabens Taktiske Afdeling var oberst Oscar Friis, der havde været Schouboes yngre, tætte partner under de krævende stillingsrekognosceringsrejser under krigen. Disse krævede et tæt samarbejde mellem infanteritaktikeren Friis og fæstnings- og artillerieksperten Schouboe. Det var Friis, der sommeren 1911 havde rekognosceret for den store øvelse på Bornholm, fordi han skulle fungere som stabschef for øvelseslederen, så han kendte øen. Det er derfor sandsynligt, at det ud over den energi, Schouboe i disse

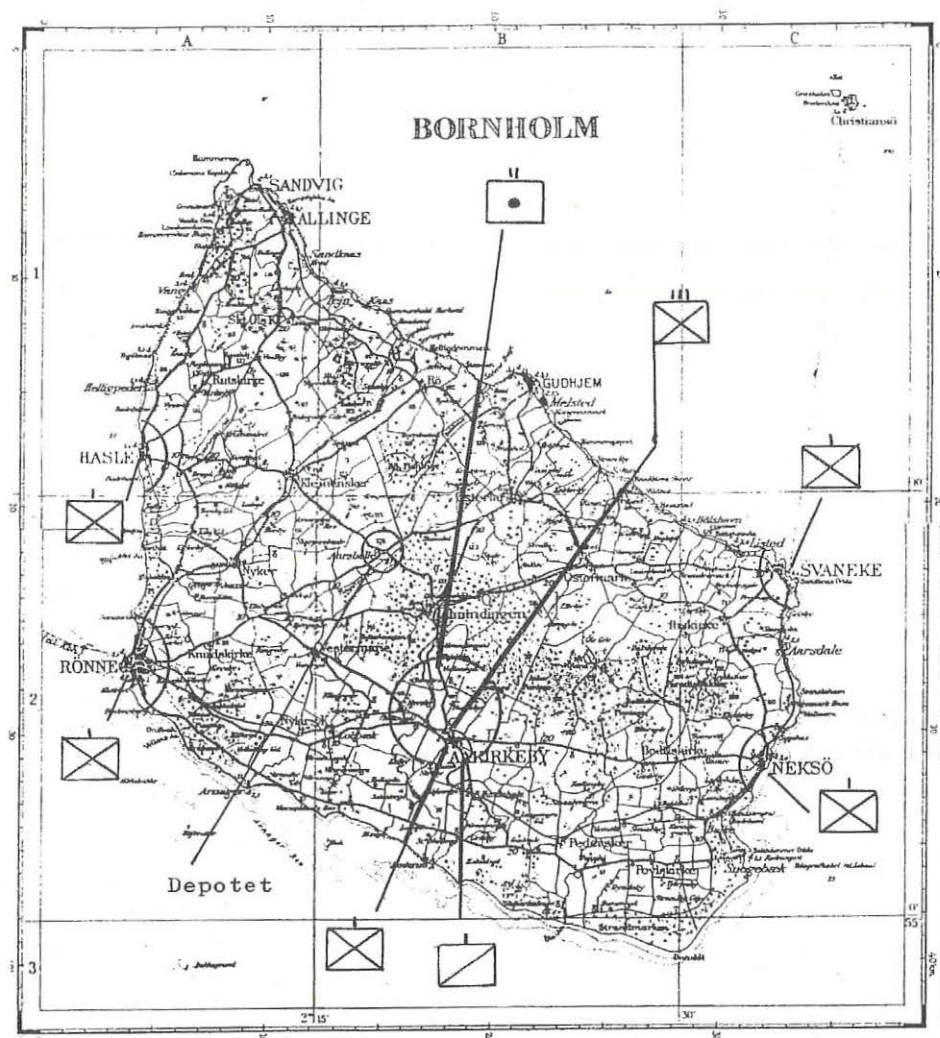
måneder viste i Rønne, var den respekt, der stod om hans navn i Generalstabens og Krigsministeriet, og det netværk, han havde der, som gjorde det muligt for ham at genskabe den bornholmske hær og opnå en godkendt mobiliserings- og forsvarsplan på et godt år. Chefen for Krigsministeriets 2' Departement, der havde ansvaret for hærens materiel og udrustning, var fra 1922 V. A. Wilkenschildt, der i årene op til krigen havde været Schouboes medarbejder, og som kendte Bornholm fra sin deltagelse i Generalstabens rekognoscering i oktober 1908.

Ved modtagelsen af instruks skrev Schouboe direkte til generalløjtnant Wolff. Han understregede, at uanset, hvad man i øvrigt gjorde, kunne man ikke skabe et effektivt forsvar af Bornholm, før man fik lagt uddannelsen under genindkaldelser tilbage til øen. Det var reelt en direkte kritik af generalen, for uanset Louis Nielsens rolle var det i Wolffs periode som designeret overgeneral og koordinator af hærens lovforberedelser, at skaden var sket. Schouboe meddelte også generalen, at begge øens folketingsmænd, også socialdemokraten, redaktør Hans Rasmussen, nu støttede bestræbelserne med at flytte genindkaldelserne tilbage til Bornholm.⁶⁵

Dette lykkede det dog ikke at opnå i Schouboes kommandantperiode eller resten af 1922-ordningens tid. Det næste par år gik for Schouboe med at få suppleret de eksisterende muligheder og få udarbejdet de supplerede og justerende plandokumenter. I september blev det samlede antal (af de gamle) geværer øget fra 2.100 til 3.000. Fra oktober 1924 til marts 1925 blev der udarbejdet instruktioner for havnekommandoerne. I december fik Værnet bl.a.

⁶⁵ Rigsarkivet. Bornholms Værn. 1660-1958. Pk. K.1. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. 124 af 12-08-1924 til Chefen for Generalkommandoen.

Kommandanten - oberst O.B.Schouboe's - forslag til plan for
"den normale" underbringelse af den bornholmske sikringsstyr-
kes enheder - fra juni 1924

"Kystbevogtningen iværksættes og havnekommandoerne formeres"

godkendt sin plan for en bornholmsk sikringsstyrke på op til ti årgange. I marts 1925 blev der fastlagt kurser i maj, der dels skulle uddanne artilleristerne på den ældre 75 mm kanon, og dels »Med samtlige Officerer for at sætte dem ind i de særlige Forsvarsforhold paa Bornholm«. I foråret forberedte obersten sin afgang, som skulle finde sted med udgangen af juni.

15. april opregnede han i en skrivelse til Generalkommandoen de væsentlige og mindre mangler ved øens forsvar. Kadreøvelser skulle ikke kun gennemføres med Værnets egen kadre, kompagnierne havde også behov for at instruere og øve deres befalingsmænd. Man manglede stadig ammunition til de fire rekylgeværer, man havde fået fra rekylkorpset. Værnet manglede feltstøvler. 5. juni indberettede han om det lige gennemførte artillerikursus og kadrekursus. På artillerikurset havde der deltaget tre gange så mange frivillige som indkommanderede. På kadrekurset havde antallet af indkommanderede været 16, af frivillige 24. Under kadreøvelsen havde man gennemgået alle faserne i forsvarsplanen, fra kystobservation til den bornholmske styrkes modangreb. På grundlag af øvelsen kom Schouboe med en række indstillinger om Bornholms Værns fremtidige udvikling. Han havde klar vanskeligt ved at slippe grebet.⁶⁶ Schouboe skrev om sin afløser:

Marius Thornberg kunne beskæftige sig med øens militærhistorie. Her umiddelbart før sin afgang. (Rigsarkivet)

⁶⁶ Rigsarkivet.

- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager 1924-25. Pk. 14.
- ° Generalkommandoen Fortroligt M. 143 af 29-08-1924 til Generalkommandoen.
- ° Krigsministeriet A. 59/1329 af 27-03-1925 til Generalstabens
- ° Bornholms Kommandant. Nr. 174 af 05-06-1925 til Generalkommandoen.
- Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Chefen for Generalkommandoen Fortroligt A. 43 af 23-12-1924 til Krigsministeriet. (her også havnekommandoinstrukserne)
- 1. Generalkommando Fortroligt M. Indkomne Sager 1924-, Pk. 1. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. 53 af 15-04-1924 til Generalkommandoen.

»Den 1. juli 1925 bliver Chefen for 8. Regiment Oberst Thorvald Marius Thornberg ... Kommandant og Udskrivningschef for Bornholm. Han er ligesom Oberst O. B. Schouboe Generalstabsofficer, idet han som Kaptajn i Generalstabens var Stabschef ved sjællandske Division. (Han) fortsætter indenfor den fastlagte Ramme og Organisation udviklingen og fæstnelsen af Bornholms Værn ...«

»Indkommanderinger og Indkaldelser finder sted i Overensstemmelse med Hær-

lovens tørre Bogstaver; men først i 1928 lykkes det igen at faa en Befalingsmands-øvelse på Bornholm selv. Oberst Thornbergs Kommandantid præges imidlertid mest af hans heldige Bestræbelser for at opnaa og gennemføre Fredning af Bornholms mangfoldige gamle Kystværker.»

Der var kort sagt ikke meget for Thornberg at lave efter den dynamiske Schouboe. Hans første bidrag til udviklingen af Bornholms Værn kom i juli 1927, hvor han med henblik på en mulig revision af hærloven stillede forslag til lovteksten om Værnet. Tekstforslaget indeholdt dels en justering af kadrens størrelse, dels en bestemmelse om, at der hvert andet år blev gennemført genindkaldelsesøvelser på Bornholm, som det havde været tilfældet under 1909-loven. Det næste, der skete i hans periode, var den af Schouboe omtalte kadreøvelse i sommeren 1928.⁶⁷

Umiddelbart før Thornberg gik af i marts 1930, blev Værnet inddraget i en aktivitet, som ville have opmuntret Schouboe. Søværnets officerssskole inviterede Generalstabschefen til »strategisk Søkrigsspil Nr. 32«. Scenariet var en inddragelse af Bornholm i en international konflikt, hvor en russisk (»Blaa«) styrke gik i land på Bornholm. Den »Røde«, dvs. den danske styrke på Bornholm omfattede en sikringsstyrke

på 1.000 mand og otte kanoner samt seks af marinens vandrekognosceringsfly og tre af dens jagerfly. De øvrige danske flådestyrker opererede fra Sundet og Grønsund. Den russiske flådestyrke omfattede et slagskib, en krydser, fire jagere og tre undervandsbåde. Fire dampere skulle landsætte 2000 mand, 12 jagerfly og seks rekognosceringsfly ved Nexø.⁶⁸

Thornberg fortsatte Schouboes interesse for Bornholms rolle i en luftkrig. I den forbindelse havde han henvendt sig til Hærens Flyverkorps for at få en analyse af øens anvendelighed som »Mellembasis for Flyvere«. Korpset svarede først i marts 1931, efter at Thornberg var gået af. Korpset konkluderede, at øen hverken havde interesse for Sverige eller Tyskland som baseområde. I øvrigt var øernes betydning afhængig af, om de Baltiske lande (»Randstaterne«) var besatte eller ikke, idet øens betydning måtte ses i rammen af en konflikt mellem Vestmagterne og Sovjetunionen i Østersøen. Hvis Randstaterne holdt, var Bornholm for langt væk fra Narva (det fjerneste punkt i Baltikum) til at udgøre en meningsfuld mellembase. Hvis de var besat, kunne øen i givet fald være en anvendelig base for natbombere. For Sovjetunionen kunne Bornholm måske være interessant som base for en indsats mod Stræderne.⁶⁹

67 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1927. Pk. 16.

- Bornholms Kommandant Nr. 167 af 27-07-1927 til Krigsministeriet.
- Generalkommandoen Ø. 58 af 07-06-1928 til Generalstaben.

68 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1929-30. Pk. 18. Søværnets Officerssskole Fortroligt af 20-02-1930 til Chefen for Generalstaben.

69 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1931. Pk. 19.

Flyverkorpsset. Fortroligt Nr. 210 af 16-03-1931 til Generalstaben.

Bornholms Værn fyldes lidt ud - 1930-1936

Oberst Alexander Philip Christian Stürup blev kommandant den 1. april 1930. Han var infanterist og som sine to forgængere generalstabsuddannet.

Alexander Stürup kunne udnytte Schouboes forarbejde. (Forsvarsmuseet på Bornholm)

Stürups opgave blev at udnytte det forhold, at en ny hærordning var på vej. Han kunne bygge direkte oven på Schouboes forarbejde seks år tidligere. Forgængeren havde gjort det sikkert, at Bornholms Værn i fremtiden, som Væbningen havde haft tidligere, ville få ansvaret for at øve mandskabet ved genindkaldelser og for at øve og instruere befalingsmandskadrerne. Man tør formode, at Schouboe også gennem sit politiske og bureaukratiske arbejde havde opbygget en kredit, hvilende på dårlig samvittighed over forløbet i 1921-23, både på

Christiansborg, i Krigsministeriet og i Generalkommandoen i Proviantgården, som Stürup kunne udnytte. I Krigsministeriet var Schouboes medarbejder, V. A. Wilkenschildt, i april 1927 blevet Direktør, en stilling han bestred indtil udgangen af januar 1932. Spørgsmålet for den nye kommandant var, hvor meget ud over flytning af uddannelsesansvaret, han kunne opnå, når øen trods fortiden ikke kunne opnå samme prioriteringsniveau som forsvaret af Sønderjylland og Sjælland.

Hvilken indflydelse, Generalkommandoen ville give Værnet, blev klart da dennes chef, den gamle generalløjtnant Anders Nyholm, i februar 1931 sendte et udkast til en skrivelse til Krigsministeriet om »*Forslag til Bornholms Værns Udrustning med moderne Vaaben m.m.*« Det var et projekt, der var blevet både startet og afbrudt i november 1923.

Man havde aldrig fået udrustet Værnet med hjelme, moderne gasmasker og gevær M.1889 og antallet af rekylgeværer var ikke blevet øget til det antal, som Schouboe havde ønsket og fået stillet i udsigt. Imidlertid blev der med den nye hærordnings reducerede krigsstyrke nu store, ikke anvendte beholdninger af geværer til rådighed. Samtidig var produktionen af rekylgeværer og den forbedrede version, nu benævnt maskingeværer, langt fremme. Nyholm så derfor ingen grund til at udskyde ombevæbningen længere. Hvis Værnet blev indsat med den aktuelle bevæbning mod en moderne bevæbnet modstander, ville det uden, at der var mulighed for succes blot medføre store tab af personel og materiel. Generalen konstaterede, at værnets totale mandskabsstyrke var på 2.629 mand, hvoraf 1.340 fuldt uddannede infanterister, og 130 landstormsuuddannede, 86 ryttere, 539 artillerister, 45 ingeniører, 420 arbejdssoldater og 69 af forskellige korps. I fremtiden foreslog han, at Værnets organisation fra Schouboeperioden blev ændret til:

Som en af sine sidste embedshandlinger inddrog den gamle chef for Generalkommandoen, generallojtnant Anders Gjedde Nyholm, Bornholms Værn i forberedelserne til den nye hærlov. (Rigsarkivet)

- En fodfolksbataljon med fire »Rekylgeværkompagnier«, som hver havde 16 rekylgeværer (hvilket svarede til det aktuelle totale antal på øen).
- Et maskingeværkompagni med 16 maskingeværer (udrustet med trefod)
- Et erstatningskompagni (dvs. en uddannelsespulje for soldater, der skulle erstatte tab)
- En motoriseret (»motorbaaret«) artilleriafdeling med tre batterier med hver tre kanoner.
- En pionérdeling (dvs. en let ingeniørdeling)

Det betød, at værnets fodfolk og rytteri ville blive bevæbnet med 1.700 geværer eller den kortere karabin M.1889, 70 nye og 16 gamle rekylgeværer samt 18 maskingeværer. Arbejdssoldaterne ville kun blive bevæbnet med en étskuds rytterkarabin M.1867/96. Artilleriet skulle have to ekstra 75 mm L/28 M.1894-kanoner, så det samlede tal kom op på 10. Værnet skulle også udrustes med 3.000 hjelme og gasmasker.

Der er i marginen på skrivelsesudkastet, sandsynligvis af Stürup, påført blyantsnotater. Organisationen manglede et skytskompagni og et luftmålskompagni. Der manglede håndbomber, håndgranater og geværgranater. Da Nyholm sendte skrivelserne til Krigsministeriet den 4. marts, var der tilføjet 300 håndbomber og 300 geværgranater.⁷⁰ Under sagsbehandlingen i Krigsministeriet blev bevæbningen af maskingeværkompagniet snart ændret til 12 rekylgeværer og kun fire maskingeværer. Den nye tildeling af våben afventede ikke den nye hærlov. Den 3. juli 1931 blev Bornholms Værns norm af nye rekylgeværer (M.1924) sat til 92 og af maskingeværer til fire. Da man samtidig gav Værnet 12 luftmålsaffugter til rekylgeværer var det klart, at ministeriets reduktion af antallet af maskingeværer havde til formål at skabe den af Stürup ønskede evne til at bekæmpe lavt gående fly.⁷¹

Det kan ikke udelukkes, at årsagen til ændringen var en telefonsamtale mellem

Kommandanten og chefen for Krigsministeriets Mobiliseringskontor. Våbenmateriellet var dog ikke klart med det samme. Hærens tekniske Korps orienterede 4. november Kommandanten om, at automatvåbnene endnu ikke var produceret. Tildelingen ville dog formentligt kunne ske i begyndelsen af næste finansår (dvs. fra sommeren 1932). I januar måtte den nye chef for Generalkommandoen, generaløjtnant Erik With (der havde været kollega med Schouboe i Generalstaben under Verdenskrigen), sikre sig, at Bornholms Værn fik de geværer, kanoner og hjelme, som det var blevet lovet i 1931, og at det skete hurtigt. I begyndelsen af februar 1932 bekræftede Hærens tekniske Korps, at de lette våben ville blive leveret, når de var produceret. Korpset ville så betale udgifterne ved transport til og på Bornholm, der skulle holdes så lave som muligt. Samtidig var man fra korpset klar med skitsen til, hvordan man skulle indrette de udskrevne lastvogne, som måtte anvendes til transport af artilleriafdelingens 75 mm-kanoner og deres ammunition, når de blev »motorbaarene«. Det kom til at vare et par år, før Værnet fik den sidste del af det lovede udrustning. Tildelingen af gasmasker fandt først sted i november 1933, og fordelingen var først klar ti måneder senere.⁷²

15. august 1931 ønskede Stürup en ændring af instruksen for forsvaret af Bornholm fra 1924. Han fandt det u hensigtsmæssigt, at man havde udrustningen, våben og ammunition til havnevagterne oplagt

70 Rigsarkivet. Bornholms Værn Pk. K2. 1660-1958.

- Chefen for Generalkommandoen Fortroligt F. (uden nummer) af (ikke anført)-02-1931 til Krigsministeriet
- Kopi af Chefen for Generalkommandoen Fortroligt F. 63 af 04-03-1931 til Krigsministeriet

71 Rigsarkivet.

- Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939. Krigsministeriets Mobiliseringskontor Fortroligt M. 2741 af 01-07-1931 til 2' Departement.
- Bornholms Værn Pk. K2 1660-1959. Bilag 1 til Krigsministeriets Fortroligt C. 1878 af 03-07-1931 'Fordeling af Rekylgeværer, Maskingeværer ...'

72 Rigsarkivet. Bornholms Værn Pk. K2. 1660-1958.

- Hærens tekniske Korps K. 2991 af 04-11-1931 til Kommandanten paa Bornholm.
- Chefen for Generalkommandoen Fortroligt F.6 af 12-01-1932 til Krigsministeriet.
- Hærens tekniske Korps. Fortroligt Gm. 319 af 06-02-1932 til Kommandanten paa Bornholm.
- Hærens tekniske Korps. Fortroligt K. 374 af 06-02-1932 til Kommandanten paa Bornholm.
- Bornholms Værn. Fortroligt M. Nr. 126 af 16-08-1934 til Generalkommando.

lokalt. Ved »indre uroligheder« indebar det en risiko. Sagerne burde samles i Rønne. Man kunne hurtigt transportere de udrustede ca. 250 vagter tilbage. Midt i november bestemte Krigsministeriet, at havnekommandoerne skulle mobiliseres, som Kommandanten ønskede det. I begyndelsen af december orienterede han de involverede sogneråd om ændringen.⁷³

8. december 1931 sendte Kommandanten sine kommentarer til det nye hærlovsfor-slag. Det var utilstrækkeligt på kadreområdet, bl.a. ved ikke at tage hensyn til den kommende organisation af Værnet og med hensyn til kadrens aflønning under genindkaldelser. Der manglede en organisering af hestevæsnet, som nu burde tage højde for, at artilleriet blev motoriseret. Stürup kom på alle områder med konkrete forslag til lovteksten.

I februar 1932 havde Krigsministeriet godkendt den ny organisation for Værnet. De omtrentlige personeltal blev fastlagt til at være: Værnets stab (70), Fodfolksbataljonen (1.300), Maskingeværkompagniet (170), Eskadronen (110), Artilleriafdelingen, der fik to motoriserede batterier med hver fem kanoner (350), Pionérdelingen (50) og Erstatningskompaniet (250). Derudover indgik en Depotafdeling (300), en Ambulance (30) og militært personel til Centralsygehuset (10).

Stürup blev klar med sin detaljerede og skematiske opstilling af organisationen i slutningen af september 1932. Han anvendte fremsendelsen af denne opstilling til at

pege på fremtidige muligheder på et stort antal områder for forbedring af Værnets udrustning. Hæren planlagde at give fodfolksregimenterne tunge støttevåben (»Fodfolks-skyts«). Værnets bataljon skulle gives $\frac{1}{3}$ af, hvad et fodfolksregiment fik i de andre landsdele. Ammunitionstildelingen skulle forbedres på alle områder. Der skulle leveres observations- og måleinstrumenter til maskingeværkompagniet og artilleriet samt kikkerter til andre. Man skulle have redskaber til feltbefæstningsarbejder. En deling ved eskadronen skulle have cykler, osv.⁷⁴

I april gjorde Stürup klart for generalstabschefen, generalmajor Prior, at der var alvorlige problemer med den påtænkte motorisering af artilleriet. Hvis der var sne eller markerne var opblødte, ville man ikke kunne bringe kanonerne i stilling med de udskrevne civile køretøjer som trækraft. Som situationen var, måtte man anvende mandskabstræk. Det kunne eventuelt blive tale om at udskrive og anvende heste til denne opgave, men en kombination af 70 motorvogne og 24 heste ville gøre artilleriafdelingen næsten umulig at føre. Men der var åbenbart ingen god løsning.

Et par dage senere havde obersten imidlertid hørt, at der ved hærloven var blevet frigjort 12 stk. 75 mm L/30 M.1902-kanoner, og indstillede straks til With, at Værnets artilleriafdeling blev organiseret med to normale hestetrukne batterier med denne mere moderne kanon, hvor både rækkevidden, skudhastigheden og ammunitions-virkningen var bedre end M.1894-pjecens.

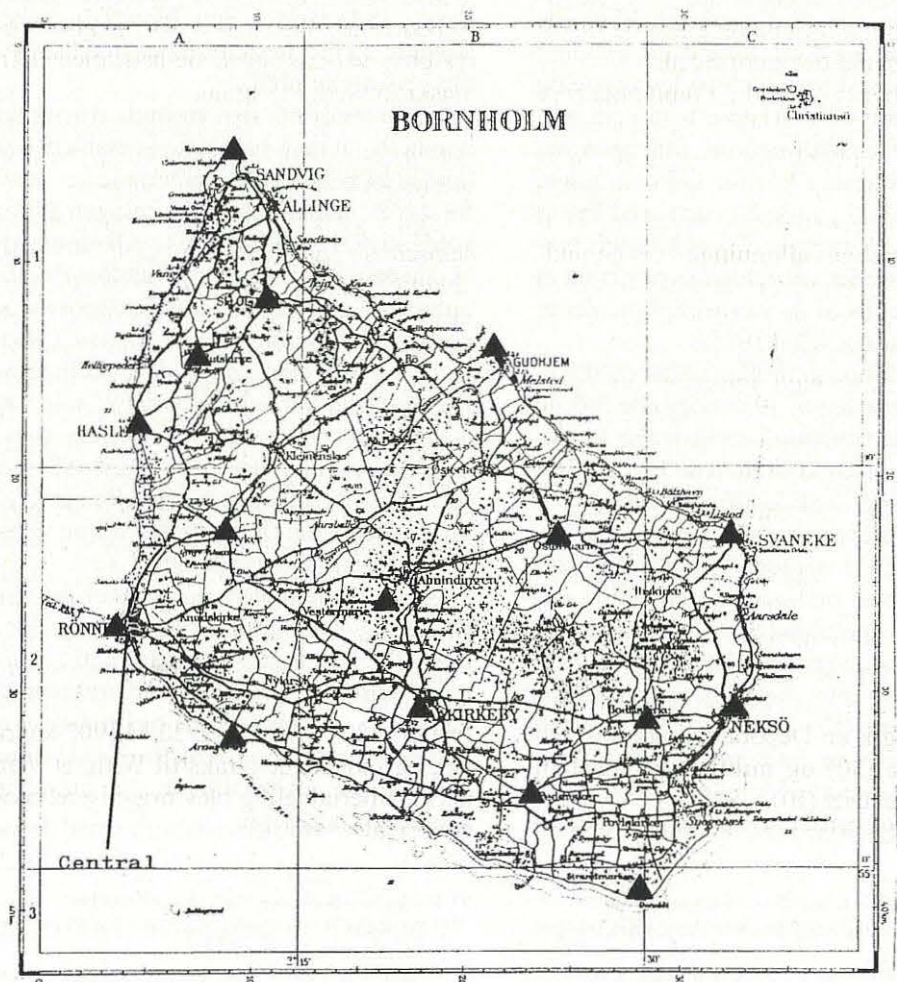
⁷³ Rigsarkivet.

- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1931. Pk. 19. Kommandanten paa Bornholm Fortroligt M. Nr. 71 af 15-08-1931 til Chefen for Generalkommandoen.
- Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954.
- ° Krigsministeriet Fortroligt. M.3229 af 14-11-1931 til Kommandanten paa Bornholm.
- ° Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt Nr. 84 af 02-12-1931 til Østerlars-Gudhjem Sogneraad.

⁷⁴ Rigsarkivet.

- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1931. Pk. 19. Kommandanten paa Bornholm Fortroligt Nr. 90 af 08-12-1931.
- Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954.
- ° Kommandanten paa Bornholm. Februar 1932. Krigsinddeling for Bornholms Værn - approberet af Krigsministeriet ved Skrivelse Fortroligt C. 107 af 16-01-1932 til Chefen for Generalkommandoen.
- ° Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 93 af 23-09-1932 til Generalstaben

Plan for etablering af luftmeldetjenesten - poster og central -
på Bornholm - fra april 1934

(i april 1936 indgik 113 personer i "Den frivillige Luftmeldetjeneste på øen, i marts 1938 er tallet 222)

Alternativt forslag han en hestetrucken afdeling med et batteri med M1902- og det andet batteri med M1894-kanoner. Et par uger senere gentog han dette ønske over for Hærens tekniske Korps. Midt i maj beklagede With, at de 12 nyere kanoner allerede er disponeret til anden anvendelse. Bornholms Værn må leve med den klodsede organisation med de forældede kanoner flyttet med udskrevne, civile lastvogne og trukket rundt på markerne til og fra stillingerne af besætningerne. Stürup rejste igen spørgsmålet i februar 1935, nu om at afløse alle de ti gamle kanoner med fire af de nyere. Anledningen var, at Værnets mobiliseringsstyrke var faldende på grund af den mindre del af de værnepligtige, der er blevet uddannet siden 1923.⁷⁵

Kadresituationen forblev utilfredsstillende. I begyndelsen af 1933 opgjorde Stürup den aktuelle situation i en skrivelse til Generalstaben. Han konstaterede her, at Værnet kun havde $\frac{2}{3}$ af de officerer og 40 % af de underofficerer, han havde behov for.⁷⁶

I foråret 1933 opgjorde Værnet det antal civile køretøjer og heste, der ville blive udskrevet ved mobilisering. Det samlede tal var 46 personvogne, 99 lastvogne til persontransport (bl.a. kanonbesætningerne), 105 lastvogne (1½-2 t, heraf 20 til hvert af de to batterier og 5 til hvert fodfolkskompagni til transport af forsyninger og bagage), 30 motorcykler, 115 rideheste (103 til

eskadronen), fem trækheste og 32 islandske »patronheste« til rekylgeværsektionerne. To år senere havde man i detalje fastlagt, hvilke type køretøj, der skulle anvendes til hvilket formål ved etablering af en sikringsstyrke eller mobilisering.⁷⁷ Bornholms Værn ville, når man efter mobiliseringen havde indarbejdet den blandede køretøjspark og fået hestene under fuld kontrol, blive relativt mobilt.

I 1934 medførte den stigende trussel fra bombefly, at man begyndte at etablere den landsdækkende luftmeldetjeneste, som først blev nedlagt med afslutningen af den kolde krig. For Bornholms vedkommende skulle der efter Bornholms Telefonselskabs opfattelse etableres 16 luftmeldeposter og en luftværnsstation ('Rønne Central'). Hvis Rønne måtte rømmes, ville meldingerne fra posterne via en forbindelse nord om Klemensker blive sendt til Værnets stab i Aakirkeby. I begyndelsen af april 1936 var tjenesten etableret på øen, dog kun med 15 luftmeldeposter. Den samlede styrke af frivillige i tjenesten var da 113.⁷⁸

Oberst Stürup blev pensioneret fra stillingen som Kommandant ved udgangen maj 1936. Han havde bygget oven på Schouboes forarbejde, genskabt den bornholmske hærstyrke som en levende organisation og opnået en betydeligt forbedret udrustning af styrkerne, med artilleriet som eneste irriterende undtagelse.

75 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954.

- Kommandanten paa Bornholms brev 'Kære Prior. Af 06-04-1932.
- Kommandanten på Bornholm. Fortroligt M. Nr. 65 af 08-04-1932 til Chefen for Generalkommandoen.
- Kommandanten på Bornholm. Fortroligt M. Nr. 67 af 20-04-1932 til Hærens tekniske Korps.
- Chefen for Generalkommandoen F.55 af 12-05-1932 til Kommandanten paa Bornholm.
- Oberst A.P.C. Stürup, Chef for Bornholms Værn. Fortroligt M. Nr. 118 af 17-04-1935 til Hr. Generalmajor W.W. Prior. Chef for Generalstaben.

76 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Chefen for Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 11 af 21-02-1933 til Kære Hr. Oberstløjtnant (E. Gørtz, Generalstaben)

77 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954.

- Bornholms Værn. Fortroligt M. Nr. 14 af 03-03-1933. 'Direktiver for Udskrivning ...'
- Bornholms Værn. Udkast. Fortroligt M Bilag 3 til F.M. 92/1935 af Januar 1935 'Anvendelse af Køretøjer ved Mobilisering og Sikringsstyrkens Formering'

78 Rigsarkivet.

- Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Aktieselskabet Bornholms Telefonselskab af 26-04-1934 til 10' Artilleri-afdeling, Luftværnsafdeling, Artillerivejs Kaserne.
- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1936/I Pk. 26. Kommandanten i København L. 61 af 01-04-1936 til Generalkommandoen.

Forsvar forberedt, igen forbudt - 1936-1943

Oberst Just T. Waagepetersen overtog som Kommandant på Bornholm den 1. juni 1936. Han er den sidste hovedperson i den lange historie, og startede sin tjeneste på Bornholm på et tidspunkt, hvor øen klart ikke længere var »grænseø«.

Just Waagepetersen. (Forsvarsmuseet på Bornholm)

Med den tysk-britiske flådeaftale i 1935 lå Bornholm, som landsdelen havde gjort under Verdenskrigen, klart inden for tysk magtsfære. Harald Petersen havde resigneret efter kort tid, da København på foranledning af de bornholmske politikere tilbød ham at forsvare sin ø. Som det fremgår af Waagepetersens dagbøger, var følelsen af ansvar og pligt så akut, at det hverken var muligt for ham at resignere eller tilpasse sig de stadigt skiftende krav eller behov.⁷⁹

Hans første projekt blev at udarbejde en opdateret kvarteranvisning for en sikringsstyrke. Anvisningen skulle også kunne dække den mobiliserede krigsstyrkes behov.

Som det ses på skitsen, var styrken i det store og hele placeret, som fastlagt af Generalkommandoen i 1924. Kun med placeringen af to fodfolkskompagnier uden for det fastlagte område, i Vestermarie, afveg Waagepetersen fra instruksen.⁸⁰ Det kan skyldes, at han betragtede det som nødvendigt at have en rimeligt stærk styrke inden for rækkevidde af Rønne og byens havn. Samtidig tog han spørgsmålet om det forældede artilleri op, muligvis også fordi man igen nærmede sig en justering af Hærloven. Han anvendte meget rimeligt det forhold, at 60 % af granaternes ladninger var »saa ødelagt af Fugt og Ælde, at den (ammunition) for at undgaa en mulig Selvantaendelse straks maa ødelægges.« De resterende 40 % ville snart nå samme tilstand. Det ville være nødvendigt at producere nye ladninger. Som alternativ foreslog han at modernisere øens artilleri ved at afløse de ti gamle kanoner med et batteri med fire M.1902-kanoner og seks 81 mm fodfolksmortere.⁸¹

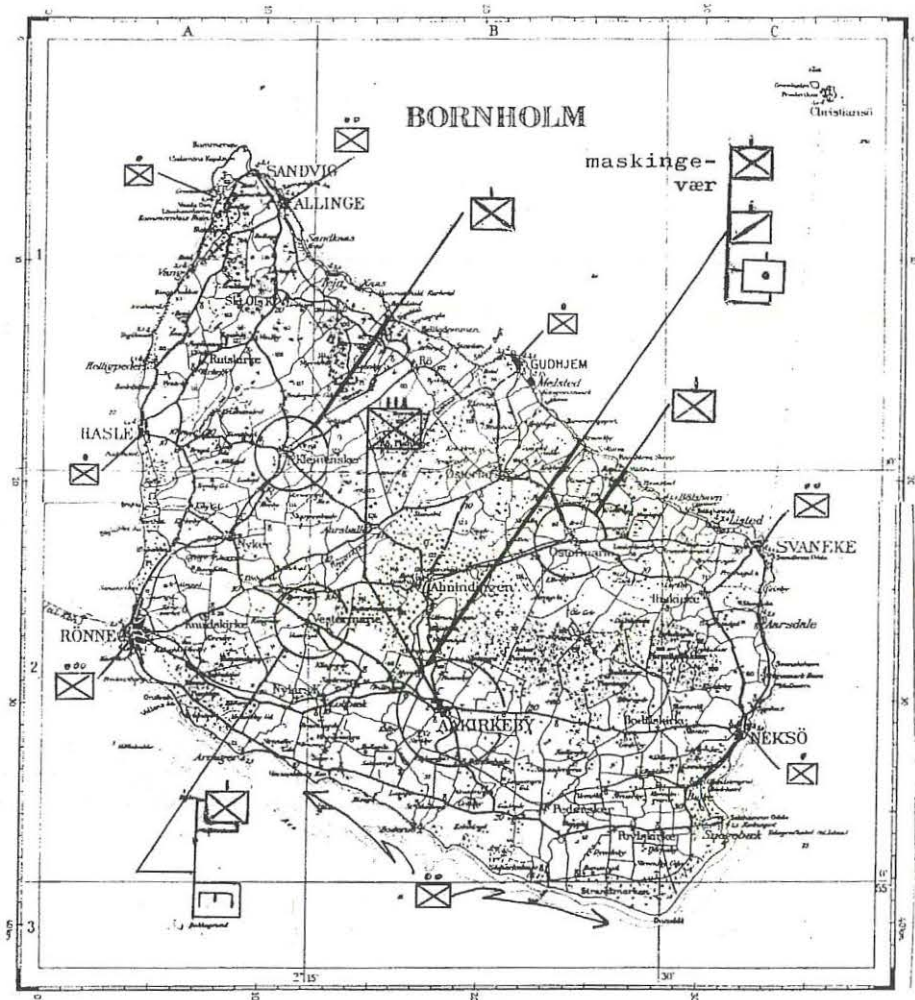
Forberedelserne til overlevelse under en kommende luftkrig fortsattes. I slutningen af marts 1937 var luftmeldetjenesten fulgt organiseret. I efteråret skulle man gennemføre en øvelse med tjenesten og Marinens Flyvetjeneste. I samme periode forhandlede Kommandanten med Politimesteren om en mørklægningsplan. Arbejdet gik så langsomt, at obersten året efter måtte rapportere, at arbejdet fortsat ikke var gen-

80 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1936/1 Pk. 26. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 161 af 24-08-1936.

81 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Fortroligt M. Nr. 162 af 24-08-1936 til Generalkommandoen.

79 H. E. Skaarup. Oberst Waagepetersens dagbøger. Bornholmske Samlinger. 2002.

Fordeling af kamp- og kampstøtteenheder i kantonnement ved M og S
jævnfør kommandantens plan fra august 1936

nemført. I mellemtiden var Den frivillige Luftmeldetjeneste på øen kommet op på 222 personer. En øvelse blev gennemført i midten af juni 1938. I juli var der stadig ikke sket fremskridt på mørklægningsområdet. Først i december 1938, dvs. efter Sudeterlandskrisen, betød et initiativ fra »*Det civile Luftværn*«, at forberedelserne blev accelereret. Rønne blev indplaceret som »*A-by*«, dvs. som en af de mest truede provinsbyer.⁸²

I maj 1937 blev Waagepetersen kritiseret af Generalkommandoen for at have sendt en skrivelse direkte til Landstingets Hærlovsudvalg. Det benægtede obersten. Han havde blot fulgt op på en samtale med borgmester Nielsen i Rønne, der var socialdemokratisk landstingsmand. Her havde obersten gjort klart, at forslaget til en ny hærlov efter hans mening »*vilde være ugunstigt for Bornholms Værn og dermed for Bornholmernes interesser, og jeg kom i Samtalens Løb ind paa, hvilke Ændringer, der efter min Overbevisning vilde være til Gavn for Bornholms Forsvar uden dog at skade Helheden*«. Borgmesteren havde bedt ham notere punkterne på et stykke papir, hvorefter Waagepetersen havde samlet dem på et memorandum, der som »*rent privat og som Udtryk for min personlige Overbevisning*« blev sendt som »*uofficielt Brev*«

til Nielsen. Nielsen var ikke medlem af udvalget, han var blot som bornholmer »*meget interesseret i Spørgsmålet*«. Det havde ikke været hans hensigt, at papiret skulle ende i Hærlovsudvalget.⁸³ Man må spørge sig selv, om Waagepetersen var naiv eller hvidt løgnagtig. Med Schouboe havde den første mulighed ikke eksisteret, hvilket man ville have vidst i København og resigeret.

Chefen for Generalstabens Taktiske Afdeling havde i vinteren 1938 bedt Waagepetersen undersøge, om Bornholms flyveplads fem kilometer sydøst for Rønne kunne indrettes til natteflyvning. I begyndelsen af april kunne han efter at have inddraget Generalinspektøren for Hærens Flyvertropper rapportere, at det bl.a. ville kræve træfældning og begrænsning af byggeri at gøre pladsen anvendelig til dette formål.⁸⁴

Da den nye europæiske storkrig brød ud, blev hærens fredsstyrke forøget i alle landsdele, denne gang altså også på Bornholm. Den 1. september bestemtes, at de seks yngste årgange af fodfolk, rytteri og artilleri og de otte yngste årgange af officerer og officersaspiranter (»*kornetter*«) skulle møde den næste dag. Samtidig blev der udskrevet køretøjer og heste til den indkaldte styrke.⁸⁵ Forholdsordren gjorde på den ene side klart, at direkte angreb på landet skulle imødegås med »*alle til Raadighed staaende Midler*«, når den fjendtlige hensigt var utvivsømt. Samtidig kvalificerede den ordren med et tvetydigt »*dog under fornøden Hensyntagen til de foreliggende Omstæn-*

82 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1937/I Pk. 28, 1937/II Pk. 29, 1938/I Pk. 30, 1938/II Pk. 31, 1939/I Pk. 32 og 1940/I Pk. 34.

- Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 114 af 31-03-1937 til Generalkommandoen.
- Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 182 af 27-10-1937 til Generalkommandoen.
- Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 98 af 31-03-1938 til Generalkommandoen.
- Kommandanten i København. L. 176 af 31-03-1938 til Generalkommandoen.
- Søværnskommandoen. Fortroligt No. 3062 af 28-06-1938 til Generalkommandoen.
- Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 138 af 01-07-1938 til Generalkommandoen.
- Det civile Luftværn. Journal Nr. 210/38 af 06-12-1938.
- Det civile Luftværn. Journal Nr. 145/39 af 26-01-1939.

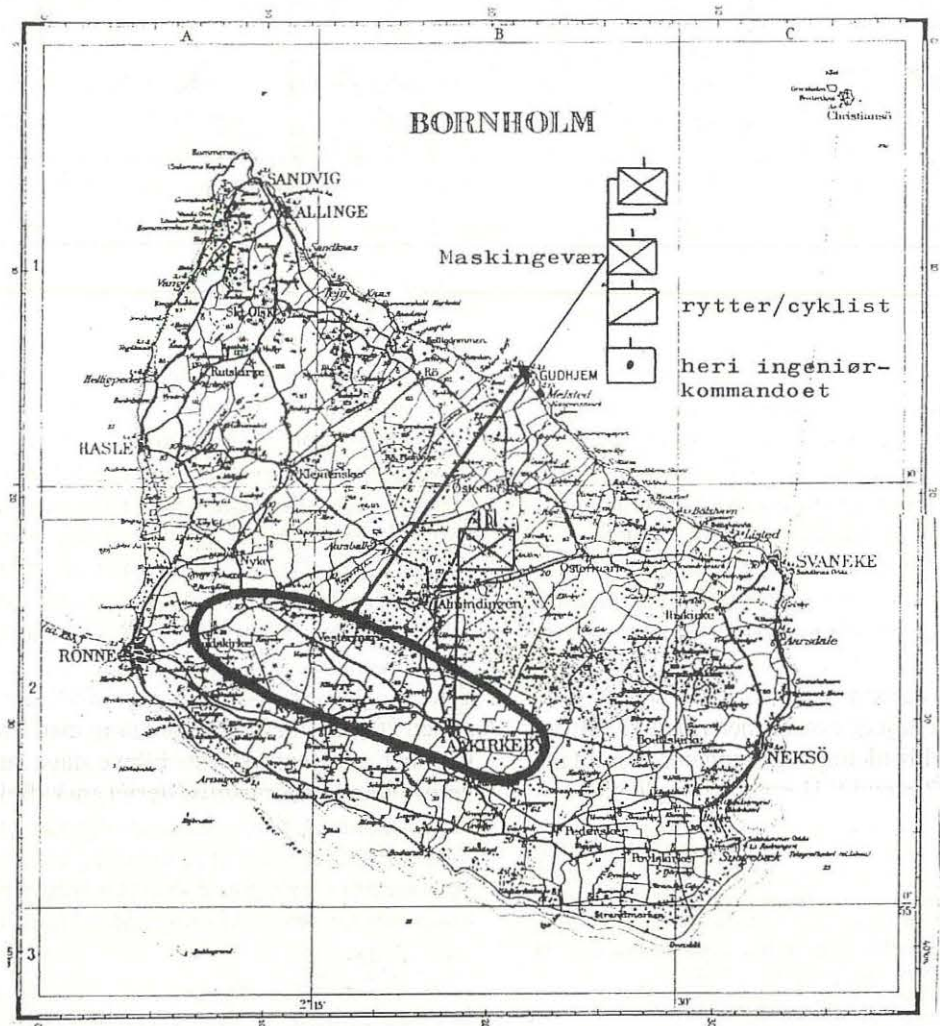
83 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt Nr. 154 af 21-05-1937 til Generalkommandoen.

84 Rigsarkivet. Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager., 1938/I Pk. 30. Kommandanten paa Bornholm Nr. 106 af 02-04-1938 til Generalstabens Taktiske Afdeling.

85 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Krigsministeriet. Rundskrivelse M. 1367 af 01-09-1939.

Den bornholmske beredskabsstyrkes kantonnement september-oktober

1939

På højdepunktet. Waagepetersen med sine officerer i den tidligere reduit på Christianshøj i november 1939. (Bornholmske Samlinger 2002)

digheder», hvilken kun kunne betyde, at modstanden ikke skulle fortsættes, hvis den var uden udsigt til at standse angrebet.⁸⁶

Antallet af værnepligtige, der mødte på Bornholm, gjorde det muligt at etablere en styrke med Værnsstaben, to rekylgeværkompagnier, maskingeværkompagniet (med maskingeværdelingen og halvdelen af luftværnsgrupperne), et batteri på fire kanoner (man havde kanonbesætninger til fem, men ikke køretøjer), eskadronen (med 11 ryttere og en cyklistdeling) og et ingeniørkommando på 27 mand.⁸⁷ Hermed startede en periode, der ikke alene var højdepunktet i Waagepetersens tjeneste, men i den bornholmske hærstyrkes historie i den her behandlede periode, idet genindkaldt mandskab med deres befalingsmænd forblev samlet til uddannelse og beredskab.

Nu tog de københavnske myndigheder endelig skridt til at forbedre Værnets bevæbning. Der blev tale om at tilføre Værnet våben, som andre dele af hæren allerede havde. Generalkommandoen foreslog 22. september ministeriet, at Bornholms Værn opstillede to 81 mm mortérdelinger med samlet seks mortérer (det var en sådan mortérstyrke, Waagepetersen havde bedt om tre år tidligere), en 20 mm maskinkanondeling med fire kanoner i feltlavet og en anden 20 mm maskinkanondeling med fire kanoner i luftværnslavet. Elleve dage senere godkendte Krigsministeriet anskaffelsen af de otte maskinkanoner. 7. oktober fik Værnet at vide, at maskinkanonerne kunne ventes leveret i marts 1940. Ti dage senere meddelte Generalstaben Værnet, at man efter aftale med Kommandanten ændrede Bornholms Værns organisation, så der herefter var etableret et »Luftværnskompagni« med en maskinkanondeling og tre rekylgeværdelinger og et »Skytskompagni« med en maskingeværdeling med de fire maskingeværdelinger, to mortérdelinger og en maskinkanondeling. Eskadronen skulle samtidig opstilles som to cyklistdelinger med

86 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Generalkommandoen G. O. 91/602 af 06-09-1939 til Bornholms Værn.

87 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Bornholms Værn Fortroligt Nr. 207 af 08-09-1939 til Generalkommandoen.

hver tre rekylgeværgrupper. I november blev man orienteret om, at nye gasmasker var på vej.⁸⁸

I slutningen af november 1939 startede problemerne. Krigsministeriet meddelte Kommandanten, at det fra Folketingets Formand havde modtaget ønsket om hjemsendelse af den tjenstgørende styrke på øen. I sit svar fra 6. december argumenterede Waagepetersen, at øen havde behov for styrken til neutralitets- og minevagt, til mobiliseringsforberedelser og til gennemøvelser at samarbejde befalingsmænd og menige. Det ville få både indenrigs- og udenrigspolitiske følger, hvis man blottede »denne isoleret liggende Ø«. Han henviste til Ålandsøernes situation under den igangværende Finske Vinterkrig. Den folketingsmand Rasmussen, der krævede reduktionen, repræsenterede ikke alene den bornholmske folks stemme.

»At Værnet er svagt, skal ikke nægtes, men det svækkes yderligere og Øvelser vanskeliggøres ved den oven paabudte meget rigelige Orlov til de værnepligtige ... Under alle Omstændigheder vil en Lamelse af Værnet føles som et Stød for enhver nationalt tænkende Mand og Kvinde, baade af det ene og andet Parti.«⁸⁹

Den 6. februar 1940 havde Waagepetersen så megen erfaring med tjenesten med de

indkaldte enheder, at han måtte konstatere, at mange af cheferne for de enheder, der ikke havde været inde, ikke ville være i stand til at løse deres organiserings-, uddannelses- og føringsopgaver ved mobilisering. Værnets kadrer var simpelthen alt for svage og urutinerede. Denne svaghed måtte afhjælpes hurtigt, dels ved at placere nye folk i stillingerne, dels ved at indkalde disse til en måneds praktisk tjeneste. Kommandanten gjorde til slut opmærksom på, »at Forsvarsviljen hos store Dele af den bornholmske Befolkning er meget udpræget, at man interesserer sig stærkt for Værnet og dets Virksomhed, men at det desværre ikke har kunnet undgaas, at man efterhaanden ser med nogen Skepsis paa dettes Kampkraft.«

Generalinspektøren for Fodfolket støttede Waagepetersen, og 2. april indstillede Generalkommandoen, at der skete en væsentlig styrkelse af Bornholms Værns kadrer.⁹⁰

8. marts orienterede Generalstaben Waagepetersen om, at de værnepligtige fra det andet 1939-indkaldelseshold snart ville ankomme til øen til »fortsat Øvelse«. Hovedgruppen ville ankomme 30. marts, medens mandskab uddannet på 20 mm maskinkanon først ville ankomme 15. april. Den 13. april fulgte Krigsministeriets rundskrivelse om hjemsendelse af to nu tjenstgørende årgange. Årgang 1936 ville blive hjemsendt 13. april, forårsholdet 1939 samt befalingsmændene fra 1938-indkaldelsesholdet ville blive hjemsendt ved udgangen af juli.⁹¹

88 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn.

- Generalkommandoen G.T.1435 af 22-09-1939 til Krigsministeriet.
- Krigsministeriets 3'Kontor Brev C. Nr. 4113-4119 af 03-10-1939 til Hærens Tekniske Korps.
- Generalkommandoen G.T.1558 af 07-10-1939 til Kommandanten paa Bornholm.
- Kaptajnlojtnant P.M.V.B. Digmann, Adjutant hos Generalstabschefens Chef Fortroligt G.A. 308 af 17-10-1939 til Oberst J.T. Waagepetersen.
- Hærens tekniske Korps Fortroligt Fm 4577 af 21-11-1939 til Bornholms Værn, Rønne.

89 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn.

Krigsministeriet M. 2693 af 29-11-1939 til Generalkommandoen (videresendt 02-12 til udtalelse ved Værnet)

90 Rigsarkivet. Krigsministeriet. Mobiliseringskontoret. Pk. 17. Bornholms Værn 1893-1939.

- Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt Nr. 3 af 06-02-1940 til Generalkommandoen.
- Generalkommandoen. Fortroligt. K.k. 1243 af 02-04-1940 til Krigsministeriet.

91 Rigsarkivet.

- Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Oberst Raabye, Chef for Generalstabens Generalstabsafdeling af 08-03-1940 til Oberst J. T. Waagepetersen.
- Generalstabens Operationssektion. Indkomne Sager. 1940/I. Pk. 34. Krigsministeriet Rundskrivelse M 640 af 13-03.1940 til Hærens Afdelinger m.fl

4. april bad Værnet Hærens tekniske Korps om at flytte den første mængde ammunition til 81 mm mortérerne og 20 mm maskinkanonerne til Bornholm. Man havde indrettet egnede improviserede magasiner i Almindingen.⁹²

Efter begivenhederne den 9. april var det uundgåeligt, at Waagepetersen skulle få ordre til at lade tyskerne gå i land på øen, hvis de ønskede dette. Det skete allerede den følgende dags eftermiddag. Med de kun 120 mand, som Bornholms Værn stadig havde indkaldt på det tidspunkt,⁹³ ville det også kun have været muligt at gennemføre en indsats i havnen med lette våben, som kun ville have rent symbolsk virkning, da havnen ikke var forberedt til spærring, som krigsplanerne forudsatte.

Waagepetersen beskrev sin oplevelse i et brev den 28. maj til en bekendt. Det citeres fuldt ud, da det giver et godt billede af både den skrivende person og forløbet på øen:

»Siden 1' Februar laa vi med den latterlig ringe Styrke af ca. 100 Md., væbnet med 6 Rekylgeværer, 2 Maskingeværer og 2 forældede Kanoner. Det var i sig selv en Meningsløshed, men man haabede paa, at mere vilde blive indkaldt, hvis det var nødvendigt, men Haabet var ganske forgæves. Siden Jul havde jeg haft min Opmærksomhed henvendt paa de tyske Nordsøhavne, i Begyndelsen af April fik jeg Anmodninger om at skaffe Oplysninger derfra, men det var svært, da Skibsfarten knap nok var kommet i Gang. Saa oprandt 9' April. Allerede den 8' fik jeg Ordre til at sætte Værnet i Alarmberedskab. Det bestod i, at der blev uddelt skarp Ammunition og at Kompagnierne blev trukket sammen i enkelte

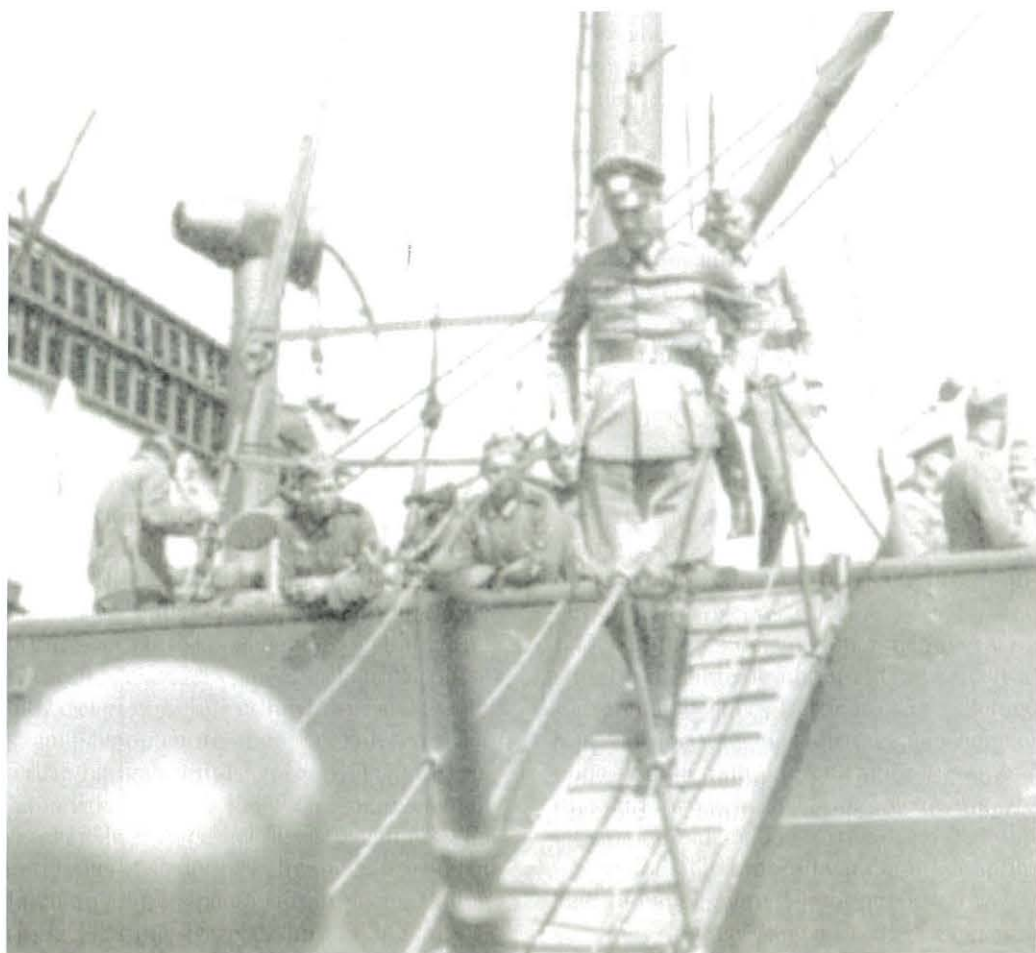
store Kvarterer parat til hurtig Udrykning. Derimod blev der ikke udstillet Vagter i Havnene, fordi den lille Styrke slet ikke vilde kunne overkomme det. Vi havde i det hele taget ikke nogen klar opfattelse af, hvor farlig Situationen var. Stemningen var hverken hos os eller i Befolkningen det mindste Smule ophidset, saaledes som den vistnok var i København allerede den 8'. Generalkommandoen havde ikke givet mig nogen Orientering, de københavnske Aviser havde vi ikke og Radioen sagde intet. Den 9' om Morgen Kl. 7.20, medens jeg stod og barberede mig, meldte en journalist ved Bornholms Socialdemokrat, at Tyskerne om Natten havde besat Kjøbenhavn og Esbjerg. Hans Kilde var en Rengøringskone, vistnok i et af Ministerierne. Kl. 7.40 kom telefonisk Meddelelse fra Krigsministeriet tilligemed Ordre om ikke at gøre Modstand. Jeg ringede derpaa til Generalkommandoen for at faa en sikker Bekræftelse navnlig paa Ordren om ikke at gøre Modstand. For øvrigt forløb Dagen roligt her. Paa Mandskabet gjorde Begivenheden det største Indtryk og fremkaldte stor Harm. Jeg har det bestemte Indtryk, at de vilde have gjort deres Pligt fuldt ud, hvis det var blevet krævet. Først den 10' kom Tyskerne hertil.

En stor Hjælpekrydser nærmede sig Rønne Kl. ca. 14-15 og landede i Havnen; en Bataillon paa ca. 700 Md. De blev modtaget paa Kajen af den tyske Konsul Hintze og af Orlogskaptajn Broberg, som var herovre for at lede Mineopfiskningen, og hvem jeg havde bedt om at være dernede, for at føre den tyske Kommandant ind til mig i Aakirkeby, da jeg ikke vilde gøre Tyskerne den Ære, at møde dem i Rønne.«⁹⁴

92 Rigsarkivet.Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn Fortroligt Nr. 63 af 04-04-1940 til Hærens tekniske Korps.

93 H. E. Skaarup. Oberst Waagepetersens dagbøger. Bornholmske Samlinger. 2002, s. 84.

94 <http://www.bornholmsmuseum.dk/museumsudstillinger/ugensh4307.htm>

*Tyskerne gik i land uden modstand 10. april. Her den første tyske kommandant, major Kaiser:
(Bornholm i krig 1940-1946)*

I Waagepetersens dagbøger får man et indtryk af, hvordan hans dagligdag derefter gik med fortsat at holde sammen på Værnet og sikre sin og hærens position i den nye situation - en stadig mere umulig opgave. Den 21. juni 1940 opgjorde han sine styrker. Han havde sine 12 luftværnsrekylgeværer fordelt på tre delinger, hvor han ved sikringsstyrkens formering eller mobilisering ville anvende én til at luftsikre Arsenal og Kastellet i Rønne og en anden ved Stavsdaal Magasin. Den tredje blev holdt i reserve. Derudover rådede man på øen nu over 20 luftmeldeposter, mørklægningen var kommet på plads og varslingen af befolkningen ved luftangreb organiseret. Han planlagde spredning af Værnets beholdninger for at mindske sårbarheden. Han fulgte og rapporterede til Generalkommandoen om tyskernes aktiviteter på øen. Han forsøgte at forbedre kadreerne ved indstilling til Krigsministeriet.⁹⁵

Endeligt administrerede og ajourførte han Værnets mobiliseringsplan og plan for sikringsstyrkens formering, herunder med det formål at have de justeringer på plads, som ville blive nødvendige, hvis det lovede nye våbenmateriel ankom. 31. marts 1942 var sikrings- og mobiliseringsplanerne med organisationsændringerne færdige og sendt til Generalkommandoen. I slutningen af september samme år blev de bornholmske jernbaner orienteret om behovet for mobiliseringstransport af værnepligtige.⁹⁶

Denne planlægningsaktivitet kunne opfattes som et resultat af, at styrken af tyskere på øen var helt nede på 35 marinesoldater,⁹⁷ dvs. at det ikke ville være et problem at tage magten på øen. Det vil imidlertid sandsynligvis være mere korrekt at opfatte aktiviteten som den gamle soldats rutinemæssige administration af det embedsområde, han havde fået og fortsat havde ansvar for. Han var aldrig - kunne ikke være blevet - forberedt på den situation,

som regeringens beslutninger i aprilsdagene 1940 og senere havde bragt ham i.

Den 27. juli spurgte han Generalkommandoen, hvad han skulle gøre for at sikre Værnets våben mod tyveri, når han ikke kunne få en større vagtstyrke.⁹⁸ Efter at tyskerne havde stormet Stavsdaal og taget alle våbnene, noterede han i sin dagbog, at det aldrig var faldet ham ind, at han kunne have ødelagt dem.⁹⁹ Det var typisk for Just Waagepetersen. Han var i modsætning til sin utraditionelle forgænger Olof Schouboe først og fremmest en loyal, samvittighedsfuld, fantasiløs, grundig og ret uselvstændig forvalter af den type, som ethvert fredstidsmilitær udvikler og forfremmer.

95 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn.

• Kommandanten paa Bornholm. Fortroligt M. Nr. 77 af 21-06-1940 til Krigsministeriet.

• Bornholms Værn. Fortroligt Nr. 107 af 14-11-1940 til Generalkommandoen.

• Bornholms Værn. Fortroligt M. Nr. 110 af 18-12-1940 til Krigsministeriet.

96 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 111 af 21-12-1940 til Sekondløjtnant ... Melgaard.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 5 af 15-01-1941 til Sekondløjtnant T. F. Skovgaard.

• Bornholms Værn Fortroligt Nr. 75 af 19-02-1941 til Trainafdelingen.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 85-87 af 24-06-1941 til Cheferne for 2' og 4' Kompagni samt Batteriet.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 88 af 27-06-1941 til Generalkommandoen.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 123 af 12-09-1941 til Løjtnant A. H. S. Jensen.

• Bornholms Værn Fortroligt Nr. 56 af 13-02-1942 til den designerede Telegrafofficer.

• Bornholms Værn Fortroligt M. Nr. 66 af 31-03-1942 til Generalkommandoen.

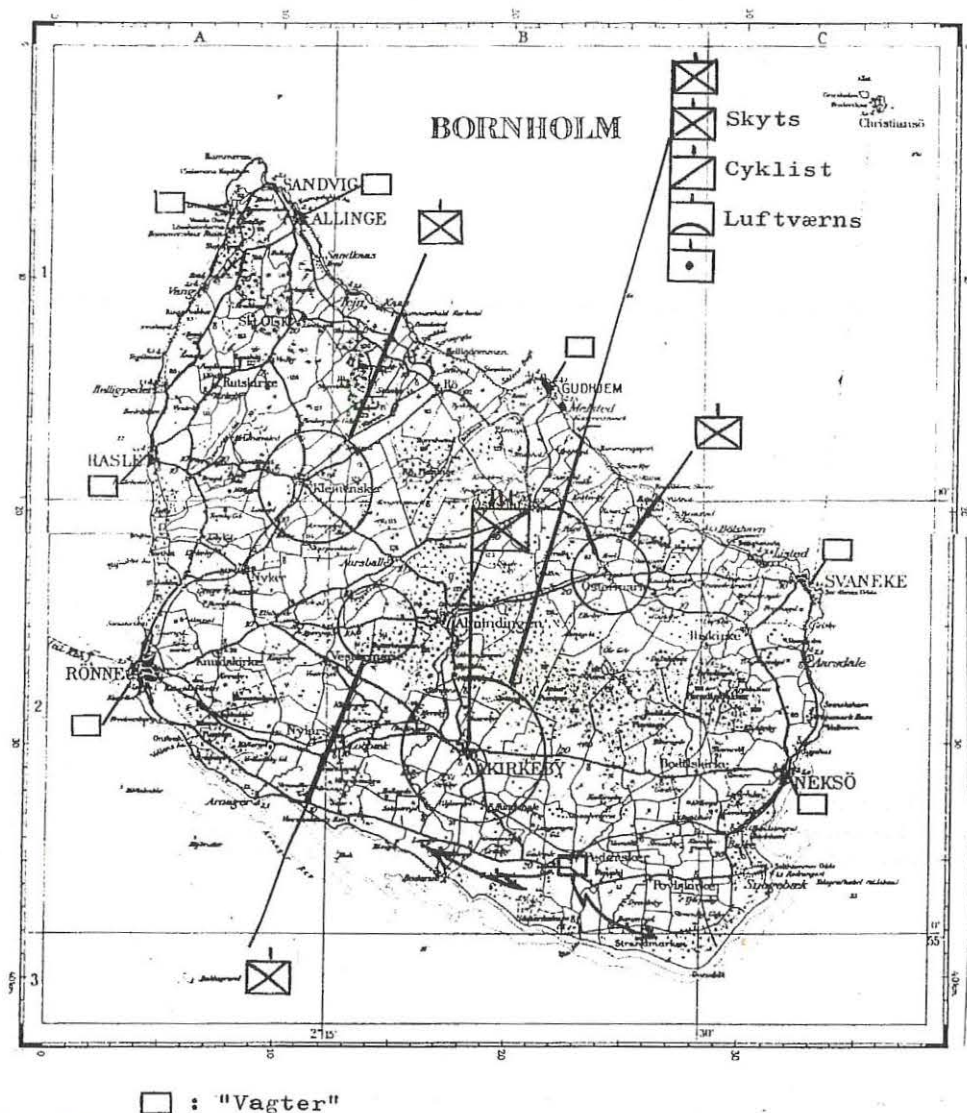
• Bornholms Værn Fortroligt Nr. 111 af 30-09-1942 til Driftsbestyreren for de bornholmske Jernbaner.

97 Jørgen H. Barfod: Et centrum i periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm. Rønne 1976, s. 39.

98 Rigsarkivet. Bornholms Værn. Pk K2 1660-1954. Bornholms Værn. Kommandanten paa Bornholm Nr. 76 af 23-07-1943 til Generalkommandoen.

99 H. E. Skaarup. Oberst Waagepetersens dagbøger. Bornholmske Samlinger. 2002, s. 115.

Kommandantens plan for fordeling af den bornholmske styrke ved
M - i februar 1942

DE LANGE LINJER

I de første femten år efter, at den operative planlægning var blevet startet af Krigsminister Bahnson, blev Bornholms forsvar i alt væsentlig præget af øens forsvarstraditioner for havne- og kystforsvar. Ganske vist havde Generalstaben omkring århundredeskiftet markeret en klar interesse for at vejlede Bornholms Væbning i den rette forsvarsopfattelse, men tidens chefstyper syntes åbenbart godt, at de kunne selv, og med de meget begrænsede resurser, som hæren afsatte til den lille landsdel, var der for en pensioneret officer ingen god grund til at lytte til de unge mennesker i hovedstaden.

Derefter ændredes situationen. Generalstaben iværksatte en planrekognoscering med en ledende generalstabsofficer og en artillerispecialist, udarbejdede et planudkast, sikrede en vis modernisering af Væbningens materiel og arrangerede en stor samlet øvelse på øen, der kunne demonstrere den nye opmærksomhed, som dens forsvar havde fået i København. Øvelsen fulgtes tilfældigvis måneden efter af en akut krise ved Første Balkankrigs udbrud og som et resultat af krisen i vinter og forår 1913 af en hektisk indsamlingskampagne fra forsvarsvenners side samt af det konservative borgerskabs oprettelse af frivillige korps. Hvilken rolle denne militarisering af den offentlige debat betød forvalgresultatet i 1913 er uklart, men på Bornholm kom begge folketingsmedlemmer nu fra forsvarskritiske partier.

Dette kom til i første omfang at betyde, at de betydelige forsvarsberedelser, som

den nye kommandant inspireret af Generalstabens vejledning havde gennemført fra 1910, reelt blev anakronistiske i 1914, fordi øens parlamentarikere betragtede obersten som »krigsgal«, og fordi de borgerlige oppositionspartier i øvrigt var uinteresserede i øens forsvar. I anden omgang kan Bornholms uforsvarede tilstand under Verdenskrigen have været med til at få Generalstabschefen til at mene, at Væbningens nedlæggelse var en passende del af fredsdvidenden.

Nedlæggelsen af øens forsvar blev dog forpurret af, at øens nye kommandant fra 1921 var helt ekstraordinært dynamisk og effektiv, en af sin generations internt i hæren mest respekterede officerer og samtidig en fræk og dygtig lobbyist. Hans nye forsvarsorganisation, Bornholms Værn, eksisterede ganske vist kun på papiret og i depoterne i 1920'erne, men denne ene mand sikrede så megen forståelse for øens forsvar og respekt for bornholmernes evne til selvorganisering, at det var givet, at en kommende hærordning ville føre øens styrke tilbage til situationen før 1923. Han fik også i sin kommandantperiode udarbejdet den krigs- og mobiliseringsplan, der med mindre ændringer overlevede til 1943.

Der var derefter ikke så meget at lave for de efterfølgende kommandanter. Bortset fra den direkte afløser var det dygtige officerer, der dog kun behøvede at forvalte og udvikle Værnet inden for de givne rammer. Forvaltning inden for rammer er imidlertid ikke tilstrækkeligt, når ens verden bryder sammen, som det skete for oberst Waagepetersen den 9. april 1940.

Bornholm i Sovjetisk perspektiv 1944-1946

- og Døssings ambitioner om en dansk proletarisk revolution

Af John E. Andersen

Lidt om forhistorien og grundlaget

Med beslutning i Det Militære Læseselskab RENDSBORGs bestyrelse om, at lade selskabets »Excursion 2009« gå til Bornholm, fandt jeg det naturligt, at et oplæg til den sovjetiske besættelse af øen i 1945 måtte søge begrundelser dels for den besættelse, som ingen i Danmark vel havde forudset, og dels for Sovjets beslutning om igen at forlade øen i 1946. Jeg bildte mig på det tidspunkt ind, at der i tiden siden Sovjetunionens sammenbrud måtte være kommet så meget kildemateriale frem, at man måtte kunne rekonstruere de bagvedliggende årsager til brug for et foredrag.

Men jeg tog grundigt fejl. Sovjetiske kilder til forholdet mellem unionen og Danmark er meget sparsomme. De få forskere, der herhjemme har haft adgang til mere kildemateriale, end man havde adgang til i Sovjetunionens dage kan tælles på to hænder, og af dem er det meget få, der har beskæftiget sig direkte med forholdet mellem de to lande. Det er Bent Jensen, Mary Dau, Niels Erik Rosenfeldt, Erik Thostrup Ja-

Oberst (pensioneret). 1980-1985 ansvarlig for uddannelsen i Militær- og krigshistorie på Hærens – og Flyvevåbnets Officersskoler. Gennemgået Nato Defence College kursus i Rom(1987); derefter leder af Forsvarsakademiets Faggruppe Statskundskab og Strategi 1987-1990. 1990-1997 Afdelingschef i Forsvarets Efterretningstjeneste. Medlem af Bestyrelsen for Det Militære Læseselskab RENDSBORG 1965 til dato; 2000-2009 som formand.

cobsen og Bo Lidegaard. Så er der selvfølgelig også Ole Sohn, men ham har jeg helt udeladt. Der findes en del materiale i det danske udenrigsministerium, men det er allerede »høstet« af Bent Jensen og må samtidig anses som subjektivt, fordi det naturligt mest er danske diplomaters opfattelser. Men der er dog i den seneste tid begyndt at dukke nye kilder og behandlinger frem. Ikke til emnet i dets helhed, men mere til forhold i emnet. Det gælder således beskri-

velsen af to af emnets vitale personer: russeren Vladimir Dekanozov og den danske udsending, Thomas Døssing. Jeg måtte dog imidlertid sikkert skuffe med, at mit foredrag har måttet begrænses til disse få kilder. Ja, jeg gik så langt som til at sige, at det fundamentalt byggede på Bent Jensens to bøger.¹ Men jeg har søgt at supplere dels med den erfaring, som langvarig beskæftigelse med emnet i forsvaret har givet mig, dels med tre udenlandske analyser. Først Condoleezza Rice, der i et essay har givet en klar beskrivelse af tilblivelsen af Sovjetunionens politisk-militære strategi på historisk grundlag². Dernæst bogen »*Battleground Berlin*«³. Til forståelse af hvem, der tegnede de sovjetiske planer for og beslutning om besættelse af Bornholm, Vladimir Dekanozov, har jeg anvendt: »*Lithuania 1940, Revolution From Above*«⁴. Det jeg tilbyder i denne artikel er således en videreudvikling af mit foredrag og derfor en samarbejdning af disse fire behandlinger i en personlig tolkning af »Bornholm i Sovjetisk perspektiv«.

I Ruslands historie har ekspansion »mod havet« været en konstant faktor for den befolkningsgruppe, der udgøres af »Russerne« og som bor omkring Moskva. Det gælder fra Vasilij III fra 1505 over sønnen Ivan den Grusomme, Peter den Store, zarerne og zarinaerne frem til oktoberrevolutionen i 1917. I denne periode er Rusland generelt sammenligneligt med det, vi opfatter som »normale stater«. Det består af en befolk-

ning, socialt opdelt som i Vesten. Kommunikation med Rusland er sammenlignelig med kommunikation med resten af Europa. Ruslands udenrigspolitiske og diplomatiske adfærd adskiller sig ikke fra tilsvarende europæiske stater. Funktioner i den forbindelse er modelleret efter samme forbillede. Men med borgerkrigen 1917-1922 ophører sammenligneligheden. Den ny Sovjetunions magtapparat ændres grundlæggende i forhold til fortiden og til den internationale scene. Men ændringen er langt fra tilendebragt i 1922. Den fortsætter i et magtopgør internt i den sovjetiske ledelse mellem de variationer over revolutionens videreudvikling, som vi kender den fra historieskrivningen. Når vi skal betragte udviklingen i relation til nærværende emne, må vi inddrage udrensningerne i 1930'erne. Vi er som officerer så vant til at behandle det sovjetiske militærapparat, at vi ofte begrænser vores perspektiv til udrensningerne i det russisk/sovjetiske officerskorps. Men udrensningerne var langt mere omfattende end det. Det hævdes, at helt op mod 80 % af det sovjetiske udenrigsministeriums professionelle embedsstand led samme skæbne som officerskorpset. Og det fik naturligvis konsekvenser før og under krigen og i de perspektiver, der pegede mod tiden efter afslutningen af Anden Verdenskrig.

Sovjetunionens udenrigspolitiske »SET UP«

Ved borgerkrigens afslutning forestod for bolsjevikkerne en total omkalfatring af det administrationsapparat, som revolutionen havde forkastet. Det er vigtigt at forstå, at Sovjetstaten adskilte sig fra alle andre staters konstruktion ved at være en »*parti-stat*«. Senn (se note 4) beskriver dette begreb ved en sammenligning mellem to pyramider. Den ene (statsadministrationen) inden i den anden (partiet). Efter Stalin-

1 Prof. Bent Jensen: »Den Lange Befrielse« 1. Udgave, 3. Oplæg, Odense Universitetsforlag, 1996, og Prof. Bent Jensen: »Bjørnen og Haren«, Bent Jensen og Odense Universitetsforlag, 1999.

2 Condoleezza Rice: »The Making of Soviet Strategy« i »Makers of Modern Strategy«, (ed. By Peter Paret), Clarendon Press, Oxford University Press, 1986.

3 David E. Murphy, Sergei A. Kondrashev og George Bailey: »Battleground Berlin«, R.R. Donnelly and Sons, Virginia, USA 1997.

4 Alfred Erich Senn: »Lithuania 1940, Revolution From Above«, Rodopi B.V. Amsterdam-New York. 2007.

forfatningen af 1936 styrede Stalin som partiets førstesekretær Sovjetunionen, billedligt og magtmæssigt placeret på spidsen af den ydre pyramide. Det betød, at selv funktionen som »statsminister« var underlagt førstesekretæren. Styringsenhederne blev fra da »Folkekommissariater« med reference til - eller nok snarere - styret af Politbureauet. Dette indlægs reference er derfor »Folkekommissariatet for Udenrigsanliggender (NKID)« under ledelse af udenrigsminister Molotov. Han var også medlem af Politbureauet, der havde 16 medlemmer og 7 kandidater. Politbureauet havde i sig et snævert udenrigspolitisk udvalg, der bestod af Stalin, Molotov og Kaganovitj. NKID var derfor kun et eksekutivt organ, der gennemførte de udenrigspolitiske beslutninger, som var udformet i udenrigsudvalget og dermed godkendt af Politbureauet. Men samtidig havde man et andet eksekutivt organ: Den Kommunistiske Internationale (KOMINTERN). Arbejdsdelingen var: NKID var det officielle Udenrigsministerium, der arbejdede ud mod den omgivende verden gennem »normale« kanaler, det vil sige via ambassader til fremmede landes udenrigsministerier, medens KOMINTERNs forbindelser var »unormale« og gik via kommunistpartierne i fremmede lande og eventuelle frontorganisationer. En af de fremmeste udenrigsministerielle personer med ansvar for den danske »desk« i NKID var Maksim Litvinov. Som sovjetisk udenrigsminister var han med til at forme sovjetisk politik i forhold til - også - Østersøområdet.

Med udrensningerne indførtes gennemgribende infiltration af det hemmelige politi GPU i både NKID og i KOMINTERN. Denne infiltration var delvis officiel og svarer nøje til anvendelsen af »politiske officerer« i de væbnede styrker. Nogle af de infiltrerede GPU-folk fik betydning for Bornholmspørgsmålet, hvorfor vi lige så godt kan tage dem op her: Vladimir Dekanozov,

Vladimir Dekanozov. (www.taringa.net)

Vladimir Semjonov og Mikail Vetrov. Sidstnævnte blev senere ambassadør i Danmark.

Dekanozov var Thomas Døssings vigtigste forhandlingspartner (se senere), derfor denne korte beskrivelse: Han var ikke en »Hr. hvem-som-helst«. Han hævdede selv at være georgier (ligesom Stalin og Beria). Han voksede politisk op i georgisk, bolsjevikisk sammenhæng, men arbejdede tillige i Azerbajjan, hvor han blandt andre traf Beria. Han blev tidligt medlem af det hemmelige politi.

Han var dybt involveret i udrensningerne i først Den Røde Hær og i slutningen af 1930'erne i udenrigsministeriet (NKID). Han havde været bærende kraft i Hvideruslands integration i Sovjetstaten, og i juni 1940 blev han udsendt som Stalins direkte ansvarlige for annekteringen af Litauen. Derefter avancerede han til sovjetisk ambas-

sadør i Berlin indtil iværksættelse af Operation Barbarossa. Han var medlem af Den Øverste Sovjet 1937-1950. Med Stalins død i 1953 forsvandt den »georgiske elite«, og Dekanozov dømtes til døden (som sin mæcen Beria) og henrettedes i december 1953.

Den sovjetiske paranoia

NKVDs infiltration udgjorde en slags »afskærmning« af det paranoia-problem, der før Borgerkrigens afslutning gennemsyrede den nye stat og dens ledere. Da den bolsjevikiske revolution mod forventning ikke bredte sig til Europa, og her først og fremmest Tyskland, og vestmagterne samtidig havde søgt at influere revolutionens gennemførelse i Rusland gennem både direkte indgriben og støtte til »De Hvide«, opstod tanken om »Socialisme i ét land« (Sovjetunionen), hvorfra revolutionen skulle videreføres, når omgivelserne betingede det. Denne tankegang er grundlæggende for at forstå, hvad der skete 7. og 8. maj 1945 på Bornholm og i marts 1946, da Sovjet igen opgav besættelse af øen.

Den mest paranoide person i den øverste sovjetiske ledelse var uden tvivl Stalin selv. Bondesnu og med et absolut iskoldt forhold til mennesker og de tabuer, der normalt regulerer menneskers indbyrdes relationer. Vokset op med revolutionen havde han tilegnet sig både den tankegang, at »alle var modstandere af den ny Sovjetstat« samtidig med, at han i lederrollen absolut ikke selv var ubestridt. Den beskrivelse kræver ingen særlige beviser. Dem har verden til overflod fået, lige siden Krutsojof på partikongressen i 1956 fremlagde dem. Men der er et træk i hans politiske opfattelse af Verden og revolutionens videreførelse, der er grundlæggende: Hans opfattelse af tid i forhold til sikkerhed for de gevinster revolutionen allerede havde opnået for Sovjetunionen. Revolutionens videreførelse i tid måtte ikke føre til tab af de allerede opnåede gevinster. »Den Historiske

Sandheds« uafvendelighed indeholdt, at sejren var sikker på sigt, så hvorfor risikere noget? - Dette kom meget tydeligt til udtryk i et citat af ham i en samling mellem Politbureauet og KOMINTERNs ledelse. Det var den 19. august 1939 lige inden han indgik aftalen med Tyskland om opdeling af Øst- og Centraleuropa og den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt. Han sagde:

»Erfaringerne fra de sidste 20 år viser, at det i fredstid er umuligt at få en kommunistisk bevægelse i Europa, som er så stærk, at et bolsjevikisk parti kan erobre magten. Et sådant partis diktatur vil kun kunne blive muligt som følge af en stor krig«⁵

I samme møde skulle han legitimere aftalen med Tyskland, og det skete således:

»Krigen foregår mellem to grupper af kapitalistiske lande (fattige og rige med hensyn til kolonier, råstoffer osv.) om en opdeling af Verden, om herredømmet over Verden! Vi har ikke noget imod, at de strides bravt og derved svækker hinanden. Det er ikke dårligt, hvis de rigeste kapitalistiske landes position (især Englands) bliver bragt til at vakle ved hjælp af Tyskland. Uden selv at forstå og ønske det nedbryder og undergraver Hitler det kapitalistiske system. Vi kan manøvrere, sætte den ene part op mod den anden, så strides de bedre. Ikke-angrebstraktaten hjælper til en vis grad Tyskland. Næste moment bliver at støtte den anden side!«⁶

Jeg opfatter citaterne som en sovjetisk strategi og endda en langsigtet sådan. Den er som sagt fremlagt i 1939, men vi genfinder den i hans holdninger efter afslutningen af Anden Verdenskrig.⁷ Han var overbevist om, at England, Frankrig og USA ville komme i en indbyrdes modsætning, der ville bryde de vestallieredes alliance til for-

⁵ Citeret i Bent Jensen: »Bjørnen og Haren«, s.26

⁶ Se note 4.

⁷ Murphy, Kondrashev og Bailey: »Battleground Berlin«, Part I, kap.3.

del for Sovjetunionen. Det kan vi i Vest vel i grunden kun være tilfredse med, når vi betænker det militære styrkeforhold mellem Øst og Vest efter, at USA i stor stil demobiliserede i slutningen af 1946 og i 1947 uden tilsvarende reduktioner i de sovjetiske styrker i Østeuropa. Stalins rationale var, at der ingen grund er til at gå i krig med modstanderne, så længe de bare strides indbyrdes. Derved indtræder den svækkelse, som Sovjetunionen skal lukrere af på verdensrevolutionens vegne.

Det sovjetiske sikkerhedsproblem mellem Borgerkrigens afslutning og begyndelsen af Anden Verdenskrig

Det er overraskende for mig, at historikerne sjældent beskæftiger sig med samtidighed i udvikling af en sovjetisk militærdoktrin og unionens samtidige problem med egen sikkerhed på det udenrigspolitiske plan. Diskussion heraf falder ganske vist uden for mit emne, så lad os nøjes med at konstatere, at Sovjetunionens sikkerhedsmæssige problem frem mod Ikke-angrebspagten med Hitlertyskland i 1939 varierede fra regional kollektiv sikkerhed knyttet til Folkeforbundet (som imidlertid samtidig ansås som »verdensimperialismens generalstab«) til to-sidede ikke-angrebs-pagter, som man havde meget vanskeligt ved at overbevise navnlig de nordiske lande om nytten af. Det fremgår måske mere af danske kilder fra Danmarks Kommunistiske Parti (DKP), som bogstavelig talt blev »kostet rundt« i KOMINTERN-sammenhæng end af interne sovjetiske kilder. Samtidig viser DKPs kilder, sammenholdt med udenrigsministeriets kilder, at udenrigs- og sikkerhedspolitiske holdninger i Sovjet varierede meget mere med forskellige grupperinger i NKID, end den stærke centralisme skulle tilsige. Variationerne i NKID og i partiet stemmer godt overens med den usikkerhed om Sovjets militærdoktrin, der afspejledes i diskus-

sionerne om massehær kontra professionalisme eller »bondehær« contra »højteknologiske styrker«.⁸ Uden at gå ind i diskussionen, kan man tillade sig at konstatere, at der er samme sammenhæng mellem udrensningerne i officerskorpset som i den udenrigsministerielle elite i midten af 1930'erne.

Det er næppe for meget sagt, at Sovjetunionens holdninger til dansk, henholdsvis skandinavisk henholdsvis nordisk forsvars- og sikkerhedspolitik i årene fra Borgerkrigens afslutning frem til 9. april 1940 kan gøre en ganske rundtosset. Men med Hitler-Stalinpagten fra 1939 kom der styr på tingene.

Hvis vi skal konkludere situationen på det udenrigs-/sikkerhedspolitiske område på det tidspunkt, er Tyskland Sovjetunionens nærmeste allierede over for England og Frankrig. Den absolutte neutralitet, som de nordiske lande på hver deres måde har tilstræbt, finder ingen støtte i Moskva. Der er en forståelse mellem Moskva og Berlin af, at Tyskland i alliance med Sovjet vil holde de vestallierede ude af Østersøen. Denne holdning kommer klart til udtryk i *Izvestija* den 11. april 1940, hvor der stod at læse

»Begivenhederne i Skandinavien:

England og Frankrig ønskede at undergrave Tysklands militære positioner og på væsentlig måde forbedre egne positioner. Tyskland, der ikke ønskede at komme i en ringere stilling, var nødt til at tage sine modforholdsregler. ... Narviks, Trondheims, Bergens, Jyllands og strædernes overgang på tyske hænder har grundlæggende ændret situationen i Nordsøen. De tyske væbnede styrker er kommet i umiddelbar nærhed af Englands marinebaser og industriområder. Tysklands luftvåben har fået nye og uventede muligheder. ... Også Tysklands

8 Condoleezza Rice: »The Making of Soviet Strategy« I »Makers of Modern Strategy«.

økonomiske position er blevet væsentligt forbedret på bekostning af Englands position. Tidligere blev skandinavisk træ, skandinaviske fødevarer og jernmalm eksporteret til England. ... Sverige er også kommet ind i den tyske sfære. Sveriges adgang til Nordsøen og Atlanterhavet er nu i Tysklands hænder, og Sverige må derfor tage hensyn til Tysklands interesser.

Det siges, at Tyskland med sine handlinger har krænket folkeretten, at det har forvandet ikke-angrebstraktaten med Danmark til et stykke papir osv. Men at læse de billige klagesange over det lovlige eller ikke lovlige i de tyske handlinger i Skandinavien, efter at England og Frankrig havde krænket de skandinaviske landes neutralitet til skade for Tyskland... - det er at anbringe sig i en latterlig position. Krig har sin egen logik, som er stærkere end nogen anden logik...

Der trænger sig også en konklusion på vedrørende små landes »absolutte neutralitet«, lande som ligger tæt ved og på store kæmpende magters aktionsveje. »Absolut neutralitet« er, som erfaringen har vist, fantasi, hvis der ikke findes reel kraft til at understøtte den. Men de små lande har netop ikke denne kraft.

(Izvestija 11. april 1940).⁹

Sovjet i krig med Tyskland

Efter det tyske angreb på Sovjetunionen overførte Sovjet sine ønsker om indflydelsen i Østersøen til de vestallierede, nu inklusive USA. Allerede i december 1941 fremførte Stalin over for udenrigsminister Eden ønsker om en stormagtsgaranti for fri ind- og udsejling gennem de danske stræder. Hans byttetilbud omfattede britiske baser i Danmark og Norge. Heraf ses, at Sovjet reelt anerkendte både Danmark og

Norge som britisk interessesfære. Med Sovjets stigende held med offensiven mod Tyskland fra omkring 1943, forsvandt denne anerkendelse dog. Stalin havde allerede på dette tidspunkt en vis medvind i sejlene i forhold til amerikanerne, idet det blev Roosevelt, der på Teheran-konferencen i 1943 kastede ideen om en internationalisering af et område omkring Kielerkanalen op. Forslaget indeholdt ingen britiske baser, hvilket nok var årsagen til, at England afviste forslaget. Men Stalin havde nu »fået fat« og foreslog på Jalta-konferencen i 1945, at der skulle udskilles en særlig Kieler-stat af Tyskland, når det var slået. Heri lå ikke, at Danmark som national enhed indgik i de sovjetiske planer. Det er rigtigere at sige, at Sovjet vaklede mellem to løsninger: Én, der accepterede Danmark som en del af britisk interessesfære og én, hvori Danmark - i øvrigt sammen med Norge, Tyskland, Østrig og Italien indgik i en neutral sfære med sovjetisk indflydelse. Det var disse forslag, som den danske repræsentant, Thomas Døssing, i foråret 1945 hjemrapporterede til Frihedsrådet. Han gik dog så langt, at han hævdede, at »Danmark nu var blevet et egentligt russisk interesseområde«. Døssing var i stor udstrækning under påvirkning af Dekanozov, der belærte ham om, at »Danmark efter krigen ville blive direkte nabo til Sovjetunionen samt, at Sovjet ikke ville have konkurrenter i Østersøen.« Man kan mene meget om Døssing, men han var nok mere idealist end diplomat med dennes forståelse af forhandlinger. Allerede i december 1944 skrev Døssing hjem, at »Østersøen nu og i en overskuelig fremtid vil blive russisk sfære, ja mere end det, et russisk »Mare Nostrum«¹⁰ - På dette grundlag argumenterede han kraftigt over for Frihedsrådet for, at:

9 Citeret i Bent Jensen: »Bjørnen og Haren«, s. 40.

10 Citeret i Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s. 37.

»Danmark var nødt til at tilpasse sig den kommende dominerende Østersø-magt. Danmark var den lille, og hvad enten man kunne lide det eller ej, måtte man tage styrkeforholdet i betragtning. Sovjetunionens uhyre voksende magt efter krigen er en realitet, og dens beliggenhed ved Østersøen som Østersøens enehersker er ligeledes en realitet. At erkende dette og indrette sin politik herefter er en pligt for enhver dansk politiker, en national pligt. Enhver dansk regering vil komme til at forstå, at der ikke længere kan føres anti-sovjetisk politik!«¹¹

Det er også interessant at se det, jeg vil kalde Døssings »reklamearbejde« for Sov-jet på baggrund af følgende notat:

»Kontrol med stræderne og Kielerkanalen.

Beherskelsen af de danske stræder og Kielerkanalen gør det muligt at omdanne Østersøen til et åbent eller lukket hav efter eget ønske... I forbindelse med en mere eller mindre fuldkommen regulering af vort forhold til England kan vi kræve, at England forpligter sig til ikke at have flåde- eller luftbaser i Østersøen. Samme forpligtelse kan vi forsøge at få pålagt Frankrig og USA.

Til kontrol med Tyskland fra Østersøen kan Sovjetunionen som den stærkeste Østersømagt og den, der har det største ansvar for ordenen i denne del af Europa, kræve flåde- og luftbaser på en af de tyske øer, f.eks. Rügen....

Kielerkanalen skal ubetinget fratages Tysklands suverænitet. At indlemme kanalen i den danske stat vil ikke være formålstjenligt, heller ikke selv om Danmark skulle give sit samtykke hertil. Danmark er for svag til at føre en selvstændig politik. Derfor kan dansk kontrol over kanalen kun udøves under indflydelse af en ikke Østersøstormagt. Af samme grund skal kanalen

heller ikke overgives til en ny småstat, som specielt oprettes til dette formål. Der er i det hele taget slet ingen grund til at skabe en sådan stat. Hvis kanalen kommer til at ligge på tysk eller dansk territorium, skal den internationaliseres og underkastes kontrol af en international kommission, som om muligt kun skal bestå af repræsentanter for Østersø-staterne. En sådan kommission skal også have Helgoland under sin kontrol for at kunne kontrollere indsejlingen til Kielerkanalen... På lignende måde og af samme grund skal også de naturlige Østersø-stræder (Øresund, Store og Lillebælt) internationaliseres... Litvinovs notat til Stalin, udateret 1944.)¹²

Der er mange myter, men de fleste historikere, der har beskæftiget sig med sagen slår fast, at der ikke blev truffet nogen aftaler mellem de allierede om Bornholm under krigen. Det betyder, at det forblev uafklaret, hvem der skulle befri øen. Men det er også klart, at især Churchill var mere end opmærksom på, hvad den lille danske ø midt i Østersøen kunne komme til at betyde i fremtiden. England forsøgte derfor at forpligte Sovjetunionen til at acceptere, at det skulle være de traditionelle danske konstitutionelle kræfter, der skulle overtage magten ved den tyske besættelses ophør. Det britiske argument var, at den danske nation med kongen i spidsen havde engageret sig i modstandskampen og dermed havde gjort sig berettiget til at blive betragtet som allieret og medlem af De Forenede Nationer. Men »den købte« Moskva ikke. Et britisk forslag med dette hovedindhold blev direkte afvist af Moskva i maj 1944.

Følere fra de danske politiske partier med samme indhold blev aldrig besvaret, idet et svar jo ville indebære implicit anerkendelse af netop de partier, der havde accepteret

11 Citeret i Bent Jensen: »Bjørnen og Haren«, s.48.

12 Citeret i Bent Jensen: »Bjørnen og Haren«, s.48

besættelsen og samarbejdspolitikken. Når følerne afsendtes netop i maj 1944, hænger det sammen med, at de Vestallierede på dette tidspunkt stod lige over for Operation Overlord, og derfor var i fuld gang med at udfærdige aftaler med eksilregeringer fra de besatte lande på kontinentet om regulering af overgang fra besættelse til civil selvadministration. Men Danmark havde hverken en regering eller endsige en eksilregering. Der kunne derfor ikke oprettes aftaler svarende til aftalerne med f.eks. Norge, Holland og Belgien. I stedet oprettede de vestallieredes hovedkvarter »Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force« (SHAEF) et direktiv, der indeholdt en beskrivelse af *»den politik, der vil blive ført af de [vest]allierede militære myndigheder i Danmark«*. I direktivet var Danmark ikke beskrevet som allieret for ikke at provokere Moskva. Kun som »venligsindet«. London håbede, at det kunne afbøde Stalins afvisende holdning til direktivet, som blev forelagt i Moskva 9. august 1944. Den britiske gesandt udbad sig derefter den sovjetiske regerings holdning til direktivet. Svar på spørgsmålet blev heller aldrig afgivet. Men det var nok reelt uheldigt for Sovjetunionen, fordi de vestallierede udnyttede den manglende reaktion til at oprette en særlig SHAEF-mission under generalmajor Dewing med den amerikanske oberst Ford-Trimble som næstkommanderende. Det var missionens opgave at tage sig af alle civile opgaver uden for de militære operationszoner, som fastlagdes af SHAEF's chef, Eisenhower med Montgomery og 21. Armégruppe som rådgiver. I overensstemmelse med vestallierede traditioner førte oprettelsen af denne mission til oprettelse af en dansk militærmission i London med Gustav Rasmussen som chef for afdelingen for civile anliggender.

Her havde de vestallierede spillet med åbne kort over for Moskva. Tilsvarende kan ikke siges om forholdene den anden vej.

Det skyldtes dog ikke kun, at Moskva ønskede ikke at spille med åbne kort. Man var ganske enkelt næppe heller i stand til det. Først, fordi Moskva i virkeligheden var såre dårligt underrettet om forholdene i Danmark. Efterretninger herom kom for det meste fra de sovjetiske delegationer i Stockholm og London, dels fra DKP medlemmer i modstandsbevægelsen og i Frihedsrådet. Dernæst, fordi den ideologiske vinkel i NKID internt søgte at spille på, at overgangsfasen mellem tysk besættelse og befrielse nødvendigvis måtte føre til en ikke nærmere defineret »revolutionær tilstand«, i hvilken de progressive kræfter i modstandsbevægelsen ville tage et opgør med de konservative, institutionelle kræfter, der havde accepteret besættelsen og forestået samarbejdet med Tyskland. Men derved havde Moskva i virkeligheden påtaget sig den vanskelige opgave: at definere for sig selv, hvem i Frihedsrådet, der udgjorde »de progressive kræfter« og samtidig at finde ud af, hvordan disse kræfter skulle/ville mobilisere sig ved krigsafslutningen.

Det er forklaringen på, at Moskva så længe fastholdt sin modstand mod at anerkende Danmark som Tysklands fjende beroende på, at det netop var de gamle partier, der havde stået for det danske samarbejde med Besættelsesmagten. Det var jo sådan set rigtigt nok, men deri lå ikke implicit, at der så var tilstrækkelig styrke i befolkningen til at acceptere et opgør med det danske demokrati på sovjetiske betingelser. Dertil var Polens deling i 1939, Finlands forhold under Vinterkrigen og den sovjetiske annektering af de baltiske lande alt for nærværende. Moskva fastholdt alligevel denne linje så stædigt på det politiske plan, at man skal helt frem til 12. maj 1945, før det gik op for Moskva, *»at løbet var kørt«*.

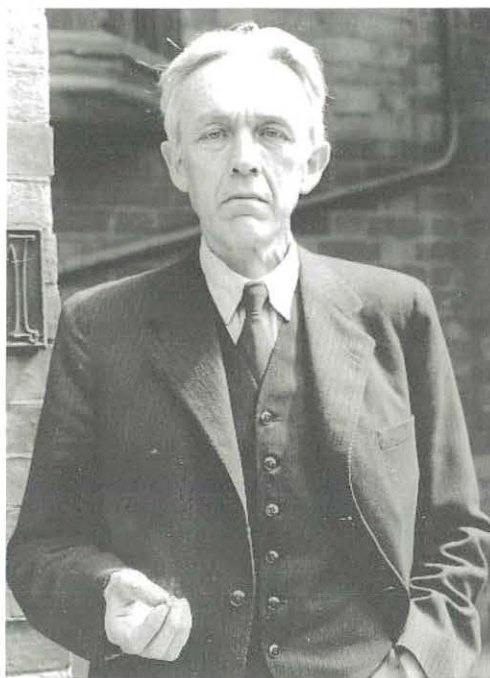
Det fremgår heraf, at Moskva på dette fremskredne tidspunkt af krigen anså Østersøen som et rent politisk problem,

hvori Bornholm ikke havde selvstændig plads. Modsætningen hertil var de militærpolitiske vilkår, som pegede i retning af militære muligheder, som ikke havde eget selvstændigt fokus.

DØSSING og hans Politik

Jeg kan naturligvis ikke gennemgå dette emne uden at komme ind på Døssing. Thomas Døssing var født i 1882. Han var uddannet bibliotekar og ansat som biblioteksdirektør. Han var oprindelig socialdemokrat og var samtidig medlem af modstandsbevægelsen. Han deltog blandt andet i produktion og udgivelse af »FRIT DANMARK«. I denne egenskab blev han arresteret og straffet, hvorved han blandt andet mistede sit embede. Om det var hans gamle partis holdning til sikkerheds- og forsvarspolitikken op til den 9. april, der »vendte« ham, ved jeg ikke, men resultatet var, at han blev glødende kommunist, og i denne egenskab blev han i foråret 1944 accepteret af Moskva som Frihedsrådets og samtidig De Frie Danskes udsending til den sovjetiske regering, kort efter at samme havde forkastet den professionelle diplomat P. Schou til denne stilling.

Når jeg læser om Døssing og hele hans virksomhed, har jeg meget vanskeligt ved at se, hvad der hævdes fra de fleste sider: at Døssing ikke var Moskvas mand. Nyere arkivstudier i blandt andet eks-sovjetiske arkiver tenderer dog en ny og mindre flatterende opfattelse af Døssing¹³. Ifølge disse tolkninger forfulgte Døssing bevidst en politik, der ville sætte de gamle politikere uden for indflydelse og give bedre vilkår for de danske kommunister i overgangsfasen og den politiske udvikling efter krigen. Denne diskussion vil jeg imidlertid lade

Thomas Døssing. (www.denstoredanske.dk)

ligge til fordel for den virkning hans virksomhed i Moskva på dette grundlag fik for Sovjetunionens politik over for Danmark. Døssing var i sin nye funktion om muligt endnu dårligere orienteret om de faktiske politiske forhold i Danmark, end man var i NKID. Og det er netop i denne virksomhed, man skal søge grundlaget for, at Sovjetunionen politisk set var tidsmæssigt bagud i forhold til de vestallierede, og som førte til den netop nævnte kendsgerning, at Sovjetunionen først kom politisk »i mål i Østersøen« en hel uge efter, at Danmark havde fået sin befrielsesregering. Men da var Bornholm allerede besat.

Den første »tidsforskydning« kom frem, da Døssing den 1. september 1944 havde en samtale med Dekanozov om, hvem, der skulle befri Danmark. På dette tidspunkt var Dekanozov bekendt med SHAEFS direktiv, men det var Døssing ikke. Han lovede Dekanozov at indhente holdninger til

¹³ Se således: <http://www.bibliotekspresen.dk/Bladet/2004/Nr. 5/20.aspx>

spørgsmålet fra Frihedsrådet, men han gav samtidig udtryk for, at det var hans opfattelse, at amerikanerne og briterne allerede havde planer om at besætte Danmark. Det fandt han beklageligt og mente samtidig, at Frihedsrådet havde styrke nok til selv at drive tyskerne ud. Det ville Dekanozov selvfølgelig gerne have bekræftet, men det forudsatte som sagt en orienteringsrunde mellem Døssing og Frihedsrådet. Det blev en længerevarende affære, bl.a. fordi Døssing samtidig blev syg. Det er blandt andet Døssings samtale med Dekanozov og dennes viderebringelse af Døssings udtalelser, der bevirker, at man i NKID begyndte at stille spørgsmål ved Døssings evner. Man var ikke i tvivl om, at han delte sovjetiske synspunkter, men han blev samtidig beskrevet som politisk subjektiv, uklar, uigenomtænkt og utaktisk. En lidt senere vurdering beskrev ham som »politisk forvirret«.

I London havde briterne præcis samme opfattelse af ham, men tydeligst i udtrykket var nok Christmas Møller, der mente, at det var vanskeligt at vide, »*hvad Døssing går og laver*«. Og i mellemtiden udviklede spillet om Bornholm sig fra at være et rent politisk til at blive et militærpolitisk spørgsmål.

I medfør af både Moskvas, Londons og De Frie Danskes syn på Døssing blev det besluttet at sende en delegation fra Frihedsrådet til Moskva. Delegationen skulle bestå af Erling Foss, Christmas Møller og Arne Sørensen. Rejsen blev imidlertid aldrig til noget. I stedet enedes man om, at Døssing skulle rejse til Stockholm for at blive instrueret af de derværende repræsentanter for de forskellige danske fraktioner.

Den næste begivenhed, som viser, hvad der skete i Moskva, uden at Døssing og dermed danskerne var informerede, var et notat, som Dekanozov og Vetrov udarbejdede primo december 1944 til Molotov om det ønskelige i, at SSSR deltog i befrielsen af

Danmark. Heri nævnes Bornholm som en oplagt mulighed. Notatet blev udarbejdet, fordi man ventede Foss, Christmas Møller og Arne Sørensen på besøg. De kom imidlertid aldrig.

Notatets hovedindhold var, at SHAEF havde tilsidesat Frihedsrådet og accepteret de gamle politikere. Det anbefalede:

- 1) Den Røde Hærs deltagelse i de allierede militære operationer til befrielse af Danmark.
- 2) En særlig dansk-sovjetisk overenskomst med Frihedsrådet om overgangsstyret, og
- 3) Udnævnelse af en sovjetisk repræsentant til Frihedsrådet (placeret i Stockholm).

Og da Semjonov vidste, at Dekanozov skulle have en samtale med Døssing inden hans afrejse, udfærdigede han den 8. januar 1945 følgende anbefaling:

»Sovjetunionens vitale interesse, der skyldes Danmarks nøglestilling ved Østersøens udløb byder os at tage en for vort land værdig del i løsningen af alle danske anliggender, herunder i besættelsen af Danmark i overgangsperioden. Herudover er det særdeles vigtigt at støtte fremkomsten af kræfter på den politiske arena i efterkrigens Danmark, som er interesseret i samarbejde mellem Danmark og Sovjetunionen. Det er min opfattelse, at af alle skandinaviske lande vil DK, i det mindste i den første periode efter krigen, blive langt det vigtigste og mest ansvarsfulde område, hvor der forestår alvorligt arbejde og kamp (Østersø-stræderne, Slesvig, Kielerkanalen).¹⁴

Dekanozov havde ikke tid til en samtale med Semjonov, der afleverede sine overvejelser skriftligt. Dem har Dekanozov læst,

14 Citeret i Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s.39.

før han mødtes med Døssing, inden dennes afrejse til Stockholm (dvs. substitutionen for Frihedsrådets rejse til Moskva).

Døssing står før mødet og afrejsen over for to for ham skelsættende begivenheder: Den ene var den begivenhed, der betegnes »Fælleshenvendelsen«. Lige inden mødet, får han melding fra København om, at han skal overbringe en fælles henvendelse fra Frihedsrådet og de gamle politiske partier, der anmoder om at få Danmark godkendt som allieret. Henvendelsen er ligeledes stillet til de vestallierede. Den anden er, at Døssing får opfattelsen af, at han søges udskiftet med diplomaten Friedberg. Det var imidlertid hensigten, at Friedberg skulle være Døssings assistent, men sådan opfattede Døssing det ikke.

I sin samtale med Dekanozov, modtager Døssing den 17. januar 1945 følgende »direktiv«:

»Frihedsrådet skal aktiveres. Rigsdagen af 1943 er illegitim på grund af samarbejdet med tyskerne og fordi Danmarks Kommunistiske Parti ikke kunne deltage i valget.«

Desværre for Dekanozov har Døssing meddelelsen med om, at Frihedsrådet og de gamle partier er blevet enige om overgangsfasen og befrielsesregeringen (Fælleshenvendelsen).

Den næste forskydning i tid kom frem, da Døssing blev instrueret i det, som Bent Jensen kalder »Stockholm-Basaren«:¹⁵ Han taler med Erling Foss. Han taler med Christmas Møller, men vigtigst: han taler med Frode Jakobsen. Frode Jakobsen var chef for Frihedsrådets Kommandoudvalg, og i den kapacitet beder han Døssing henvende sig til russerne med henblik på at få en aftale om det fremtidige *militære* samarbejde. Det er jo lige vand på Døssings mølle. Det er den eneste positive oplevelse, han får i

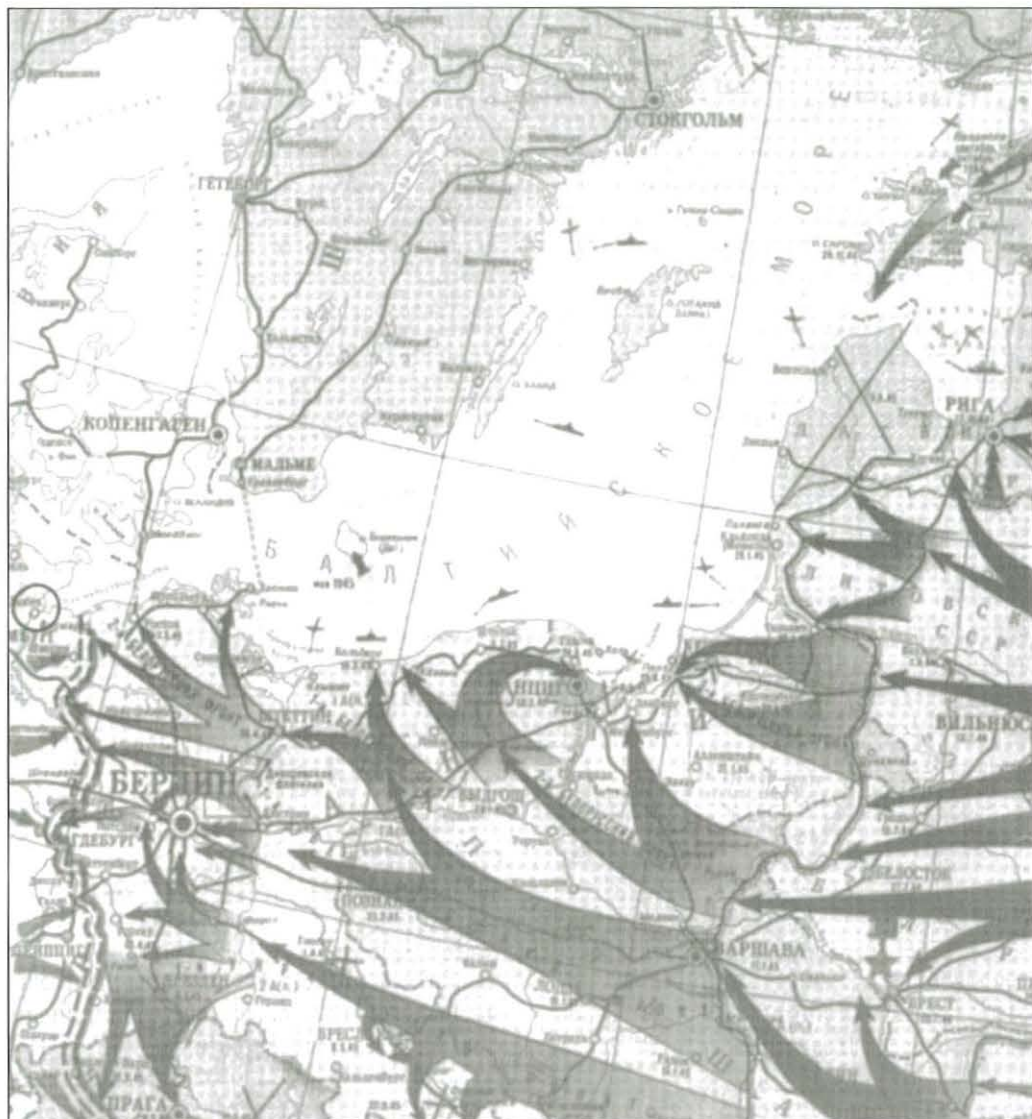
Stockholm. Han har ganske vist fået en instruks af Reventlow medio 1944 om, »at gå stille med dørene, hvis Sovjetunionen ønsker en samarbejdsaftale med Danmark«. Men Døssing arbejder for sin egen sag. Han vil ikke acceptere, at Frihedsrådet og de gamle politikere har fundet hinanden og går i rette med Frihedsrådet ved at henvise til Sovjetunionens fremtidige betydning.

I protest spiller han Dekanozovs linje ud om ikke at ville anerkende de gamle politikere som repræsentanter for den danske befolkning. Han gør det endda så hårdt, at Alfred Jensen fra DKP finder hans adfærd »alt for Moskva-orienteret«, - og det er vel noget af en udtalelse fra netop den kant. Han lever sig i den grad ind i sin egen politik, at det er denne opfattelse, som han vender tilbage til Moskva med.

Bornholm fra politisk strategi til militærpolitisk operativt mål

Men i forberedelserne til russernes modtagelse af delegationen fra Frihedsrådet havde Semjonov udarbejdet tidligere omtalte forslag af 8. januar 1945, der med Dekanozovs accept blev til et memorandum til Molotov. Han var enig i forslaget og videre sendte det til viceforsvarsminister Nikolai Bulganin den 12. marts 1945. Anbefalingen var indtil da politisk (udfærdiget i NKID). Men som konsekvens af, at den derefter oversendtes via Molotov til viceforsvarsministeren, tilførtes de politiske overvejelser den endelige militær-politiske vinkel. Frihedsrådets delegations besøg i Moskva kunne måske have ændret på dette forhold, men delegationen kom ikke. Det førte til, at den sovjetiske flådeledelse fik til opgave at foretage de nødvendige studier for en besættelse af øen.

¹⁵ Se note 8, s.44.

Sovjetisk kort visende operationerne ved Østersøkysterne i krigens sidste fase. (også anvendt af Bent Jensen i »Den Lange Befrielse«).

Disse studier udviklede sig til en række artikler i »RØDE FLÅDE«¹⁶ om »den militære nødvendighed« af, at flåden forbedrede planer for en besættelse af Bornholm.

Denne »militære nødvendighed« byggede på tesen om, at tyskerne ville vælge at afslutte krigen ved at sætte sig helt fast på de danske stræders udsejlingsmuligheder i forbindelse med en samtidig fastholdelse af Syd-Norge. Man gik endda så vidt at hævde, at store grupper af de tyskere, der flyg-

¹⁶ Den sovjetiske Flådes avis.

tede mod vest til blandt andet Danmark, udgjordes af militære specialister, der skulle tage slutkampen hér. Den sidste artikel udkom den 30. marts 1945. Men allerede den 18. marts blev Kolberg stik syd for Bornholm erobret af Marskal Konstantin Rokossovskijs styrker.

Så vidt jeg kan se, er det netop Frode Jakobsens instruks til Døssing i Stocholm, som han bringer tilbage til Moskva. Det er imidlertid ikke Dekanozov, der debriefer Døssing, men i stedet Semjonov. Han var ganske vist i mellemtiden blevet befalet til tjeneste ved Marskal Konievs 1. Ukrainske Front, men havde åbenbart bevaret tilhørsforholdet til den danske »desk« i NKID. Døssings tilbagemelding er:

»Frihedsrådet - »Danmarks faktiske regering« - har instrueret ham om at indlede forhandlinger om en militær aftale mellem de danske væbnede styrker (dvs. Frihedsrådet) og Den Røde Hær. Denne aftale skulle være enslydende med den aftale (som han fejlagtigt tror) var indgået i august 1944 mellem Frihedsrådet og SHAEF.«¹⁷

Bemærk her ordlyden: Til belysning af Døssings diplomatiske forståelse af sin egen rolle i forhold til hans personlige, politiske ønsker: Han har valgt den udtalelse i Stockholm, der passede bedst med hans personlige opfattelse. Han ser samtidig i Frode Jakobsens opfordring, at nogle i Frihedsrådet fortsat tager afstand fra de gamle politikere. Ikke overraskende er det, hvad russerne også gerne vil høre, men i virkeligheden fører Døssing dermed russerne ud på et vildspor, som det kommer til at tage tid at vende tilbage fra.

Semjonov vil gerne have ordlyden af aftalen mellem Frihedsrådet og SHAEF. Men den kan Døssing ikke levere, for den eksisterer ikke.

Men tro mod Frode Jakobsens instruks,

sine egne holdninger og russernes ønsker udfærdiger Døssing et udkast til netop en militær samarbejdsaftale. Det bliver dette udkast, der giver dansk »grønt lys« for russerne til at besætte Bornholm.

Den 13. april 1945 afleverer Vetrov et forslag til Dekanozov. Heri anbefaler han:

- 1) *»Principiel tilslutning til indgåelse af en militær samarbejdsaftale, som foreslået af Frihedsrådet;*
- 2) *Straks at rense Bornholm for tyskere og erobre Bornholm ved hjælp af vore marinestyrker;*
- 3) *På grundlag af besættelsen at skride til den praktiske underskrivelse af en dansk-sovjetisk militær samarbejdsaftale om en betingelsesløs sikring af vor ret til, ved vor Overkommando at deltage i udøvelsen af øverste ansvar og magt i Danmark, indtil dannelsen af en dansk regering på grundlag af det danske folks frie viljesytring har fundet sted.«¹⁸*

Heri så Moskva sin balance til SHAEF-direktivet og en sovjetisk modvirkning af den angelsaksiske indflydelse. Det var dog en politisk forudsætning, at ønsket om en sådan overenskomst skulle komme fra Frihedsrådet. Deri ville ligge den propagandamæssige værdi, som gav Moskva mulighed for over for amerikanerne og (navnlig) briterne at hævde, at Frihedsrådet var det eneste organ, der udtrykte det danske folks interesser. Det var denne opfordring fra Frihedsrådet, som Døssing nu »serverede på et fad« for russerne.

I en første sammenfatning om Bornholm i sovjetisk perspektiv, kan derfor konstateres, at Bornholm ingen selvstændig rolle spillede fra før Anden Verdenskrigs begyndelse frem til januar 1945. Den sovjetiske

17 Citeret i Bent Jensen: »Den lange befielse«, s.49.

18 Citeret i Bent Jensen: Den lange Befielse«, s.51.

udenrigspolitiske fokus drejede først konkret i retning af Østersøen fra det tidspunkt, hvor Den Røde Hær trænger ind i Polen på sin vej mod Berlin. Dér begyndte de udenrigsministerielle planer at pege frem mod en sovjetisk involvering i strædeproblematikken, der - til at begynde med - handlede om løse overvejelser om, hvordan Sovjetunionen kunne få indflydelse på Østersøens status (enten et »*Mare liberum*«, et »*Mare clausum*« - eller måske ligefrem et »*Mare nostrum*«). Uanset hvilken afgørelse heraf spillede Kielerkanalens fremtidige statstilhørsforhold en stor rolle, men ikke Bornholm. Med i overvejelserne var, at øen Rügen ved Tysklands nedkæmpelse udgjorde en fremtidig basemulighed for Den Røde Flåde. *Det var måske endda denne flådes meget beskedne størrelse, der for nogen i den sovjetiske ledelse tilsagde Rügens tilstrækkelighed, da den jo ville falde ved Tysklands nederlag og samtidig lå bag den delingsgrænse, som de allierede havde forhandlet sig frem til.*

Men fra december 1944/januar 1945 blev kapløbet mellem de vestallierede og de sovjetiske styrker i retning af Danmark klart på begge sider. Det førte til direkte overvejelser og beslutninger om, at spørgsmålet om Bornholm ikke længere var et politisk forhandlings-/konferenceforhold mellem øst og vest, men et militært klart spørgsmål om »at komme først«. Det ved russerne, og Rokossovskij forsøgte. Det vidste både Churchill og Eisenhower, hvilket førte til Eisenhowers direktiv til Montgomerys 21. Armégruppe om at forankre den endelige delelinje ved Lübeck. Det skete. Men Bornholm bragtes i virkeligheden først reelt ind mellem øst og vest, da Frode Jakobsen ved sit direktiv til Døssing om at udvirke en militæraftale mellem Frihedsrådet og Sovjetunionen bragte overensstemmelse mellem de sovjetiske politiske ønsker til den indenrigspolitiske udvikling i Danmark ved kri-

gens afslutning og - dermed - i modsætning til de vestallieredes ønsker om, at krigsafslutningen skulle føre frem til en løsning, der byggede på de politiske partiers genindsættelse.

Eisenhowers godkendelse og den faktiske besættelse

I slutfasen gik det pludselig meget stærkt, og jeg har derfor valgt dels at sammendrage forløbet i kronologisk »telegramform« dels at reducere de mange begivenheder, der - hvor berettigede man end vil betragte dem - måske står »i vejen« for de helt afgørende hændelser af årsag og virkning.

22. april

Berlin indesluttet af sovjetiske styrker.

22. til 24. april

Ebbe Munck og Nordentoft mødes i Stockholm med Dewing, Turnbull og Lippmann. Lippmann ønsker at diskutere Bornholms situation i krigens slutfase. Men hverken Dewing eller Turnbull ønsker at diskutere emnet. Begge er således i overensstemmelse med Eisenhowers direktiv til Montgomery.

23. april

Den Røde Flådes chef foreslår den sovjetiske generalstab at erobre Bornholm.

27. april

Eisenhower telegraferer til Montgomery og påpeger, at »forankring af de britiske styrker i Lübeck er af største betydning«.

3. maj

Churchill kræver omgående melding fra Foreign Office om Døssings angivelige aftaler med Moskva. Den britiske regering er stærkt irriteret over Frihedsrådets initiativer over for Moskva. Rygterne om disse initiativer kommer fra Kaufmann i Washington.

Heraf udledes, at også State Department i Washington har kendskab hertil. Det kan begrunde variationen i Eisenhowers direktiver til Montgomery: *»Det er vigtigt at få forankret de britiske styrker ved Lübeck, men intet må foretages i forhold til Bornholm uden SHAEFs accept.«* Dette foranlediger Montgomery til samme dag at udsende følgende signal:

*»Vi har bedt SHAEF om retningslinier med hensyn til øen Bornholm, som tilhører Danmark, men som ligger inden for den russiske operationssfære. Der er rygter om, at russerne har kastet deres øjne på øen« (»rumours that the russians have an eye on it«).*¹⁹

Endnu samme dag udsender 21. Armégruppe et særdeles detaljeret planlægningsdirektiv, hvori alle danske øer (samt Fehmern), men ikke Bornholm nævnes. Bornholm var imidlertid ikke glemt. I direktivets §13 stod:

*»På grund af mulige internationale implikationer skal der ikke foretages nogen aktion mod øen Bornholm uden forespørgsel til 21. Armégruppens hovedkvarter« (sign. Montgomery).*²⁰

Eisenhower sætter luftbårne styrker i beredskab til mulig nedkastning på Sjælland.

7. maj

Ved middagstid: sovjetiske fly bomber Nexø og Rønne.

Klokken 13.17: Eisenhower sender signal til general Dewing og forbyder ham at sende styrker til Bornholm.

Sidst på eftermiddagen: General Dewing videresender hovedindholdet af amtmand von Stemmanns rapport om de sovjetiske bombardementer til SHAEF. Samtidig meddeler han Eisenhower, at han nu har modtaget den danske regerings anmodning om at få standset bombardementerne og få vestallierede styrker til øen.

Aften: General Dewing informerer Eisenhower om, at Bornholm igen bombes samt, at der nedkastes flyveblade med opfordring til den tyske kommandant om at overgive sig.

8. maj

Formiddag: Bornholm bombes igen.

Eisenhower reagerer på general Dewings signal fra 7. maj ved at sende et signal til Den Sovjetiske Overkommando med følgende indhold:

*»SHAEF MISSION DENMARK rapporterer, at tyskerne på Bornholm kun har levnedsmidler til to dage og at plyndring er sandsynlig. På anmodning fra danske myndigheder foreslår vi at sende en styrke til Bornholm for at modtage derværende tyske styrkers overgivelse og arrangere tilførsel af levnedsmidler. Jeg udbeder mig hurtigt svar på, om sådan fremgangsmåde vil stride mod sovjetiske planer«*²¹

Sidst samme eftermiddag når information fra Stockholm frem til Foreign Office i London med bekræftelse på, at der ikke

¹⁹ Citeret i Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s.69.

²⁰ Ibid., s.68.

²¹ Citeret fra Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s. 72 (min oversættelse).

foreligger nogen aftale mellem Frihedsrådet og sovjetiske myndigheder om militært samarbejde.

9. maj

1. Eisenhower rykker russerne for svar på sit signal af 8. maj.

2. Først på aftenen modtager Eisenhower melding fra general Dewing: »Fem russiske hurtigbåde er ankommet til Rønne mellem klokken 15 og 16«²²

10. maj

Generalstaben i Moskva sender svar til Eisenhower:

»Som svar på Deres skrivelse af 8. maj, anmoder jeg om, at nedenstående omgående forelægges general Eisenhower:

»Fra Stettins, Danzigs og Kurlands opland kom de tyske tropper, der befinder sig på Bornholm. Denne ø ligger, som det vil være bekendt, 250 km øst for grænselinien for de sovjetiske væbnede styrkers operative rum. Som følge heraf og under iagttagelse af den tyske garnisonskommandants anmodning om levnedsmiddelasistance ved overgivelse til vore styrker besættes øen Bornholm af sovjetiske tropper.

Deres hengivne (sign. Antonov).«²³

Konklusion

Min konklusion om »Bornholm i Sovjetisk perspektiv« frem til bombardementerne og besættelsen af øen, er derfor, at det sovjetiske perspektiv fra tiden før Anden Verdenskrig handler om generelle politiske

opfattelser af Sovjetunionens muligheder for indflydelse i Østersøen, herunder den frie, henholdsvis kontrollerede passage gennem de danske stræder. Bornholm har ingen selvstændig plads i disse overvejelser. Denne opfattelse er fremherskende indtil Jermasjovs artikler i »Røde Flåde« i marts 1945. Artiklerne er symptomerne på, at de hidtidige generelt politiske overvejelser er transformeret til militær-operativ målfastlæggelse. Målfastlæggelsen har grundlag i oversendelsen af Semjonovs forslag af 8. januar 1945 til Dekanozov, via Molotov til viceforsvarsminister Nikolai Bulganin den 12. marts. Den militære forudsætning for udførelse af besættelsen er »på plads« fra den sovjetiske besættelse af Kolberg den 18. marts 1945. Der er således en tydelig »tidslomme« frem til den konkrete militær-operative målfastlæggelse i Vetrovs forslag af 13. april 1945. Jeg anser, at denne »tidslomme« er en konsekvens af Døssings ufrivillige sammenkobling af Frode Jakobsens direktiv med Vetrovs forslag om en dansk-sovjetisk samarbejdsaf-tale, tilsyneladende knyttet til Frihedsrådet. Montgomerys 21. Armégruppe kunne have udnyttet dette forspring til at også at modtage overgivelsen af de tyske styrker på Bornholm. Men som Døssing således for-sinkede russerne, kom den samme viden, kolporteret via Kaufmann over State Department til Eisenhower til at forsinke de vestallierede på grund af de mulige »Inter-nationale implikationer«. Skal jeg derfor lede efter en årsagskæde, må den hedde: »Frode Jakobsen-Døssing-Kaufmann«.

Den sovjetiske opgivelse af Bornholm

Men jeg har også stillet spørgsmålet: »Hvorfor forlod Sovjet Bornholm igen allerede i 1946?«

Man kunne forestille sig, at det enten var på grund af en ændring af Sovjetunionens strategiske opfattelse af øens anvendelse,

22 Denne melding stammer fra den danske marines efterret-nings tjeneste.

23 Citeret fra Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s. 73. (min oversættelse).

Thomas Døssing i Nexø under journalistbesøget 21. - 22. juni 1945. Foto Sv. Parkso, Bornholms Museum.

eller på grund af en ændring af NKIDs holdning til Østersøen og de danske stræders betydning siden 1945. Det er der i forløbet af Den Kolde Krig intet, der tyder på.

Så kunne man i stedet forestille sig, at det enten skyldtes amtmand von Stemanns be hjertede forsøg på at påvise den sovjetiske besættelses manglende legitimitet over for de sovjetiske kommandanter eller den danske regerings »stille diplomati«. Dette virker i storpolitisk perspektiv heller ikke sandsynligt.

Disse forhold udgjorde kun ligegyldige krusninger på overfladen af et dybt storpolitisk ocean. Krusningerne kan i bedste fald kun bruges til at afkode de begivenheder, der internt i Sovjetunionen havde med overvejelserne at gøre. Og for at blive i sammenligningen: Vi kan kun se disse krusninger og et par enkelte dønninger. Men hvad der gemmer sig under overfladen har vi kun meget lidt - og får måske aldrig bedre - kendskab til. Der foreligger næsten intet kildemateriale, der kan forklare eller blot belyse de sovjetiske overvejelser, der

førte til den pludselige rømning. Vi er derfor henvist til kvalificerede gætterier. Under de givne forudsætninger kan sådanne måske alligevel anvendes.

Beslutningstageren

Der kan ikke herske tvivl om, at opgivelsen af Bornholm i 1946 blev godkendt af Stalin personligt. Ingen beslutning af en sådan rækkevidde kunne gennemføres administrativt uden om ham. Og lad os lige vende tilbage til hans citater i begyndelsen af denne artikel. Det var deri, han begrundede Sovjetunionens interesse i at indgå en ikke-angrebspagt med Tyskland, som på den måde fik »ryggen fri« til felttoget mod vest i 1940. Stalin anså krigen mellem Tyskland og de vestallierede som en fordel for Sovjetunionen, da felttoget mod vest ville føre til en svækkelse af vestmagterne (og Tyskland). Men det var også deri, han sagde, at gevinsterne for Sovjetunionen bedre opnåedes ved den svækkelse hos modstanderen, der for en minimal indsats førte til politiske og territoriale gevinster for Sovjet. Vi ved i dag, at han brugte præcis den samme argumentation i de første år efter afslutningen Anden Verdenskrig især i forbindelse med Berlin-blokaden 1948.²⁴ Men efter hans opfattelse ville en splittelse mellem nu ikke blot England og Frankrig, men bedre mellem både USA, England og Frankrig blive den uundgåelige konsekvens af disse kapitalistiske staters uvilje mod at holde styrker i felten af en størrelsesorden, der kunne holde det besejrede Tyskland besat. Om det ikke skulle føre til direkte krig mellem disse tre nationer, var det hans overbevisning, at de vestlige zoner i Tyskland ville blive »sat billigt til salg«, når splittelsen mellem dem slog igennem.

Her bliver vi igen nødt til at vende tilbage

til Sovjetunionens særlige konstruktion: Når statens leder fremlagde et politisk dogme af denne art, ville det sovjetiske bureaukrati - in casu de sovjetiske efterretnings-tjenester - meget hurtigt rette sig ind på at tilvejebringe de informationer, der kunne underbygge lederens dogme. Derved ville de nemlig sikre sig selv. I »*Battleground Berlin*« er anført omfattende eksempler på, hvordan Sovjetunionens forskellige efterretnings-tjenester enten efterlevede dette princip eller blev nedlagt henholdsvis omorganiseret, hvis de fremkom med efterretninger, der modsagde lederens dogme.²⁵ Der er derfor god grund til at antage, at Stalin ikke havde planer om at søge en konfrontation med de vestallierede i Østersøen på det tidspunkt. Her skal samtidig betænkes den sovjetiske Østersøflådes alt andet end imponerende størrelse sammenlignet med US- og Royal Navy. Sovjetunionen havde simpelthen ikke tilstrækkelig sømiliter kapacitet til et sådant opgør.

Oven i denne styrkebetragtning skal lægges, at den amerikanske udløsning af de to atomvåben over Japan i krigens slutfase næppe heller bidrog til sovjetisk selvovervurdering.

Men vi bliver igen nødt til at betragte sovjets leder, nu blot i en indenrigspolitisk synsvinkel med samtidig reference til det tidligere anførte om paranoia som integreret politisk parameter:

Det havde absolut ikke undgået Stalins opmærksomhed, at Den Røde Hær i forbindelse med krigsafslutningen var kommet så tæt på de vestlige kapitalistiske landes styrker, at det kunne få afsmittende virkning på holdninger hos Den Røde Hærs personel, der kunne vise sig ødelæggende for personellet's loyalitet over for sovjetsystemet.

Dertil stod Stalin med en række højtplacerede marskaller og generaler, hvis ry i

24 Se Murphy, Kondrashev og Bailey: »*Battleground Berlin*«

25 Murphy, Kondrashev og Bailey: »*Battleground Berlin*«, s.xxv.

Den russiske general A. Jakusjov skridter fronten af foran de danske soldater fra 15. bataljon på kajen i Rønne, 5. april 1946. Foto Bornholms Museum.

hjemlandet placerede dem på en popularitetsskala, der kunne risikere at måle sig med eneherskerens, hvis indenrigspolitiske magtbase derved kunne svækkes. Disse forhold er ikke gætværk. Det er »kendt stof».²⁶ De bekræftes ikke mindst af de mange tiltag, som blev sat i værk af de sovjetiske kontraefterretningstjenester, som »jagtede« dissidenter i de væbnede styrker

i Østzonen, der havde kontakt til vestligt personel. I denne jagt veg man ikke tilbage fra »framing«-operationer²⁷ i et omfang, vi i Vesten har vanskeligt ved at forestille os.²⁸ Men samtidig underbygger de det tidligere argument om, at jo flere sovjetsoldater, man kunne få til »at gå i fælden«, jo mere aflæste diktatoren rigtigheden af sit dogme. Og samtidig kan endda hævdes, at antallet af

26 Ibidem, s.31

27 En operation, hvor en person anbringes i et miljø, der udgiver sig for det modsatte af, hvad det er, hvorved personen bringes til at føle sig sikker, og derved kan blamere sig selv.

28 Ibid, Afsnit.I, kap.2.

fangne dissidenter på en og samme tid underbyggede både hans opfattelse af kontraefterretningssystemets loyalitet og hans egen politiske paranoia.

Hans vigen tilbage fra en konfrontation med vesten havde derfor både en indenrigs- og en udenrigspolitisk dimension. Men den var ikke begrænset til Bornholm. Det er nødvendigt at medinddrage Sovjetunionens politiske adfærd i forhold til både Nordnorge og Iran.

For Norges vedkommende skal kort konstateres, at de sovjetiske styrker, der var rykket ind i Nordnorge, ikke forfulgte de tyske styrker, da disse trak sig tilbage til Sydnorge. De gjorde holdt. Og nordmændene tog meget tidligt direkte kontakt til Moskva og påpegede, at da der ikke længere var tyske styrker i Norge, var der ingen grund til, at der skulle være sovjetiske styrker. Når ses bort fra nogle sovjetiske ønsker knyttet til Bjørnøya og Svalbard, trak russerne sig hurtigt tilbage i juni 1945.²⁹

For Irans vedkommende var historien lige så prekær for Sovjetunionen. Ved krigens slutning var der både amerikanske, engelske og sovjetiske tropper i Iran. Sovjetunionen havde besat den nordlige del af landet med udbredte oliekluder (hvoraf en del ejet af British Petroleum, BP) og havde opbygget en lokalregering under en lokal kommunist, som man derefter beskyttede, og som gennemførte en lokal revolution, der mandede ud i et krav om selvstyre. Iran havde den 19. maj krævet de fremmede tropper ud af landet allerede den 2. marts 1946. Da Sovjetunionen ikke gjorde tegn til at ville følge anmodningen, tog Iran proble-

met op på udenrigsministerkonferencen i London i december 1945. Det førte heller ikke til nogen løsning, hvorfor Iran indbragte Sovjetunionen for De Forenede Nationers Sikkerhedsråd den 19. januar 1946. I februar rejste en iransk delegation til Moskva for at forhandle, men omsonst. Den afbrød forhandlingerne den 5. marts, og allerede dagen efter, den 6. marts lovede Molotov, at Sovjetunionens styrker ville forlade Bornholm. Og den 24. marts erklærede Moskva sig rede til at forlade Iran.³⁰

Sammenkædningen af disse tre spørgsmål kan findes i et brev fra Stalin til Djafar Pisjevari, lederen af den kommunistiske bevægelse i det nordlige Iran, overfor hvem han begrundet den sovjetiske tilbagetrækning således:

»Fordi tilstedeværelsen af sovjetiske styrker i Iran ville have undergravet fundamentet for vor befrielsespolitik i Europa og Asien. Englænderne og amerikanerne har sagt til os, at hvis de sovjetiske styrker kan blive i Iran, så kan de engelske styrker også blive i Egypten, Syrien, Indonesien og Grækenland, og de amerikanske styrker i Kina, Island og Danmark (Grønland). Derfor besluttede vi at trække vore styrker ud af Iran og Kina (Manchuriet) for at fratage englænderne og amerikanerne dette våben...«³¹

Og således er jeg ved vejs ende. Bornholms besættelse var en sovjetisk politisk ønskelig handling, improviseret på en militær vilkårlig tilvejebragt forudsætning. Øens opgivelse igen var betinget af, at Stalins dogme om modsætninger mellem de vestallierede viste sig ikke at holde stik!

29 Bent Jensen: »Den lange Befrielse«, s.223-225.

30 Ibid.; s.298-300

31 Ibid.; s.300.

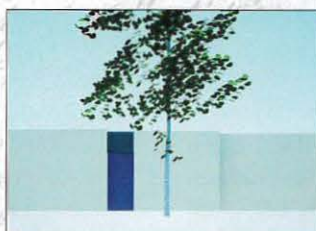
I have been thinking of you very much lately
 and wondering how you are getting on. I hope
 you are well and happy. I have been very busy
 lately but I have managed to find some time
 to write you. I have been thinking of you
 very much lately and wondering how you are
 getting on. I hope you are well and happy.
 I have been very busy lately but I have
 managed to find some time to write you.

- 1st of Jan 1891
 2nd of Jan 1891
 3rd of Jan 1891
 4th of Jan 1891
 5th of Jan 1891
 6th of Jan 1891
 7th of Jan 1891
 8th of Jan 1891
 9th of Jan 1891
 10th of Jan 1891
 11th of Jan 1891
 12th of Jan 1891
 13th of Jan 1891
 14th of Jan 1891
 15th of Jan 1891
 16th of Jan 1891
 17th of Jan 1891
 18th of Jan 1891
 19th of Jan 1891
 20th of Jan 1891
 21st of Jan 1891
 22nd of Jan 1891
 23rd of Jan 1891
 24th of Jan 1891
 25th of Jan 1891
 26th of Jan 1891
 27th of Jan 1891
 28th of Jan 1891
 29th of Jan 1891
 30th of Jan 1891
 31st of Jan 1891

Arkiv

Amerika.

Da flere fra Bornholm fornølgelig ere afskifte fra det Scandinaviske Hoved-Kontoir og have været sendes vel tilfredse, tilraades Under, som ville reise til Amerika, at henvende sig, enten til Herr **Hans Peter Dam** i Ronne eller til det **Scandinaviske Hoved-Kontoir**, som er i Nyhavn Nr. 13 i Aalborg.

Udvandrerarkivet på Bornholm

Af Lill-May Didriksen

Hjemkommet fra København i 1981 efter mere end 10 år i hovedstaden med uddannelse og arbejde måtte jeg se mig om efter en interesse på Bornholm, som fritiden kunne gå med. Tidligere bekendtskaber var for længst gået hen og blevet ikke eksisterende, så det var om at begynde forfra og gå i gang med noget, der kunne udfylde fritimerne.

Da min far døde i 1978, efterlod han sig i sin skrivebordsskuffe en stamtavle over familien Didriksen, der stammede fra Aaker. Stamtavlen var udført af arkitekt K. Thorsen i 1935 og trængte til en gennemgribende revision, da den var behæftet med flere fejl, endda en fejl, som jeg syntes var særdeles graverende, idet den fortalte mig, at min egen farmor, som jeg aldrig havde mødt, da hun døde allerede i 1921, ikke var min farmor, men at det var hendes søster, der var farmor til mig, og det kunne jeg ikke rigtig forholde mig til, selvom min farmors søster også var en elskelig dame.

Derfor tog jeg allerførst fat på at revidere og udvide stamtavlen over familien Didriksen.

Lill-May Didriksen var Søværnets første kvindelige officer, ansat i 34 år. Som det fremgår af artiklen er fritiden benyttet på en stor indsats med at indsamle data på de tusindvis af bornholmere, der udvandrede både til Amerika, Australien, Sydafrika og andre »eksotiske«
egne i verden.

I min fars skrivebordsskuffe lå ligeledes en kopi af et testamente. Testamenter har det med at blotlægge navne, som man måske ikke kender, eller som kun svagt huskes. Jeg var bekendt med, at min farmor havde to yngre brødre, som i tidlig alder udvandrede til Amerika og aldrig senere vendte hjem, hvilket jeg i min barndom syntes var mærkeligt.

Da den nye stamtavle voksede og voksede, gik der meget tid med at få den ført ajour, men samtidig med det arbejde eskalerede, begyndte interessen for Carl og Axel, min farmors to brødre, at melde sig.

Hvad fik to så unge mænd til at udvandre til Amerika? Hvor blev de af? Hvad beskæftigede de sig med derovre? Var de gift? Havde de børn? Og meget mere.

Og det blev så optakten til en meget lang og spændende tid med udvandringen til Amerika!

Jeg havde aldrig nogensinde forestillet mig, at så godt som al min fritid skulle gå med at sidde stille og lede efter oplysninger af alle mulige afskygninger, men det er det så blevet til. Det har været så spændende, at det til tider har været en hel besættelse. Den ene oplysning har taget den anden med sig, og hele tiden har tankerne været: kan jeg mon finde flere oplysninger?!! Trangen til hele tiden at samle og udbygge materialet har faktisk været som narkotika for mig.

Kartotek eller arkiv

Det gik meget hurtigt op for mig, at den opgave, jeg havde indladt mig på af egen fri vilje, stort set var uoverskuelig! Havde jeg anet, hvad jeg havde sat mig for, er det ikke sikkert, jeg havde fortsat med at søge oplysninger om bornholmere, der udvandrede. Men jeg har vist altid haft gang i store projekter, så da der blev ved med at dukke nye oplysninger op, var der ingen vej tilbage. Jeg måtte tage en beslutning!

Nu var spørgsmålet blot: skulle det være et kartotek med de vigtigste data på hver enkel bornholmer, der udvandrede, og som kun jeg selv kunne have nytte af, eller skulle det være et arkiv med forhåbentlig mange og gode oplysninger, som kunne komme alle de mennesker til gavn, der søgte deres familie eller slægtninge i de fremmede lande?

Det var vanskeligt at tage stilling til, og jeg havde brug for at tænke mig godt om. Så i første omgang valgte jeg noget midt imellem et kartotek og et arkiv: et seddelregister!

Den ene seddel blev lagt ovenpå den anden i den kommende tid. Alt blev samlet i en skotøjsæske, men det blev for meget for mig med alle de sedler. Af natur er jeg et ordensmenneske, og uorden er et irritationsmoment i min dagligdag. En dag vendte jeg bøtte på skotøjsæsken og spredte indholdet ud på spisebordet. Og så begyndte et større arbejde med at sætte sedlerne ind i et par mapper - efter alfabetisk rækkefølge, naturligvis! Se, så begyndte det at ligne noget, der kunne bruges.

Seddelregisteret voksede og voksede. Der blev brugt mange timer på Lokalarkivet under Bornholms Centralbibliotek, og hver gang en ny oplysning blev fundet, blev den indsat i mapperne. Men også de blev for små, og sedlerne var uensartede, så det stødte mine øjne i den grad, at der måtte ske et eller andet.

Nu var gode råd dyre. Jeg kunne ikke blive ved med at lave om på mine systemer, men hvordan skulle et nyt og forhåbentlig blivende arkiv så se ud?

Efter en længere tænkepause vågnede jeg en nat og havde fået ideen! Et »stamblad«!

Et »stamblad« skrevet over hver enkelt udvandret bornholmer og udvidet med de bilag, der nødvendigvis måtte komme til, når nye oplysninger blev fundet.

Der gik en længere periode med først at konstruere et »stamblad« og derefter overføre hele seddelregisteret til de nye blade. Det tager sin tid at indskrive ca. 1.200 sedler på en elektrisk skrivemaskine; computeren var opfundet på den tid, men ikke indkøbt af mig. På det område manglede jeg vist det, der hedder fremtidsvisioner! Efterfølgende kan jeg da godt more mig over min egen stædighed, men dengang var en elektrisk skrivemaskine en udmærket anordning efter min mening.

Malermester Jensens hustru og fem børn. Forrest til venstre sidder min farmors to brødre, Carl og Axel Jensen, der udvandrede til Amerika som ganske unge mænd. Foto Th. Spelling, Rønne.

Efternavn:	Møller
Fornavn:	Dorthea Elisabeth
Født:	09.12.1867 i Rønne
Døbt:	01.06.1868 i Rønne Kirke
Faders navn:	Jørgen Jensen Møller
Faders erhverv:	skipper
Moders navn:	Karen Anine Christine Dideriksen
Udvandredato:	26.05.1891
Bestemmelsessted:	New York
Skibsnavn:	Island
Erhverv ved udvandring:	Jomfru
Gift (dato/år/sted):	04.07.1894 i New York, Amerika
Gift med:	James Hale Chamberlain, født 22.09.1834 i Topsham, Vermont død 26.04.1919 i New York

»Stamblad« over
Dorthea Elisabeth Møller:

Øvrige oplysninger:

Kilde: Politiets Udvandrerprotokoller 1868-1940.

Husholderske. Efter besøg igen udrejst 16.06.1894 til New York med "Amerika".

Frue. Gift Chamberlain.
Efter besøg igen udrejst 05.10.1897 til New York med "Island".

Frue. Gift Chamberlain.
Efter besøg igen udrejst 05.09.1900 til New York med "Island".

Frue. Gift Chamberlain.
Efter besøg igen udrejst 28.06.1906 til New York med "United States".

Opholder sig i Brooklyn og gift med James Chamberlain ved moderens død (1910).
Kilde: Rønne Byfoged Arkiv.

Frue. Gift Chamberlain.
Efter besøg igen udrejst 30.10.1924 til New York med "Oscar II".

Frue. Gift Chamberlain.
Efter besøg igen udrejst 26.09.1928 til New York med "Oscar II".

Dorthea Elisabeth Chamberlain, født Møller døde 12.12.1937 i New York.

*Ingen oplysninger kommer af sig selv - så
der må graves i alt tilgængeligt materiale*

Vi er meget heldigt stillede i Danmark nu om stunder at kunne trække på så mange forskellige kilder. Men det var anderledes for 25 år siden, da jeg startede arkivet op. Da var der ret skrappe regler for, hvad der måtte offentliggøres. Arkivloven var en lov, der satte grænser. Der blev værnet om det enkelte menneskes privatliv, og der var fastsat tidsgrænser for, hvornår de forskellige informationer måtte oplyses. Det står tydeligt i min erindring, da Danmark indførte cpr. nr., og dette nummer skulle følge

det enkelte menneske. I mange år måtte man ikke se arkivalier, hvori der var angivet cpr. nr., for det var en identifikation. Det er stadigvæk i mange sammenhænge ikke tilladt at se oplysninger, hvori cpr. nr. indgår, men der er lempet meget på reglerne gennem tiden.

Ved den store udvandring havde det været vældig godt, hvis den rejsende havde kunnet identificere sig med sit eget nummer. Men sådan skulle det altså ikke være, og det har givet mig rigtig mange timers hovedbrud.

På et tidspunkt rejste så mange mennesker fra Danmark, at politiet åbenbart ikke

længere kunne overskue udrejsen. Derfor blev Politiets Udvandrerprotokoller oprettet. Det skete i midten af året 1868. Før den tid skal man være særdeles heldig med at finde frem til de mennesker, der forlod Danmark og hvornår. Nok hed det sig, at der skulle meldes afgang fra det sogn, hvori man boede, til det nye sogn hvor man flyttede hen, men det er bestemt ikke alle, der har været loyldige på det område. Som oftest henvendte man sig til præsten eller degnen, som derpå skrev afrejsen ind i pas- og tyendeprotokollen, men enten har det været glemsomhed, eller også har det været med fuldt overlæg, at det ind imellem ikke fandt sted. Det kunne tænkes, at der var en straf, man ville undgå og derfor forlod sognet i ly af natten uden at oplyse noget om, hvor i verden man rejste hen.

Gennem mit arbejde med udvandringen fra Bornholm er det sket adskillige gange, at jeg har fundet oplysninger om bornholmere, der døde i Amerika, hvor end ikke afrejsen fra Bornholm var oplyst.

Så kan det være vanskeligt overhovedet at være sikker på, at man har fat i den rigtige person.

Hvad satte hele den store udvandring i gang?

Guld! Der blev fundet guld i Californien i nærheden af byen Stockton i 1848.

De første bornholmere, der kom til området, var søfolk, som enten var rømmet fra deres skibe eller bare var afmønstret. Der findes enkelte beretninger om deres slid med at finde og vaske guld, men rygterne om guldforekomsterne bredte sig over hele verden i stor hast, og eventyrlystne mænd brød op fra deres respektive hjemegne og drog mod Stockton.

Guld og ædelstene samt udsigten til rigdom og måske berømmelse har altid trukket i mennesker, og gik det godt, så kunne man i ro og mag se en god fremtid i møde.

Men for størstepartens vedkommende blev det en skuffelse. Det var ikke alle, der kunne bukke sig ned og tage guld op fra gaderne, som nogle annoncer fortalte om.

Var guldgraveren heldig at finde blot lidt guld, så skyldte han sikkert allerede så meget væk for køb af hakke, skovl, vaskebalje til guldet, køkkengrej og telt, at han alligevel var på bar bund, når han fik betalt sin gæld. Blev der alligevel lidt guld eller penge til overs, var han et let bytte for andre guldjægere, der ikke gik af vejen for både at stjæle og slå ihjel. Der findes beretninger om nogle af de første bornholmere, som nåede guldområdet i Californien. Her fortælles bl.a. om, at enkelte blev frastjålet alt, hvad de møjsommeligt havde fået oparbejdet af kapital.

Selvom Amerika var det sted i verden, der trak mest i udvandrerne, må man ikke glemme at Australien, Canada, Argentina, Brasilien, New Zealand og Sydafrika også var rejsemål for udvandrere, men i betydelig mindre grad.

Mormonerne udvandring fra Bornholm

Nogle af de første udvandrere fra Bornholm tilhørte Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige.

Medlemmerne af denne kirke bliver sommetider kaldt for mormoner.

Den nye kirke begyndte deres missionering i juni 1850 i Danmark. Samme år blev 15 personer døbt ved nedsænkning i Øresund, og ikke lang tid derefter, allerede i 1851, ankom den første missionær til Bornholm. I løbet af ganske kort tid opstod der en menighed, der fortrinsvis havde deres medlemmer i områderne Aaker, Vestermarie, Nylars og Arnager. Da dåben foregik ved nedsænkning i vandet, blev Arnager brugt som dåbssted de første år. Men mormonerne fik en ikke særlig blid medfart, og det skyldtes for en stor del, at deres religion tillod en mand at tage sig mere end

Bornholms Avis.

En Umts- og Avertissementstidende.

Bladet trykkes hos

Rejsges, med og udgivet af G. G. Trede & Søn.

B o r n h o l m.

Kønne, den 2den Decbr. Det er Vissens
Læsere bekendt, at Publikum i Rønne forhindrede
Mormonerne fra at udbrede deres søgnagtige Lære
videre her i Menigheden ved gemytlig at kaste dem
vaa Døren. Derefter afrejste Hr. Jensen, han
havde rimeligvis faaet nok; men Andre kom isædet,
der have virket i Aker og Nylars. I Aker
skulle disse Mormonere imidlertid tvende Gange meget
alvorligt med „flaaende Argumenter“ være blevene be-
vægede, at man ikke taalte dem eller deres Løgne. Nu
huser de i Hjørteleiet Arnage, hvorfra man tør
haabe, de meget snart ville faae deres Rejsepas læst
og paaskrevet.

*Omtalen er fra 1851. Allerede i slutningen af året
1852 udvandrede de første mormoner fra Born-
holm.*

én hustru. Den ordning faldt aldeles ikke i
god jord i Danmark og bestemt heller ikke
på Bornholm, så de mennesker, der lod sig
omvende for at blive døbt, måtte lide den
tort at blive efterstræbt. Blev der holdt reli-
giøse møder rundt om i de små hjem, var
der stor sandsynlighed for, at de bornhol-
mere, der var mest imod den nye trosret-
ning, mødte op udenfor de steder, hvor mø-
derne fandt sted og kastede med sten, så
vinduesruderne knustes.

I Bornholms Avis- og Avertissements
Tidende er der i perioden 21. oktober 1851
til 6. februar 1855 8 små avisomtaler, der
med tydelighed fortæller om bornholmer-
nes opfattelse af mormonerne og deres re-
ligion.

På et tidspunkt fik mormonerne på Born-
holm nok af den til tider voldsomme uro og
forfølgelse, og da deres tro har været stor
og overbevisende, begyndte familierne at
tale om at udvandre til det nye land Ame-
rika, hvor staten Utah var blevet udpeget til

at skulle være samlingssted for hele ver-
dens mormoner.

Det må have været en hård tid for de
bornholmske mormoner at skulle bryde op
og rejse til et helt ukendt land, og samtidig
vide at de aldrig mere skulle gense forældre
og søskende.

Disse meget tidlige udvandring til
Amerika ved man faktisk en hel del om i
dag, fordi kirken havde deres egne udvan-
drerskibe. Hvert hold mormoner, der blev
sejlet den lange vej over til Amerika med
sejlskibe, fulgtes med rejsefæller og tros-
fæller fra de andre nordiske lande for at få
skibene fyldt op. Kirken lod udskrive pas-
sagerlister med navn, antal leveår, erhverv
og hvorfra de rejsende kom. Derfor har
man kunnet finde frem til de mormoner,
der var født på Bornholm eller i det mindste
havde deres sidste opholdssted på øen. Pro-
blemerne var, som så mange gange før, at
den enkelte rejsende ikke skulle oplyse fød-
selsdag, år og sted på Bornholm, men blot
sidste opholdssted. Det har givet mig man-
ge hovedbrud at få sat de rigtige mennesker
til at udrejse. For på den tid brugte man
drengenavne som Hans, Peter og Anders
tillige med Kirstine, Christine og Caroline
som pigenavne til mere end halvdelen af
øens børn. Ikke mange familier her på
Bornholm havde udprægede eller specielle
navne. De fleste hed Jensen, Pedersen og
Hansen, hvor så pigerne, for at gøre det
endnu mere kompliceret, fik faderens for-
navn og blev kaldt Jensdatter, Pedersdatter
og Hansdatter, og hvor efternavnet kun
sjældent blev anvendt.

Da jeg begyndte at interessere mig for
udvandringen fra Bornholm, var det kun
muligt at finde mormonernes navne, hvis
de havde meldt afgang til præsten eller deg-
nen i det pågældende sogn, hvor de opholdt
sig. Men jeg var så heldig, at der blandt
Bornholms Slægtshistoriske Forening (se-
nere omdøbt til Bornholms Slægts- og Lo-
kalhistoriske Forening), var et medlem med

stærk tilknytning til mormonkirken i Rønne. Det lykkedes mig at få tilladelse til at sidde i kælderen under kirken på Herman Blemsvej i Rønne i flere dage og studere medlemsprotokollen over mormonerne på Bornholm fra dengang, det hele begyndte, og via de oplysninger, som jeg havde brug for, var det muligt at finde frem til familiernes sammenhæng. Det var alligevel ret besværligt, fordi pattebørn ikke blev anført ved udrejse, og mange af børnene var pludselig blevet yngre end deres faktiske antal leveår. Det var spørgsmålet, om faderen, der skulle indskrive familien, kunne huske børnenes alder, for dengang var der meget ofte store børneflokke med op til 8-10 børn i hver familie. Det kunne også hænde, at man gerne ville skorte lidt på billetprisen til Amerika, da børn under en bestemt alder fik rabat på billetprisen. Lad mig skynde mig at tilføje, at nøjagtig det samme gjorde sig gældende på de skibe, der sejlede med alle de andre udvandrere. Kunne man komme til at slippe lidt billigere med billetten, gjorde det bestemt ikke noget. Mange gange har jeg siddet og ledt efter mindreårige børn, som faktisk var både 3 og 4 år ældre end det, der stod i passagerlisterne, og så blev det til virkelige udfordringerne. Der er sågar sluppet børn med til Amerika, der aldrig har været indskrevet til udvandring. Komplikationerne har været mange, men de er hen ad vejen heldigvis blevet løst. På et tidspunkt så det virkelig meget sort ud at få en enkel pige på ca. 12 år placeret i den rigtige familie. Der gik lang tid med at revidere og krydsrevidere mine notater, indtil der pludselig viste sig en løsning. Pigen havde mistet sin far, og moderen havde giftet sig igen, så da pigen rejste til Amerika sammen med sine yngre søskende, der var af moderens andet ægteskab, blev stedfaderens navn brugt som pigens efternavn for at gøre det hele lettere for familien. Så er det om at være vedholdende med sine søgninger og ikke give op. Men det er jo også det,

der giver kolorit og spænding, ikke at vide, hvor man ender henne.

Ethvert skib der farer til søs, skal skrive logbog over hændelser undervejs. Således opfyldte mormonskibene også deres forpligtigelser, idet der for hver rejse blev skrevet om fødsler, vielser ombord blandt passagererne, om udbrud af smitsomme sygdomme, så som tyfus, og om dødsfald.

I de tidligste år af den store udvandring foregik al sejlads med sejlskibe, og en overfart fra Danmark til Amerika kunne tage adskillige uger, ja måneder, hvis vejret ikke var gunstigt. Opholdet under dæk i dårligt vejr har været ganske forfærdeligt. De sanitære forhold har været uden sidestykker, idet al nødtørft foregik i trækar eller træspande. Intet rindende vand og ingen vask af hverken personer eller tøj. Lus og lopper havde kronede dage og var næsten faste gæster i sengene og på kroppene. Samtidig har søsygen været udbredt, og med den lugt sådanne opkastninger kan medføre, må det virkelig have været en lidelse at være sammen med så mange mennesker.

Det er intet under, at gamle mennesker og små børn bukkede under i de omgivelser. Læser man beskrivelserne fra de forskellige rejser, findes der næsten ingen overfarter uden at døden har været ombord i skibene og taget for sig af svage og syge emigranter.

Ved dødsfald ombord var der ikke mulighed for at opbevare de afdøde, og begravelsen måtte foregå i havet, hvilket kan virke meget skræmmende. Der er særlig én episode fra et af de første mormonskibes rejser til Amerika, der har prentet sig ind i mit hjerte. En mindreårig bornholmerpige døde undervejs. Man var kommet så langt på rejsen, at land var i sigte. Derfor blev det besluttet, at bringe pigen iland og begrave hende. Det i sig selv var jo meget betænksomt af skibets kaptajn. Der blev sat en båd i vandet, og pigen blev bragt ind til

bredden. En grav blev i hast gravet - ikke i jord, men i en sandbanke, - for det var ud for Mississippifloden. Beretningen fortæller ikke noget om, hvem der har været med i båden. Men begynder man at tænke over valget af gravplads til den lille pige, så skal der ikke megen fantasi til at forestille sig, at når tidevandet stiger og falder, vil hun hurtigt blive ført ud i havet og forsvinde! Navne på de døde ombord er ikke altid medtaget i skibets logbøger, men måske kan man være heldig at finde dem på anden måde; måske ved at læse dagbøger, som nogle af de rejsende heldigvis skrev undervejs.

Udvandringen før 1868.

Det frustrerede mig i den grad, at de første bornholmere, der udvandrede, blot rejste ved at melde afgang fra sognet, de boede i. Eller gjorde de? Det er sikkert sket mere end én gang, at »en forglemmelse« har været gennemtænkt.

På et tidspunkt var jeg så heldig at møde den nu forhenværende leder af Udvandrerarkivet i Ålborg, Henning Bender og hans hustru på Lokalararkivet. Jeg må sandsynligvis have klaget over min manglende viden om de bornholmere, der udvandrede før 1868, for på forunderlig vis fortalte Henning Bender mig, at han måske kunne afhjælpe nogle af mine frustrationer. På Udvandrerarkivet i Ålborg havde man nogle film over den indirekte udvandring fra Altona, nær Hamburg i Tyskland, hvorfra mange rejste. Jeg var bekendt med, at der fandtes to forskellige rejsemåder: den direkte, som udgik fra København, og den indirekte som meget ofte udgik fra Altona over Hull i England eller over Liverpool, ligeledes i England. Det var absolut ikke normalt, at Udvandrerarkivet i Ålborg udlånte de omtalte film, men da jeg boede så langt væk som på Bornholm, ville Henning Bender gøre en undtagelse, mod at jeg hur-

Bornholms Avis.

En Amts- og Avertissementstidende.

Gaar og trykkes Morgens.

Holgerstr., trykt og udgivet af G. G. Tryde & Søn.

Herved bevidne vi Undertegnede, at vi, forsaavidt som vor Rejse endnu har været, ere blevene saavel godt modtagne som reelt behandlede, og takke vi saavel Hr. Grosserer Hornemann som Hr. Uhrmager Dam i Rønne for den gode Behandling som er bleven os tildeel.

J. Foltmann. S. M. Petersen.
Niels Lang Petersen. Peter Møller.
Hans M. Køfoed. Hans Ipsen.
Johan Chr. Rafsch. Laurits D. Møller.
Marius Pihl. Mathias Pedersen.
Carl Ipsen. Madam Hansen.
Marie Møller. Jens Rønne.
Petrea Grønlund. Elise West.
Hans Mogenssen. Frederik Diefen.
Peter Grønlund. Peter Beck.
Jacob Holtan. S. P. Hansen.
Chr. M. Hansen. Peter Petersen.
Hamburg den 4de Mai 1866.

Omtalen er fra 1866. Det var før politiets Udvandrerprotokoller blev indført.

Bornholms Avis.

En Amts- og Avertissementstidende.

Gaar og trykkes Morgens.

Holgerstr., trykt og udgivet af G. G. Tryde & Søn.

Amerika.

Da flere fra Bornholm fornylig ere afreiste fra det Skandinaviske Hoved-Kontoir og have været særdeles vel tilfredse, tilraades Andre, som ville rejse til Amerika, at henvende sig, enten til Herr Hans Peter Dam i Rønne eller til det Skandinaviske Hoved-Kontoir, som er i Nyhavn Nr. 13 i København.

Annoncering i avisen fra 1866.

tigst muligt returnerede filmene. Det var som om en appelsin dumpede ned i min turban!

Og så sad jeg igen mange dage på Lokalkivet og kørte filmene igennem. Der var gevinst adskillige gange, og jeg fik heldigvis en hel del bornholmere føjet til mit arkiv. I det hele taget har jeg haft megen gavn af at korrespondere med Udvandrerarkivet i Ålborg. De ligger inde med de mest spændende dansk-amerikanske aviser, man kan tænke sig, blot ærgerligt at aviserne ikke er filmet, for der er guldgruber af oplysninger at komme efter.

Udvandringen efter 1868

Ved indførelsen af Politiets Udvandrerprotokoller i midten af 1868 blev det betydelig lettere at finde frem til den enkeltes udvandring. Der skulle oplyses navn, fødested eller sidste opholdssted, alder og erhverv. Samtidig blev der skrevet kontrakt på rejsen til bestemmelsesstedet. Kontraktnummeret var det samme for hele familien, hvis den rejste samlet. Men alligevel var der faldgruber, for det navn man oplyste, kunne være et af måske fem fornavne, og moderens efternavn var ikke hendes døbenavn, når hun var gift, men derimod mandens, så det har ofte været et sandt puslespil, at få styr på enkeltpersoner, såvel som på familier.

Takket være Udvandrerarkivet i Ålborg, blev Politiets Udvandrerprotokoller affotograferet og kopier sat til salg. Der gik heller ikke lang tid, før Lokalkivet købte materialet, og det kan vi i dag takke daværende leder af Bornholms Centralbibliotek, overbibliotekar H. C. Larsen for. Han var i den grad Lokalkivet en god mand, og man kan roligt sige, at netop det arkiv var »hans barn«. H. C. Larsen interesserede sig meget for lokalområdet Bornholm og det lokale stof, og han var stor fortaler for at tilføre arkivet så mange arkivalier og hjælpemidler som muligt. Det var også H. C.'s fortje-

Navn:	<u>Rasmussen, Hans J.</u>
Erhverv:	Tyende
Hvor født eller sidste opholdssted:	Bornholm
Antal år:	22
Bestemmelsessted:	Spencer, Iowa
Kontrakt forevist (udvandret):	3/3-1882
Udvandrerens navn:	"Geiser"

Ovennævnte var alt hvad en udvandrer skulle oplyse til Politiets udvandrerprotokoller. Det er ud fra disse sparsomme oplysninger, jeg har måttet finde frem til hver enkelt person, og i sagens natur har det været lidt af et større »puslespil«.

neste, at han lod to langtidsledige trække alle de oplysninger ud, der var at hente om de mennesker, der udvandrede fra Bornholm. Alene det var et stort arbejde, da politiets arkiv rummede mere end 300.000 indskrivninger. Udtrækkene blev indskrevet på kartotekskort, og det er så grundlaget for mit videre arbejde.

Et særligt rum bag Lokalkivet blev indrettet til de arkivalier, som enkeltpersoner eller foreninger til stadighed afleverer til glæde for eftertidens slægtsforskere og andre, der kan få nytte af det. Her kan man dykke ned i ensartede og pænt mærkede kasser og studere indholdet, der strækker sig over alverdens interesseområder. Udvandringen er bestemt ikke nogen undtagelse, og jeg har da også fundet både rejsebeskrivelser, amerikanske breve sendt til familien herhjemme og meget andet relevant materiale.

Da bornholmerne rejste ud - rejste svenskerne ind

Filmen »Pelle Erobreren« er en fantastisk dejlig film! Og det er filmen »Udvandrerne« også. De giver hver på deres måde et indblik i, hvor dårligt det gik i det sydlige Sverige med hensyn til at skaffe både mad og arbejde i slutningen af 1800-tallet. Værst stod det til i Skåne, Halland og Blekinge. Sulten og nøden var stor, og mange fami-

lier kunne ikke skaffe penge nok til billetterne til Amerika for at komme væk fra den fattige hverdag. Hvad gjorde de så? De så sig om efter et sted, der lå nærmere, hvor tilværelse så mere tålelig ud.

Så da bornholmerne udvandrede til Amerika - indvandrede svenskerne til Bornholm!

Over lang tid ankom der svenskere til øen, nogle som sæsonarbejdere, der igen rejste tilbage til Sverige efter en sommers arbejde; andre slog sig ned permanent og blev efterhånden integreret i det bornholmske samfund. De svenskklingende navne blev mere eller mindre udfaset og erstattet af danske navne. For nogle svenskeres vedkommende var hovedformålet at tjene penge så hurtigt som muligt, for derefter igen at forlade Bornholm og rejse til Amerika. For det meste beholdt de svenskere deres fødenavne, og da de rejste videre, var de forholdsvis lette at få øje på i Politiets Udvandrerprotokoller. Men der var nu også en del svenskere, der efter flere år på Bornholm, alligevel valgte at udvandre. De svenskere havde i den forløbne tid ofte stiftet familie og endog giftet sig med en bornholmsk ægtefælle. Børnene i ægteskabet blev ikke så sjældent døbt med danske navne, og hvis ikke husfaderen havde ændret sit efternavn Jönsson eller Pettersson til Jensen eller Petersen hen ad vejen, så blev børnene som oftest døbt med det dansk-klingende efternavn.

Derfor kan det den dag i dag være ret vanskeligt at gennemskue at for eksempel en mand, der udvandrede under navnet Niels Jensen, som jo er et pære dansk navn, faktisk dækker over en svenskfødt mand ved navn Nils Jönsson. Men da jeg har valgt at medtage alle, der udvandrede fra Bornholm i arkivet, så måtte der oprettes en særskilt afdeling, hvor de svenske udvandrere kunne få deres plads. Derfor er Bornholm blevet det område i Danmark, hvorfra der udvandrede flest pr. 1.000 indbyggere.

Avisernes righoldige oplysninger

Forstå det, hvem der kan! Aviserne er hastigt på tilbagegang til fordel for Internettet. Naturligvis lever vi i en anden tid nu, end da vore bedsteforældre og forældre levede, men havde den trykte avis ikke været opfundet, var mange oplysninger gået tabt. Derfor er det et sandt eldorado af informationer, der ligger i de tre bornholmske dagblade.

Bornholms Avis.

En Umts- og Annoncements-tidende.

Blire og trykkes hos

Redigert, trykt og udgivet af H. G. Tvede & Søn.

Ifølge Meddelelse fra Udenrigsministeriet er der tilfaldet **Frøken Anna Sophie Clausen** „af Bornholm“ en Arv efter en i New Orleans afdød dansk Mand, Peter M. Peterson. — Den paagjældende Arving opfordres herved til uopholdelig at melde sig og legitimere sig for Amtet.

Bornholms Amt den 11te Oktober 1886.

P. Sølten.

Det var ikke alle der havde en »rig onkel« i Amerika, men det ser ud til, at frk. Clausen hørte til de heldige.

Helt tilbage fra 1828 og op til vore dage er aviserne udkommet og samlet sammen, så der ligger et eksemplar af hver avis i Lokalkivet. Alverdens informationer af international, national og lokal karakter stilles til rådighed for de mennesker, der søger oplysninger om tidligere tider. Således er da også mange oplysninger om de bornholmske udvandrere fundet i aviserne og tilføjet Udvandrerarkivet på Bornholm. Det har taget år, at gennemlæse aviserne, og der er stadig aviser, der skal læses, men det går ligeså langsomt fremad.

Returbreve

En af de første gange jeg faldt over ordet returbreve var i Bornholms Avis og Avertissementstidende, da jeg sad bøjet over en af de utallige gamle aviser, som gennem årerne er blevet pløjet igennem. Avisen var fra et af de første år i 1860'erne.

Det viste sig, at familierne rundt om på Bornholm i mange år naturligvis havde korresponderet med deres respektive mænd, brødre eller måske med en forlovet, som var sømand. På de tider var der ingen telegrafforbindelse til rådighed ude på de små steder, hvor skibene ankom, og skulle familien i forbindelse med sømanden, måtte der skrives rigtige breve. Let var det ikke at opretholde forbindelsen, og det må konstateres, at brevene kunne være længe undervejs, og det skete da også, at et brev

ankom til det pågældende modtagersted lang tid efter, at sømanden og hans skib var afsejlet mod en ny destination. Så måtte selv samme brev returneres til afsenderen, hvis der i det hele taget var skrevet afsender på. Der kunne gå måneder, før brevet igen nåede Bornholm, og da var det, at Bornholms Avis og Avertissementstidende engang imellem bragte en liste over breve, der var kommet retur.

Da bornholmerne udvandrede, var der naturligvis mange breve, der krydsede de store have både fra familien herhjemme, men også fra dem der drog ud. Også disse breve ser man komme tilbage til Bornholm, fordi de ikke har kunnet blive afleveret. Årsagerne kan have været mange. Den, der skulle modtage brevet var rejst et andet sted hen og havde ikke »meldt flytning«. Mange mennesker rejste bare uden at fortælle, hvor de agtede sig hen. Andre døde og blev begravet, uden at familien hjemme på Bornholm nogensinde blev underrettet. Det sidste hørte nok de tidligste tider til, da man endnu ikke havde helt styr på »infrastrukturen«, og derfor er jeg et par gange faldet over små notiser i et af de bornholmske dagblade, der fortæller, at man savner efterretning om en eller flere personer, som herefter betegnes som forsvundne eller »borteblevne«.

Nåede de returnerede breve igen til Bornholm, kunne man så gå ned på bladets kontor og få sit eget brev udleveret mod betaling! Sådanne breve kunne være år undervejs, og modtageren fik naturligvis aldrig kendskab til indholdet.

Betydningen af ordet »bortebleven«

Som oftest høres ordet »bortebleven« i forbindelse med en sømand, der forliser og bliver ude på havet, men faktisk havde ordet også stor betydning under udvandringen. Hvis en lovformelig gift hustru havde en mand, der rejste til Amerika for at søge

Bornholms Avis.

En Anst. og Avertissementstidende.

Stiftet og trykt af H. G. Thomsen & Søn.

Redigert, trykt og udsat af H. G. Thomsen & Søn.

1861. Fredagen den 15de Februar. 1861.

Retour-Breve.

Jens P. Petersen i Roune, fra Natirfeby, franco.
J. Jacobsen Holtoug i Californien, fra Alinge, 9 St.
Anders Lind Wiistep i New-York, 9 St. Jørgen
Kenne paa Island, 4 St. J. P. B. Olsen i Hull,
9 St. N. P. Kaas i Amsterdam, fra Hasle, 17 St.
Lars A. Kofod paa Hæerne, fra Næve, 6 St. Jens
P. Sommer i Aarhus, franco. Hans P. Rasmussen
i Malmø, 8 St. J. P. Kaas i New-York, 9 St.
M. P. Larsen i Amerika, fra Kenne, 9 St. Capt.
M. J. Ipsen i Charlestown, 9 St. William Howard
i Californien, 9 St. A. G. Sørensen i New-Orleans,
9 St. Erik Christensen i England, 9 St. Svend
Nansen i Curru, 9 St. Svend M. Wiistep i
England, 9 St. Hans Andersen i London, 9 St.
Capt. H. G. Kemwick i Rotterdam, 9 St. J. Riis i
Hasle 6 St. H. G. Kaas i Illinois, 9 St. Andres
Andersen i Worcester, 9 St. Anders Rasmussen i
New-Orleans 9 St. Svend Helligsen i Hamborg,
4 St. Dorte S. Christensen i Hærrisør, 6 St.
Føranførte Breve kunne af Afsenderen eller Adressaten
affattes herpaa Contoiret, mod Erklæggelsen af den
anferte Porto.

Kenne Postcontoir den 8de Febr. 1861.

A. Herbst.

Bornholms Avis annoncerede med returbreve. Tænk at man skulle betale for at få sit eget brev tilbage.

Bornholms Social-Demokrat

No. 37 Frihed — Lighed — Retfærdighed Udgik den 19. April Prisen for det første Hefekort 1887

Forsvundet i Amerika.

I »Statstidende« indstævnes en Bornholmer, *Anton Sigfred Petersen*, der i 1873 rejste til Amerika, og som man ikke har hørt fra i 46 Aar. Hvis Manden lever, er han nu over 90 Aar. Han skal møde paa Domhuset i Nexø den 15. November i Anledning af, at hans Slægtninge kræver 7887 Kr., der indestaar i Aakirkeby Sparekasse paa hans Navn, udbetalt.

Her er blot ét eksempel på en forsvunden bornholmer. Med jævne mellemrum blev der indrykket notiser om forsvundne eller borteblevne personer. Som oftest skete det i forbindelse med forældrenes død herhjemme.

arbejde nogle år, og han aldrig mere dukkede op herhjemme eller lod høre fra sig, så skulle der gå rigtig mange år, før hustruen kunne få skilsmisse og gifte sig igen.

Så længe der ikke fandtes papirer på at manden var død og begravet, måtte hustruen gå i uvished og vente, ikke kun på at få manden »mortificeret«, men også vente på de penge til underhold, der aldrig dukkede op. Mere end én gang har jeg kunne læse i de bornholmske folketællinger, at hustruen med sine børn levede af fattighjælp herhjemme, fordi manden aldrig lod høre fra sig.

Enkeltbillet til Amerika

Det er ikke så lidt, man får kendskab til, når man gennem 25 år har beskæftiget sig med udvandringen fra Bornholm.

Flere gange er jeg faldet over oplysninger om mænd, der over hals og hoved er udvandret, fordi de har gjort en pige med barn. Og hvordan kan jeg så vide det?

I kirkebøgerne findes af og til en bemærkning om, at der ved barnets fødsel er udlagt en barnefader, der for længst er rejst til Amerika! Eller en mand er blevet udlagt som værende far til det ufødte barn, og at han ikke ønsker at gifte sig med barnets moder. Så var det vist bare om at tage benene på nakken og komme af sted, og så kan der stå som bemærkning ved barnets fødsel: rejst, hvorhen vides ikke!

Der kan naturligvis være forskellige måder at komme af sted på. Det kan være frivilligt, men det kan også være ved tvang.

Foregik det frivilligt, var manden måske i stand til selv at betale billetten til Amerika, ellers måtte han ud at låne sig frem hos gode venner eller familien, for så senere at tilbagebetale pengene.

Bornholms Avis

og

Amtstidende.

Fredeag Aften den 1ste Juni 1887.

Fra Euanefe skrives til „Vh. Dagbl.“ En ung Mand (ca. 30 Aar gl.) her fra Byen, der med Dampskibet „Thingvalla“ som Passager var paa Veien til Amerika, har ifølge indløben Underretning fra Skibets Fører sprunget over Bord paa Reisen og druknet. Fra Damperen udfastede man Redningsboier, men disse vilde han ikke mo tage, hvorfor der sattes en Baad ud, som ogsaa fik fat paa ham og bragte ham om Bord i Damperen, men desværre som Lig. Den afdøde's Forældre ere bosiddende i Euanefe, hvor Faderen er Fister.

Man kan kun gisne om, hvad der har fået en ung bornholmsk mand til at springe overbord fra udvandrerskibet »Thingvalla«.

Men det kunne også hænde, at det var en meget vred »kommende svigerfar«, der betalte billetten med den klausul, at han aldrig mere ville se den formastelige for sine øjne!

Andre tilfælde, hvor »enkeltbilletten til Amerika« blev brugt, var af myndighederne. En person, der havde forbrudt sig mod loven, kunne det være godt at slippe af med, så i stedet for at have ham til at sidde i fængsel over lang tid og »bespise ham«, blev det indimellem til denne enkeltbillet. Så var man af med ham! Til gengæld blev Amerika i perioder oversvømmet med disse ikke ønskede personer, som kom tilrejsende fra alverdens lande, indtil myndighederne i Amerika fik nok, og satte en stopper for det.

Hjælp til de bornholmske efterkommere i udlandet

Lokalarkivet har gennem mange år besvaret breve fra efterkommere af bornholmere, der udvandrede. Efterkommerne har fortrinsvis bedt om oplysninger på oldeforældre, bedsteforældre eller slægtninge, og en dag for ca. 20 år siden spurgte Sigrid Eliassen, som bl.a. forestod Lokalarkivet, om jeg ikke kunne besvare et brev, der var kommet fra Amerika. Oplysningerne blev trukket frem, besvaret og sendt, men der kom jo flere breve, og pludselig befandt jeg mig midt i en større korrespondance med mennesker, jeg ikke kendte. Det var spændende hver gang at se, om det lykkedes at fremdrage de oplysninger, der blev spurgt efter. Alt dengang foregik pr. brev, men senere hen begyndte forespørgslerne også at dukke op på min private mailadresse. Det viste sig, at mit navn og min mailadresse »cyklede« rundt blandt slægtsforskere i Amerika. Så gennem de sidste 20 år har jeg besvaret omkring 180 henvendelser. Det har været rigtig lærerigt, og desuden har jeg på den måde modtaget mange nye oplysninger om bornholmere, der udvandrede.

Udelukkelse af familiemedlemmer

Hvis man går i gang med slægtsforskning, må man gøre sig helt klart, at der kan fremkomme oplysninger, som aldrig før har været omtalt i familien. Det være sig alt fra børn, født udenfor ægteskabet, et familiemedlem der har siddet i fængsel af en eller anden årsag, ja selv voldtægt og mord kan komme til overfladen.

Her er et eksempel, jeg selv har været vidende til.

Som så ofte før gik jeg en eftermiddag for nogle år siden op på Lokalarkivet. Der sad et par yngre mænd og talte amerikansk sammen. Det viste sig, at det var amerikanske soldater udstationeret i Tyskland. Den ene af dem, som bar det bornholmskklingende efternavn Bidstrup, havde en forfader, der var født på Bornholm, og som var udvandret til Amerika. Nu ville den amerikanske soldat gerne vide lidt mere om slægten, og før jeg vidste af det, var jeg dybt involveret i at hjælpe med at finde frem til de ønskede oplysninger.

I nogle optegnelser, som han bragte med sig, stod der, at den udvandrede hr. Bidstrup var blevet gift på Bornholm og havde fået en datter. Med disse nyttige oplysninger til rådighed var det let at finde datterens fødsel og moderens navn. Men det, som amerikaneren ikke kunne forstå var, at hr. Bidstrup var taget til Amerika alene og havde efterladt kone og barn på Bornholm. Måske var hans første kone død? Men hvad så med barnet? Samme hr. Bidstrup giftede sig i Amerika, og det var derfra amerikaneren stammede.

Meget hurtigt stod det klart, at hr. Bidstrup var blevet udlagt som barnefader. Han var aldrig blevet gift med pigens moder. Det i sig selv var en slem streg i regningen for amerikaneren at høre. Man kunne tydeligt se på ham, at den oplysning ikke bekom ham vel. Jeg fortsatte min søgen efter pigen og måtte for anden gang forklare

amerikaneren, at der var endnu en oplysning, der måske ikke var den bedste for ham. Han så ikke særlig glad ud, da den meddelelse kom. Hr. Bidstrups datter udenfor ægteskab var blevet mor i en meget ung alder, og også her var der tale om en udlagt barnefader! Der gik ikke ret lang tid fra den oplysning blev givet, til de to amerikanere pakkede sammen, brød op og forlod Lokalarkivet. Havde jeg vidst, hvad jeg senere skulle fremdrage af oplysninger, burde jeg aldrig have tilbudt yderligere assistance. Men bordet fangede og nogle dage senere søgte jeg videre, som jeg havde lovet. Det viste sig, at datteren havde fået i alt 6 børn, hvor kun det første af dem havde hr. Bidstrup som far. Alle 6 børn var født udenfor ægteskab og der var udlagt flere forskellige barnefædre. Det var bestemt ikke med glæde, jeg mailede disse oplysninger til den unge amerikaner, og naturligvis hørte jeg aldrig mere fra ham.

Den forkerte forfader

For et par år siden gik jeg som så mange gange før en tur på Lokalarkivet for om muligt at finde nye oplysninger om de bornholmske udvandrere. I arkivet sad et ægtepar fra Amerika, der var ankommet til Bornholm et par dage i forvejen. Søde og behagelige mennesker der fortalte, at de havde været rundt på øen og var meget begejstrede for naturen og de små huse ved vandet, men de var kommet til Bornholm for at finde oplysninger om fruens bedstefar, der var udvandret til Amerika og havde stiftet familie derover. Nu var de opsatte på at finde yderligere oplysninger på Bornholm og måske finde frem til, hvad der havde drevet deres bornholmske udvandrer til Amerika, for her var da så ganske dejligt over, mente de.

Dagen i forvejen havde de besøgt en mølle i Aakirkeby, hvor fruens oldefar havde arbejdet indtil sin død. Det var tydeligt at høre, at de var stolte over, at møllen havde været omdrejningspunktet i oldeforældrenes liv.

En journalist havde allerede fået færden af en god historie, og der ville blive bragt et stykke i avisen dagen efter. Nu sad de så i Lokalarkivet for at finde oplysninger, de kunne hæfte på deres slægtshistorie. Havde jeg mon mulighed for at hjælpe dem lidt? Jo da, det skulle nok kunne lade sig gøre, så vi gik i gang sammen. Før de rejste til Bornholm, havde de i Amerika været på nettet for at finde lidt frem, og det var absolut ganske fint. Internettet er blevet et fantastisk hjælpemiddel, også hvad slægtsforskning angår, men i dette tilfælde skulle det vise sig, at ægteparret var kommet gevaldigt på vildspor!

Med de oplysninger jeg fik til rådighed, som var et udtræk fra internettet, gik jeg i gang med opgaven. Men jo mere jeg søgte, desto mere mistænksom blev jeg, for uanset hvad jeg trak frem af oplysninger, var

Bornholms Tidende

No. 232

Tirsdag den 22. oktober 1982

87. Argem

Død i USA

Det danske Brodersamfund i Amerika meddeler, at Rudølf Kofoed, New York, er afgået ved døden som følge af en hjertelidelse — 78 år gammel.

Afdøde, der var født i Rønne, havde boet i New York i ca. 30 år, og han havde siden 1929 været medlem af brodersamfundet, hvorfra han får det bedste eftermæle.

I gennem mange år kunne man læse dødsannoncer i de bornholmske aviser over bornholmere, der døde i Amerika eller i et af de andre lande, hvortil de udvandrede. Familien herhjemme delagtiggjorde øens befolkning i tabet af deres kære, også selvom der var gået mange år siden de forlod Bornholm.

det i hvert fald ikke den pågældende mølle, jeg kom frem til.

Da jeg havde krydsrevideret mine egne udtræk fra kirkebøger, folketællinger og skifter, viste det sig, at der fandtes to mænd med samme navn, og de var begge to udvandret til Amerika med få års mellemrum. Det amerikanske par var kommet i uføre ved at slå ned på den første person med det famøse navn, de søgte.

Så nænsomt som muligt måtte jeg fortælle dem - og dokumentere - at der ikke havde været nogen oldefars mølle i deres slægt! Og at deres navngivne bornholmer, der udvandrede til Amerika, var søn af en enlig, ugift kvinde!

Der blev ganske stille i Lokalarkivet, og bestyrelsen og skuffelsen var tydelig at spore i deres ansigter. Fruen var nær ved at

briste i gråd, og ægteparret pakkede meget hurtigt sammen og forlod arkivet. Jeg for min part var naturligvis ked af det på deres vegne, men jeg følte, jeg måtte være ærlig over for dem.

Der gik nogle måneder. Så en dag modtog jeg en mail fra ægteparret i Amerika. De var kommet tilbage til deres hjem og havde haft tid til at sunde sig ovenpå den oplevelse, det havde været at finde ud af, at den oldefar, der skulle have arbejdet på en mølle, ikke havde noget med familien at gøre, og at der i stedet var tale om en ung kvinde, der var kommet uheldigt til en søn, uden at være gift. Den oplysning havde rystet dem og havde været vanskelig at kapore.

Så internettet er en fortrinlig måde at søge oplysninger på, men indenfor slægtsforskning som indenfor så mange andre områder må man hele tiden kontrollere sine oplysninger. Og det er desværre ikke første gang, jeg har hørt tale om, at der er gået totalt kludder i slægten, ved at der er blevet fundet en »forkert forfader«.

Bornholms Avis.

En Amts- og Avertissementstidende.

Blev og trykkes i Helsingør.

Redigert, trykt og udsat af H. G. Trøbe & Søn.

Skulde nogen kende eller vide, hvor en Dame ved Navn

Andrea Viinberg,

født paa Bornholm og som har tjent i Kjøbenhavn i Savendelsstræde i Aarene 1866—67 og 68, opholder sig; da hun i Genhold til Løfte skal være min nærmeste Arving, ønsker jeg snarest muligt alle de Oplysninger om hende, jeg kan faa, dog helst Brev fra hende selv.

Min Adresse er:

Mr. Christian Hansen,
in care of Mr. Hans Hansen,
292 State Str.
New Jersey,
North Amerika.

Eftersøgningen er fra 1896. Man må sige til Christian Hansens ros, at han har fastholdt sit løfte til Andrea Viinberg, om at hun skal arve ham.

Interessen for Udvandrerarkivet på Bornholm

Det har naturligvis betydet meget for mig, at der har været stor opbakning omkring udarbejdelsen af arkivet, og at det bliver benyttet ikke alene af fastboende bornholmere, men også af tilrejsende fra nær og fjern. På et tidspunkt for en halv snes år siden kom en amerikaner forbi og bød 1.000 amerikanske dollars, hvis han måtte »tage arkivet under armen« og bringe det med sig hjem til Amerika.

Der måtte jeg dog takke nej, for det har fra begyndelsen været tænkt som et hjælpemiddel for alle os på Bornholm, og sådan skal det vedblive at være.

Da det blev kendt, at jeg var gået i gang med projektet, rystede man overbærende på hovedet over min beslutning, men der var

heldigvis mange, der bakkede op omkring det og gennem årene er kommet med oplysninger. Det har været dejligt at mærke, at arbejdet ikke har været forgæves.

Omfanget af arkivalier

Hvad der begyndte med små sedler i en skotøjsæske er blevet til tre store metalskuffedarier med i alt 12 skuffer. Hver bornholmsk udvandrer har fået det såkaldte »stamblad«, som er stukket ned i hænge mapper i alfabetisk rækkefølge. De svenske udvandrere, som brugte Bornholm som »springbræt« til at komme videre, har fået deres egne mapper, og uidentificerede, som kunne være øvrige danskere, der var tilflyttet Bornholm og som senere udvandrede, har også fået deres afdeling. Måske kan nogle af dem identificeres af de bornholmske familier, for det skete da jævnligt, at en bornholmer giftede sig med en ægtefælle »ovrefra«.

Da jeg begyndte på arkivet, havde jeg kun to navne: Carl og Axel, min farmors brødre. Som arkivet står i dag, vil jeg tro, der er omkring 6.000 forskellige »stamblade«.

Året rundt modtages nye oplysninger om de bornholmske udvandrere. Udvandrerarkivet på Bornholm vokser, og det skulle det gerne blive ved med i tiden fremover.

Fremtiden for arkivet

Der er sket meget de seneste år med hensyn til tilgængelighed af information, og hvad man førhen brugte rigtig megen tid på at finde frem i bøger, blade og dokumenter, kan man nu ved hjælp af et trykknapsystem finde på internettet, som er blevet vor tids store »guru«. Det er fantastisk, hvad man kan få indblik i af ny viden, og det skal naturligvis udnyttes, også når det gælder arkivet for bornholmsk udvandring. Det vil derfor være oplagt at lægge alle informationer, der er fremkommet gennem de sidste 25 år, ind elektronisk.

Hensigten er, at materialet i arkivet skal revideres, ajourføres og derefter indtastes eller scannes, således at selv efterkommerne af bornholmske udvandrere, der nu bor i Amerika eller i et af de andre lande, hvor udvandrerne slog sig ned, kan søge og finde oplysninger om deres slægt. Det vil tage sin tid at få gennemført, men Rom blev jo heller ikke bygget på en dag!

Projektet vil sandsynligvis blive spændende at arbejde med, og mon ikke det lykkes at få et pænt resultat ud af det til sidst.

Bornholms Ø-arkiv

Af Anette Eriksen

Anette Eriksen er cand. mag. i historie, uddannet på Københavns Universitet i 2003. Siden 2005 ansat som arkivleder af Bornholms Ø-arkiv.

Arkiv som endnu ikke er ordnet eller flyttet. Arkivet står som det blev efterladt ved kommunesammenlægningen i 2003.

Nedpakket arkivmateriale som er gjort klar til at blive flyttet til de nye lokaler på Landemærket 26.

I 2006 oprettede Bornholms Regionskommunes kommunalbestyrelse Bornholms Ø-arkiv, som et offentligt arkiv i henhold til arkivlovens §7. En af de primære årsager til at oprette arkivet var, at kommunens arkivalier var blevet stærkt forsømt i forbindelse med kommunesammenlægningen i 2003. Samt for at arkivalierne kunne forblive på Bornholm og stilles til rådighed for kommunens virksomheder samt for borgerne. Derudover ville Regionskommunen få mulighed for selv at hjemtage elektroniske arkivalier med persondata, som ellers skulle afleveres til Statens Arkiver.

Det kommunale arkiv

Bornholms Ø-arkivs primære formål er at håndtere Bornholms Regionskommunes og dets forgængeres historiske arkivalier. Et

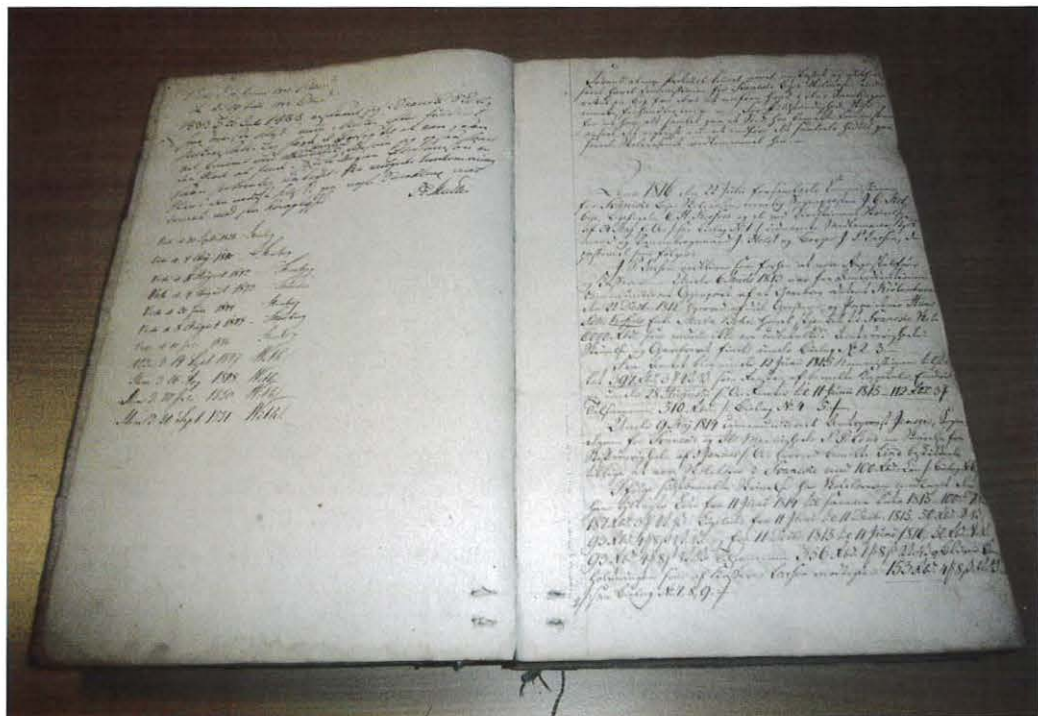
arbejde som har været i gang i hen ved fire år og stadig pågår. I dag er status, at vi har et rimeligt overblik over hvilke arkivalier der var i de fem kommuner og amtet før sammenlægningen i 2003. En del af kommunerne har løbende afleveret arkivalier til Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Hovedsaglig drejer det sig om arkivalier fra før kommunesammenlægningen i 1970, samt for enkelte kommuner frem til ca. 1978. Men der er også en del af de gamle sognekommuners arkiver som ikke er afleveret. Bl.a. er arkiverne efter de sognekommuner, der blev sammenlagt med Nexø og Aakirkeby, i dag en del af Regionskommunens arkiv. Det ældste arkivalie vi indtil nu har fundet er en skolekommissions protokol fra Svaneke, som blev påbegyndt i 1816.

Alle de gamle arkivalier er i de forgangne

år blevet gennemgået og grovregistreret. Nu forestår processen med at rense og finregistrere arkivalierne, hvilket er en krævende og langsommelig proces. P.t. er vi næsten færdige med Hasle Kommunes arkiv, som er blevet pakket i arkivkasser og elektronisk registreret.

Arkivet har derudover anset det for vigtigt at deltage i Regionskommunens aktuelle arkivdannelse. Det betyder, at arkivet forestår undervisning og vejledning i journaliseringspraksis samt deltager i implementeringen af Regionskommunens elektroniske sags- og dokumenthåndteringssystem (ESDH). Det gør, at arkivet er involveret i arkivdannelsen fra start til slut. Fra sagerne er en del af forvaltningsarkivet til de ligger hos os i arkivet, som en del af det historiske arkiv. Vi har valgt at gøre det, fordi arkivet langt hurtigere modtager kommunens forvaltningsarkiv idag, end det var

tilfældet tidligere. Papirarkivalier blev tidligere først overført til det historiske arkiv, når de var 15-20 år gamle. Statens Arkiver modtager fx. ikke papirarkivalier, som er under 15 år gamle, hovedsagligt fordi der stadig kan være administrativt brug for sagerne og det er ressourcekrævende at fremfinde sager til forvaltningsbrug. I dag er en stor del af sagsdannelsen elektronisk og der gælder andre lovkrav til disse sager, bl.a. kræver persondataloven sletning af personfølsomme data. Hvis det så drejer sig om bevaringsværdige data i henhold til arkivloven, skal disse data afleveres til arkiv inden de slettes i de kommunale systemer. Dette betyder, at sager nogle gange ikke er mere end fem år gamle, når vi dag modtager dem på arkivet. For at vi bedre kan planlægge vores arbejdsprocesser, vejlede kommunen og i sidste ende stille arkivalierne til rådighed for borgerne, har vi valgt

Opslag i skolekommissionsprotokollen fra Svaneke Kommune ved første indførelse i 1816.

Nyindretning med mobilreoler på Landemærket 26

at deltage i hele processen omkring arkivdannelsen ikke blot i forhold til regionskommunens ESDH-system, men også i forhold til andre it-systemer, der er i anvendelse i regionskommunen.

Fysisk placering

Bornholms Ø-arkiv har gennem de sidste fire år ikke haft en bestemt lokalitet. Personalet har siddet som en del af det administrative personale i regionskommunen. Arkivalierne har stået rundt omkring på øen, fortrinsvis i de administrative bygninger. Dette har givet en del logistiske problemer, samt problematiske opbevaringsforhold.

I forbindelse med regionskommunens administrationsprojekt i 2006-07, var arkivet en af de få ting som oplevede, at det blev opprioriteret frem for nedprioriteret.

Der blev arbejdet en del på at finde arkivets permanente placering. Administrationsbygningen i Hasle var i en periode i spil, men blev forkastet da bygningen ikke egnede sig til arkiv. Derefter blev administrationsbygningen i Aakirkeby foreslået og vedtaget i kommunalbestyrelsen. Der blev lavet beregninger på hvad en ombygning ville koste og vi fik pengene bevilliget. Men i administrationen blev der sat spørgsmålstegn ved placeringen og vi blev bedt om at finde en bedre og mere egnet placering til arkivet.

I mellemtiden var der opstået en mulighed for at udvide samarbejdet med Bornholms Lokalhistoriske Arkiv på Rønne Bibliotek, samt en mulighed for at anvende en større del af kælderen i administrationsbygningen på Landemærket 26. Vi stillede derfor forslag om at etablere en tilbygning

Arkivmateriale fra Aakirkeby, som er blevet opstillet i de nyindrettede arkivlokaler. Arkivet er endnu ikke gennemgået og registreret

til biblioteket, som skulle indeholde kontor- og publikumsfaciliteter samt indrette magasiner i kælderen på Landemærket 26 indenfor de økonomiske rammer, der allerede var bevilliget. Forslaget blev vedtaget i kommunalbestyrelsen og arbejdet kunne begynde.

Siden sommeren 2008 har vi arbejdet med planlægning af tilbygningen samt indretning af magasiner. Vi valgte at indrette alle arkivlokaler (seks lokaler) i kælderen på Landemærket 26, og dermed også at medtage den del af lokaliteten, som bliver anvendt af virksomhederne i administrationsbygningen. Alle rummene er blevet indrettet med mobilreoler, hvilket har givet os en væsentlig højere udnyttelsesgrad af kvadratmeterne. Vi har i dag en kapacitet på ca. 2.200 hyldemeter. Magasinerne stod færdi-

ge i slutningen af juni 2009 og i løbet af efteråret 2009 vil vi flytte arkivalierne fra lokaliteterne rundt på øen til Landemærket 26. Dermed får vi samlet størsteparten af de kommunale arkivalier på et sted.

Tilbygningen blev påbegyndt i maj 2009 og forventes færdig i oktober 2009. Bygningen er tegnet af arkitektfirmaet Blå Streg og er placeret på bibliotekets gavl mod Pingels Alle. Den er ca. 100m² og indeholder læsesal og kontorfaciliteter til personalet. Der bliver fra bygningen direkte adgang til de eksisterende faciliteter i kælderen og i alt kommer arkivet til at råde over ca. 300 m². I forbindelse med udvidelsen af lokalerne vil det nuværende Lokalhistoriske Arkiv også blive sat i stand. Vi forventer i skrivende stund at åbne de nye lokaler i november 2009.

Bornholms Lokalhistoriske Arkiv

Som ovenfor omtalt fik vi mulighed for et større samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv i løbet af 2008 og da den hidtidige daglige leder gik på pension i maj 2009 overtog Bornholms Ø-arkiv driften af Lokalhistorisk Arkiv fra biblioteket. Indtil den nye tilbygning står færdig og hele personalegruppen flytter ind, er Lokalhistorisk Arkiv bemandet med vores arkivmedhjælper. Dette har selvfølgelig været en sårbar konstruktion i forbindelse med mødeaktivitet, ferie og sygdom, men har været den eneste løsning vi havde. Biblioteket har heldigvis fortsat bistået os i betjeningen af arkivet, hvilket vi har sat stor pris på.

Fra 2010 vil man som publikum på arkivet forhåbentligt opleve de to arkiver som en enhed, med flere åbningstimer, hvor der er personale tilstede der kan vejlede de besøgende.

Overtagelsen af Lokalhistorisk Arkiv er en længerevarende proces. Man overtager ikke bare et arkiv fra den ene dag til den anden. Vi skal først og fremmest lære arkivet at kende, dets samlinger og rutiner. Derudover skal vi finde ud af, hvordan vi ønsker at formidle arkivet og samlingerne. Vi har allerede i løbet af sommeren 2009 ændret på nogle af de hidtidige anvendelsesmuligheder. Da Bornholms Ø-arkiv er et offentligt arkiv og dermed underlagt arkivlovgivningen, har vi nogle lovkrav, blandt andet vedrørende tilgængelighed, som vi skal overholde. Den enkleste måde vi har kunnet gøre det på, har været ved at det fx kun er personalet, der har adgang til magasinet.

I forbindelse med indflytning i den nye tilbygning vil der også komme til at ske ændringer i indretningen af de nuværende lokaler. Vi planlægger blandt andet at etablere et åbent og et lukket magasin. I det åbne magasin vil der blive adgang til avis-samlingen, slægtstavler og arkivalier, som

ikke er klausuleret og kan tåle at stå på et åbent magasin. Det lukkede magasin vil komme til at indeholde klausuleret, kommunale og personfølsomme arkivalier, som ikke er umiddelbare tilgængelige.

I den kommende tid vil hele Lokalhistorisk Arkivs samling blive gennemgået og nyregistreret elektronisk, så vi får en lettere søgeadgang til arkivet. Det kan på sigt give publikum mulighed for hjemmefra at kunne søge i samlingen via nettet.

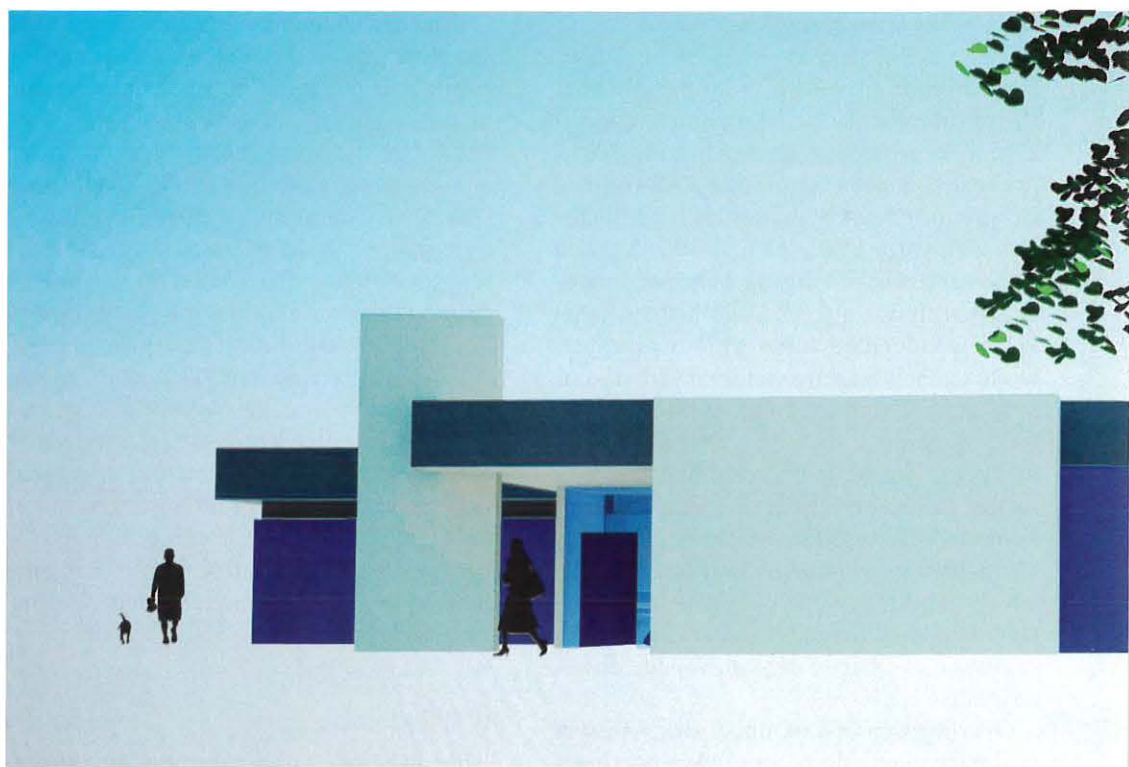
I forbindelse med indflytningen i den nye bygning vil bibliotekets lokalsamling blive opstillet på arkivets læsesal. Dermed håber arkivet og biblioteket på en større integration mellem den trykte litteratur om Bornholm og det utrykte materiale. Lokalsamlingen vil stadig være Bornholms Bibliotekers og de vil have ansvaret for at samlingen bliver suppleret og vedligeholdt.

Fremtid

Efter flytningen af de kommunale arkivalier til de nye magasiner vil der fortsat pågå en gennemgang og registrering af arkivalierne. Efterhånden som arbejdet skrider frem, vil de arkivalier, som umiddelbart kan stilles til rådighed for publikum, blive gjort tilgængelige. Dette drejer sig i høj grad om de tidligere sognekommuners arkiver.

I forhold til samlingen i Lokalhistorisk Arkiv vil den fremover være tilgængelig i arkivets åbningstid, dvs. når der er personale tilstede på arkivet, samt i henhold til de regler, der er gældende om tilgængelighed i henhold til arkivloven. Vi forventer ikke at begrænse adgangen imens vi gennemgår samlingen og nyregistrerer den.

Vi har i de seneste år haft et samarbejde med bl.a. de foreningsdrevne lokalarkiver på Bornholm i ABM-samarbejdsudvalget (Arkiv, Bibliotek, Museum). Dette samarbejde vil blive fortsat og forhåbentligt også udbygget i de kommende år. Vi synes at det

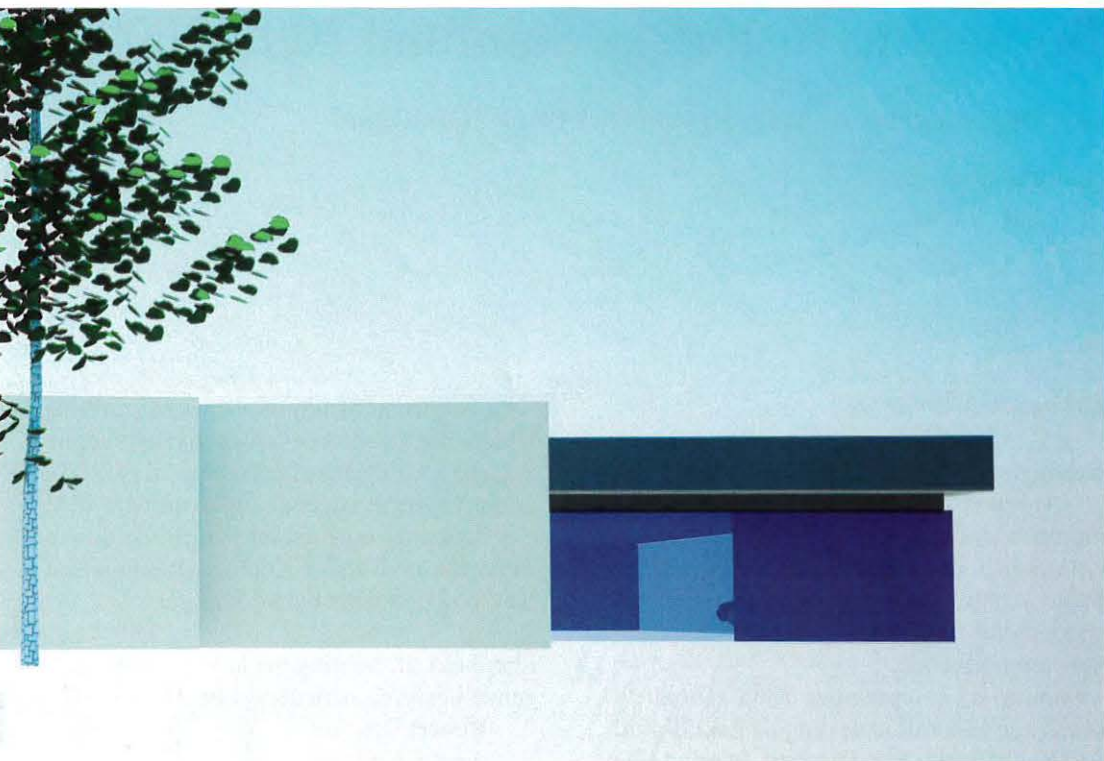
Tegning af tilbygning ved Rønne Bibliotek, Pingels Alle. Bygningen er tegnet af Bjarne Bech, Blå Streg Aps.

er meget givtigt for lokalhistorien på Bornholm, at vi har et samarbejde og kender til hinandens samlinger. Et af initiativerne som udvalget har taget og som er i gang, er udbredelsen af det elektroniske registreringssystem ARKIBAS, som er forankret hos Bornholms Ø-arkiv. På sigt er det meningen at registreringerne skal blive tilgængelige på internettet, således at man kan sidde hvor som helst i verden og søge i arkivalier på Bornholm.

Vi ser arbejdet med lokalarkiverne, som en af vores opgaver med formidling af Bornholms historie. Men vi håber også, at vi i fremtiden vil kunne formidle og forske i den bornholmske historie, som vi har repræsenteret i vores samlinger. Vi har et unikt materiale liggende, som ikke har været tilgængeligt i mange år og vi vil bestræ-

be os på at få fortalt de historier, som ligger og gemmer sig i vores arkiv. Som en del af formidlingsopgaven er også vores hjemmeside, som er under opbygning. Vi arbejder på at forberede og supplere den med yderligere oplysninger om vores arkiv. Hjemmesiden vil fremover blive et vigtigt kommunikationsmiddel imellem os og vores brugere.

Vi har efter overtagelsen af Lokalhistorisk Arkiv modtaget mange henvendelser fra vores faste brugere, om at de meget gerne vil hjælpe os. Vi har endnu ikke benyttet os af tilbuddene, men de er noteret. Vi vil rigtig gerne benytte os af al den frivillige hjælp vi kan få, men vi har behov for selv at danne os et overblik over arkivet, før vi sætter frivillige i gang med forskellige projekter. Planen er at oprette et »Born-

holms Ø-arkivs venner» hvor vi kan organisere dem, der tilbyder at hjælpe os frivilligt og definere de projekter hvor vi kan bruge deres hjælp. Det er en opgave der står højt på vores liste af opgaver, vi gerne vil have udført og forhåbentligt får vi det på plads i løbet af 2010.

En af de opgaver som står defineret i Bornholms Ø-arkivs vedtægter, er at arbejde på en hjemtagning af kommunale arkivalier, som er afleveret til Landsarkivet. Det er en opgave som vi også arbejder med. Oprettelsen af arkivet, de nye magasiner og publikumsfaciliteterne er alle et led i bestræbelserne på at kunne blive godkendt til at kunne hjemtage arkivalierne. Men som det ser ud pt. har vi ikke magasinpladsen til en hjemtagning, de nye magasiner kan lige præcis rumme de arkivalier, som vi allere-

de har på øen. Så vi vil fortsat arbejde på at skulle få etableret yderligere magasiner, som også vil give os mulighed for at kunne udvide samarbejdet med Bornholms Museum omkring opbevaringen af arkivalier. Samt give os mulighed for at kunne tilbyde de lokalhistoriske arkiver at opbevare deres arkivalier på en forsvarlig måde.

Vi har mange drømme og visioner for Bornholms Ø-arkiv. Vi er allerede kommet meget langt på ganske få år. Men vi vil meget gerne meget længere. De kommende år vil være fyldt med opgaver. Vi skal have de to arkiver sammenkørt, have skruet op for formidlingen af Bornholms historie, samt have udvidet kendskabet til vores arbejde og samlinger.

Bornholms historiske Samfund 2008-2009

Generalforsamling lørdag 5. september 2009 på Melstedgård

Af Jakob Seerup

Formandens beretning:

Da jeg desværre ikke selv kan være til stede på grund af et arrangement i forbindelse med den nye nationale flagdag, som indføres netop i dag, har sekretær og næstformand Anette Eriksen lovet at oplæse følgende beretning, som jeg håber, forsamlingen kan godkende.

Søndag d. 7. september 2008 afholdt vi den årlige generalforsamling på Eskildsgård ved Raghamar Skydeterræn, hvor en lille men trofast skare af medlemmer (i alt 27) var mødt frem. Som dirigent fungerede Povl Erik Munk.

Formanden aflagde sin beretning, som derefter blev taget til efterretning og efterfølgende lagt ud på foreningens hjemmeside til almindelig orientering - og dertil trykt i sidste årgang af samlingerne. I forbindelse med beretningen mindedes Robert Hansen, foreningens mangeårige sekretær, som desværre var afdød ved døden.

Redaktøren Ann Vibeke Knudsen fortalte om arbejdet med den bog om Bornholm i 1600-tallet, som var under redigering. Arbejdet faldt sammen med tilrettelæggelsen af den udstilling om Bornholm i 1600-tallet, der også åbnede på Bornholm Museum samme år i anledning af 350-året for Bornholms befrielse. Denne beretning blev også taget til efterretning.

Kassereren forelagde regnskabet, som blev taget til efterretning.

På baggrund af regnskabets bekymrende tal foreslog kassereren på bestyrelsens vegne at hæve kontingentet fra kr. 175,- til kr. 200,- årligt. Generelt stigende omkostninger til f. eks. trykning og forsendelse gjorde denne forhøjelse nødvendig. Kontingentforhøjelsen blev vedtaget uden bemærkninger.

I henhold til foreningens love § 5 afgik følgende bestyrelsesmedlemmer efter tur:

Robert Hansen
Anette Eriksen
Svend Aage Møller
Ebbe Gert Rasmussen

Anette Eriksen, Svend Aage Møller og Ebbe Gert Rasmussen modtog genvalg.

Karen Munch Nielsen ønskede at udtræde af bestyrelsesarbejdet. Bestyrelsen foreslog nyvalg af

Lilliane Højgaard Holm
Henning Søby Andersen

Begge blev valgt.

Herefter bestod bestyrelsen af:

Jakob Seerup
Ann Vibeke Knudsen
Anette Eriksen
H.V. Jørgensen
Ebbe Gert Rasmussen
Niels Rømer Jensen
Lilliane Højgaard Holm
Henning Søby Andersen

Der var også genvalg af revisorerne Mogens Lau og Erling Juul-Pedersen - samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Under punktet eventuelt omdelte H.V. Jørgensen en liste over de dele af Henrik Ipsens samling af Bornholmiana, som denne ønskede at afhænde. Forsamlingen opfordredes til selv at henvende sig til Ipsen, hvis de ønskede at købe nogle af disse bøger.

Da ingen ud over dette ønskede ordet kunne formand og dirigent afslutte en vel gennemført generalforsamling.

Efter generalforsamlingen berettede H.V. Jørgensen, at han på bestyrelsens opfordring havde forsøgt at lokke orlogskaptajn Lill-May Didriksen til at komme til generalforsamlingen med henblik på overrækkelse af Bornholmerprisen, men at denne på grund af sygdom i familien havde afslået at komme. Generalforsamlingen bemyndigede derfor H.V. Jørgensen til at opsøge hende og overrække prisen til hende privat. Motivering for at overrække netop hende prisen, var at hun gennem årene har lagt et stort og uegennyttigt arbejde i udarbejdelsen af det bornholmske udvandrerskiv, som mange slægtsforskere har haft stor glæde af.

Herefter spiste de fremmødte deres medbragte mad, hvorefter formanden holdt et foredrag om det store skibsforsøg ved Sose i 1678, måske danmarkshistoriens største skibsforsøg. Efter foredraget begav de af de fremmødte, der havde tid og lyst sig ud på en vandring hen over skydeterrænet ned til stranden - scenen for de dramatiske begivenheder i 1678.

Bestyrelsen konstituerede sig på et bestyrelsesmøde 30. oktober 2008 som følger:

Formand: Jakob Seerup

Næstformand og sekretær: Anette Eriksen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen

Web-redaktør: Svend Aage Møller

Forretningsudvalg: Formand, næstformand, web-redaktør, redaktør og kasserer.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. Til orientering kan jeg igen berette, at bestyrelsesmøderne foregår på skift i bestyrelsesmedlemmernes hjem og at udgifter til møderne tilsvarende afholdes af de enkelte bestyrelsesmedlemmer.

Øvrige aktiviteter

Det har i år ligget lidt stille med aktiviteter. Der er ikke afholdt nogen sommerekursion, men bestyrelsen er langt fremme med at tilrettelægge en dagsudflugt til Hven, som forventes afholdt i foråret 2010. Vi vil i god tid sørge for, at der bliver reklameret om dette og andre arrangementer både i pressen og på vores hjemmeside - så vi får et godt fremmøde.

Der har heller ikke været arrangeret foredrag som i tidligere år. I bestyrelsen har vi drøftet muligheden for at tiltrække populære - men dyre - foredragsholdere „ovrefra“, men noget konkret er der ikke kommet ud af dette. Til gengæld har vi i samarbejde med Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening planlagt et foredrag og filmforevisning på Biblioteket i Rønne den 7. oktober med Erik Grønvang Nielsen. Emnet er Bornholm under besættelsen særligt set gennem Svend Klausens øjne. Klausen er fra Sandvig, og Erik Grønvang Nielsen har produceret en spændende film om ham.

Hjemmesiden

Bliver stille og roligt udbygget af vores webmaster, Svend Aage Møller. Her kan medlemmerne orientere sig om møder og arrangementer, siden vil blive udviklet konstant - også afstemt med medlemmernes ønsker. Jeg skal opfordre til, at medlemmerne klikker sig ind på www.historisk-samfund-bornholm.dk og blandt andet ser de mange fine billeder af historiske huse, gravsten og andre mindesmærker. Igen i år skal fremhæ-

ves det elektroniske register på hjemmesiden, som gør det lettere for alle at søge artikler i de tidligere udkomne bind af Samlingerne.

Vi har desværre endnu ikke fået etableret et elektronisk nyhedsbrev, men vil håber meget, at det vil blive en realitet i det kommende år. Her vil vi kunne minde om foreningens arrangementer mv. Man vil komme til at kunne melde sig til nyhedsbrevet og vi vil meget kraftigt opfordre medlemmerne til at gøre brug af det. De af jer, der har adgang til nettet vil på den måde komme tættere på foreningens arrangementer - jeg ved, at ikke alle har internetadgang endnu og vi vil selvfølgelig også annoncere arrangementer i Bornholms Tidende.

En tak til alle

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også godt takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag.

I år er der en større udskiftning af bestyrelsesmedlemmer i foreningen. Niels Rømer Jensen har ikke ønsket at fortsætte bestyrelsesarbejdet. Han har kun været med i to år, men skal alligevel have tak for sit arbejde. Et svigtende helbred har tvunget Ebbe Gert

Rasmussen til at træde tilbage. Ebbe Gert har været medlem af bestyrelsen i mange år. Hans store arbejde med at udforske omstændighederne omkring Bornholms besættelse og befrielse fra svenskerne i 1658 vil altid stå som et værdifuldt bidrag til øens historie. Endvidere har vi haft glæde af, at han altid har været mand for at levere gode artikler til årbøgerne - oven i købet før deadline! Ebbe Gert Rasmussen skal have stor tak for sit bidrag til Bornholms Historiske Samfund gennem årene. Også foreningens kasserer, Erik Svendsen, har valgt at stoppe. Erik har i en årrække fungeret som kasserer uden at være valgt medlem af bestyrelsen. Han har også været primus motor i den årlige uddeling af årbøgerne, og vi håber, han kan hjælpe lidt med tilrettelæggelsen af udelingen fremover også, da det er en værdifuld erfaring, han ligger inde med. Erik har lovet os, at han vil sørge for en god og tryk overlevering af regnskabsarbejdet til sin efterfølger. Vores økonomi er med andre ord fortsat i gode hænder. Stor tak til Erik Svendsen for hans bidrag til Bornholms Historiske Samfund igennem årene.

Til sidst skal lyde en stor tak til Bornholms Museum for at stille Melstedgård til rådighed for vores generalforsamling.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens - forhåbentlig - velvillige behandling.

*Nexø 2. september 2009,
Jakob Seerup*

Hjemmeside, nyhedsbreve, m.v.

Af Svend Aage Møller

Historisk Samfund har allerede i nogle år haft en hjemmeside - eller website - med adressen: www.historisk-samfund-bornholm.dk hvor vi i dette ret nye medie prøver at vise foreningens ansigt udadtil. Det sker dels aktuelt med skildringer af aktiviteter som udflugter og studierejser samt en kort omtale af den årlige bogudgivelse, dels med forskelligt historisk stof vedrørende Bornholm, indtil nu mest i form af billedserier fra historiske minder.

Vedrørende det førstnævnte kan nævnes, at der er fremstillet en ret stor billedserie fra studierejsen til Karlskrona i maj 2008, som blev foretaget sammen med Museumsforeningen, Kastelets Venner og Træbådelaget. Den findes under menupunktet Arrangementer.

Sidste års udgave af Bornholmske Samlinger omhandlede jo forskellige sider af 1600-tallets historie, og i den anledning er der på hjemmesiden lavet en billedserie af historiske minder fra denne periode, mest af inventar fra øens kirker, men også lidt af forskelligt andet. Den findes under menupunktet Billedbog.

Efterhånden vil der også blive udsendt registre til Bornholmske Samlinger. Det meste til samlingernes 2. række er allerede tilgængeligt.

På hjemmesiden er der desuden oplysninger om bestyrelsen, foreningens love, kontingent m.v. Der er endvidere under punktet Kontakt et link med mulighed for at tilmelde sig betalingsservice til indbetaling af kontingent, hvilket vi meget anbefaler, idet det letter administrationen. Kontingentet for næste år er 200 kr.

I bestyrelsen er der i øvrigt tanker om at benytte den nye teknik til udsendelse af nyhedsbreve pr. e-mail, f. eks. med meddelelse om generalforsamling, foredragsmøder, udflugter o.a. Forudsætningen for det er imidlertid, at vi har de interesseredes accept og at vi kender deres e-mailadresser, som vi derfor vil opfordre til at sende til os. Det kan mest bekvemt gøres på følgende adresse: svaagem@gmail.com eller ved henvendelse til et af bestyrelsesmedlemmerne. Vi håber, at tilstrækkelig mange meddeler deres adresse, så der vil være grundlag for denne nye meddelelsesform.

Forfatternes navne og adresser

Poul Sonne
Albret Wolfssensgade 31
3740 Svaneke

Peter A. Henriksen
Overgaden neden Vandet 5 B
1414 København K

John E. Andersen
Ericaparken 18
2820 Gentofte

Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Svend E. Albrethsen
Solbakken 11
2830 Virum

Lill-May Didriksen
Østergade 20
3700 Rønne

Johnny Grandjean
Gøgsig Jakobsen
Kalkbrænderivej 17
4990 Sakskøbing

Michael Hesselholt
Clemmesen
Øster Farimagsgade 79 1 th
2100 København Ø

Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Formand: Jakob Seerup
Nørregade 58
3730 Nexø

Øvrige medlemmer: H.V. Jørgensen
Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Næstformand: Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Stine Isaksen
Lakseruten 1B
3740 Svaneke

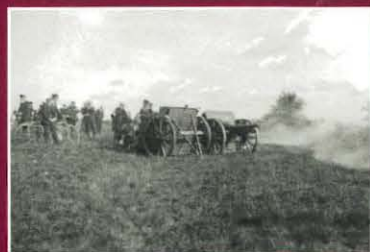
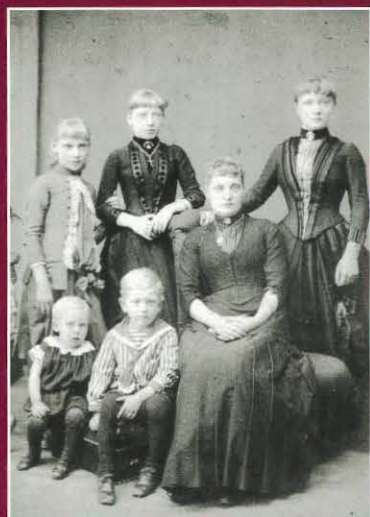
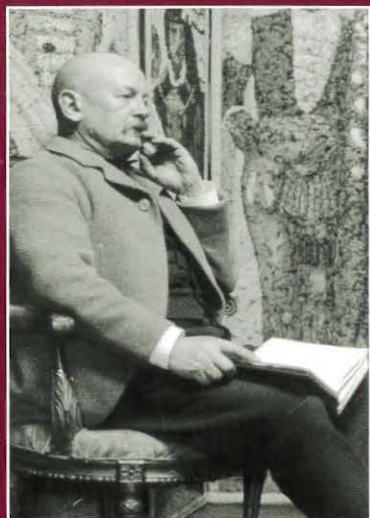
Redaktør: Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Henning Søby Andersen
Hedebovej 31
3700 Rønne

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Webmaster: Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Indhold

Ann Vibeke Knudsen
Redaktørens forord

Bodil Tornehave
Zahrtmanns rekvisitter

Poul Sonne
Om købmandsslægten Mogens Smidt i Svaneke

Lilliane Højgaard Holm
Fornavnestudier i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700)

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen
Skt. Salomons Kapel - mulige spor efter dominikanere på middelalderens Bornholm

Militærhistorie:

Peter Aage Henriksen
Militær-/Krigshistorisk ekskursion til Bornholm maj 2009

Svend E. Albrethsen
Planerne og befæstningen af Rønne og den bornholmske virkelighed

Michael Hesselholt Clemmesen
Bornholms Forsvar 1893 til 1943
- københavnske ideer og bornholmsk realitet

John E. Andersen
Bornholm i Sovjetisk perspektiv 1944-1946
- og Døssings ambitioner om en dansk proletarisk revolution

Arkiv:

Lill-May Didriksen
Udvandrerarkivet på Bornholm

Anette Eriksen
Bornholms Ø-arkiv

ISBN 978-87-87042-37-6

ISSN 0084-7976